

**ІНСТИТУТ ПРОБЛЕМ ВИХОВАННЯ
НАПН УКРАЇНИ**

**УТВЕРДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ
ІДЕНТИЧНОСТІ**

МОНОГРАФІЯ

**НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ ПЕДАГОГІЧНИХ НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ ПРОБЛЕМ ВИХОВАННЯ**

**УТВЕРДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ
НАЦІОНАЛЬНОЇ ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ
ІДЕНТИЧНОСТІ**

Монографія

Київ -2024

Схвалено і рекомендовано до друку вченою радою Інституту проблем виховання НАПН України (протокол № 4 від 25 квітня 2024 р.)

Рецензенти:

Васюк Оксана Вікторівна, доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри педагогіки гуманітарного факультету Національного університету біоресурсів і природокористування України;

Пономаренко Тетяна Олександрівна, доктор педагогічних наук, професор, професор кафедри дошкільної освіти факультету педагогічної освіти Київського столичного університету імені Бориса Грінченка.

Утвердження української національної та громадянської ідентичності: монографія / К. Журба, І. Бех, С. Бойко, В. Євтушок, С. Гаряча, Л. Канішевська, І. Кучинська, С. Кучинський, О. Лісовець, І. Нестайко, Л. Павлова, В. Рагозіна, О. Рейпольська, Н. Сеньовська, С. Толочко, С. Федоренко, І. Шкільна, В. Ясько ; за заг. ред. К. Журба, О. Рейпольська. Київ : «Компрінт». – 2024. – 232 с.

Монографія присвячена теоретичним і методичним засадам утвердження української національної та громадянської ідентичності. На основі аналізу наукової літератури визначено поняття «національна ідентичність», «громадянська ідентичність», розкрито основні виклики, сутність, моральні цінності, психо-педагогічні особливості формування національної та громадянської ідентичності у дітей та учнівської молоді. Визначено основні напрями формування української національної та громадянської ідентичності. Розкрито міти, постфольклор і сучасний героїчний епос. Представлено форми і методи виховання. Монографію рекомендовано для науковців, викладачів, студентів закладів вищої педагогічної освіти, педагогічних працівників закладів освіти.

© Колектив авторів, 2024

ЗМІСТ

Передмова	4
РОЗДІЛ І. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ УТВЕРДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ У ДІТЕЙ ТА УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ	6
1.1. Формування національної ідентичності дітей та молоді як проблема сучасного педагогічного дискурсу	6
1.2. Виклики формування національної ідентичності та фактори духовної безпеки української нації	245
1.3. Національна спорідненість як вищий прояв національної ідентичності	31
РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ОСОБИСТОСТІ	44
2.1. Теоретико-методичні засади формування громадянської ідентичності особистості в сучасній Україні	44
2.2. Зарубіжний науково-педагогічний досвід проблеми формування громадянської ідентичності особистості	67
2.3. Науково-педагогічне підґрунтя освітнього процесу з формування громадянської ідентичності	87
РОЗДІЛ 3. СУЧАСНІ НАПРЯМИ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ	97
3.1. Формування громадянських та військово-патріотичних ціннісних орієнтирів молоді у сучасній вищій школі	97
3.2. Громадянська освіта як напрям позашкільної роботи з дітьми	124
3.3. Ґрунт патріотичного виховання сьогодні: міфи, постфольклор і сучасний героїчний епос	142
РОЗДІЛ 4. ШЛЯХИ УТВЕРДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ	162
4.1. Підготовка вчителів та батьків до формування української національної та громадянської ідентичності	162
4.2. Методика формування національної і громадянської ідентичності у дітей шкільного віку	179
4.3. Інноваційні практики з упровадження програми «Нова українська школа» у поступі до цінностей як однієї зі складових елементів національно-патріотичного виховання учнів	201

ПЕРЕДМОВА

Національна ідентичність – унікальне явище, що є символом гармонійного розвитку народу, особливо у час його найбільших напружень. Утверджуючись у загальній ідейно-ціннісній подібності, вона призводить до його єдності як кінцевого стану. Останній конститує всенародне прагнення і в той же час неперевершене досягнення, на основі якого й можуть вершитися суспільно важливі справи, що сягають справжніх височин нації.

Все ж шлях до такої єдності надзвичайно складний; він не визначається лише духовно-ціннісним об'єднанням, як це прийнято вважати. Річ у тім, що за цієї, хоча і фундаментальної умови, доленосні національні прагнення і цілі схильні реально бути такими, що тільки у цілому підтримуються прийнятою єдністю. Відтак, вони можуть суттєво втрачати в оперативному осмисленні й необхідному темпі практичного реагування на них, що буває досить важливо з огляду на характер соціальної ситуації. Причина такого загального явища, на нашу думку, полягає у регіональних культурно-буттєвих відмінностях, які даються в знаки з огляду на необхідність досить швидкого діяльнісного розгортання означеної народної єдності у напрямі спільно-прийнятої мети.

З огляду на сказане, важливо на перший план колективної свідомості поставити лише цементуючи націю цінності й устремління тут і тепер, змістивши згадані утворення з центра актуальної уваги. У народі щодо цього радять забути про ціннісно близьке, а спрямуватися на загально значущому. За подібної смисло-ціннісної пропедевтичної роботи й можливий рух від підтримання єдністю доленосних прагнень до таких, що повністю виражають всенародну єдність.

За такого рівня можлива суспільно важлива мобілізація, коли кожна особистість діятиме на своєму ідейно-ціннісному й душевному оптимумі, на вершині, з якої відбудеться суттєва переоцінка цінностей, відтермінуються дрібні життєві орієнтири й усе духовно набуте буде віддане на користь національному благополуччю. Така національно орієнтована дія – це справжнє

цілісне поривання, яке свідчить про міцне переконання особистості безумовно самоутвердитися й сповна реалізуватися у єдності зі своїм народом. Тут немає місця мукам сумління: все відбувається як вільне волевиявлення особистості.

Якраз така багатопланова (і змістовно, і внутрішньо рефлексивно) самодіяльність особистості поступово акумулюється у відповідну мотиваційну систему, яка національну єдність просвітлює почуттям спорідненості (як емоційно збагаченої ідентичності), пов'язуючи народ у міцну цілісність, завдяки якій цінність цієї святині виступає як різновид універсального мотиву – єдиного почуття споріднення. Це спорідненість особлива, вона виникає на підґрунті прихильності спочатку до рідних, а далі й до близького оточення. Згодом досвід такої безпосередньої прихильності набуває ознак відповідного почуттєвого досвіду; він й спричиняє переживання спорідненості уже з духовними утвореннями, вище нами розкритими.

Відтепер, народ у внутрішньому плані особистості представляється власними сутнісними характеристиками, з якими переживання цієї спорідненості стало пов'язуються. В результаті такої процедури особистість без будь-яких конфліктів включається у певну національну справу й успішно діє.

Розкриті концептуальні позиції певною мірою реалізовані у матеріалах цієї праці. Більш глибоке їхнє методичне осягнення буде метою найближчої творчої перспективи.

*Іван Бех, доктор психол. наук, професор,
дійсний член (академік) НАПН України*

РОЗДІЛ І. КОНЦЕПТУАЛЬНІ ЗАСАДИ УТВЕРДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ У ДІТЕЙ ТА УЧНІВСЬКОЇ МОЛОДІ

1.1. Формування національної ідентичності дітей та молоді як проблема сучасного педагогічного дискурсу

В умовах найскладнішого для всіх українців часу – повномасштабної війни росії проти України – усе більшої актуальності набуває проблема формування національної ідентичності дітей і молоді, зокрема для формування в молодого покоління почуття спільної відповідальності за долю української держави, готовності її захищати.

Актуальність дослідження підтверджується низкою нормативних правових актів: Законами України «Про вищу освіту» (2014 р.), «Про культуру» (2010 р.), «Про освіту» (2017 р.), Указами Президента «Про пріоритетні заходи щодо сприяння зміцненню національної єдності та консолідації українського суспільства, підтримки ініціатив громадськості у цій сфері» (2016 р.), Постановою Верховної Ради «Про вшанування героїв АТО та вдосконалення національно-патріотичного виховання дітей і молоді» (2015 р.), «Стратегією національно-патріотичного виховання на 2020–2025 рр. (2019 р.); у закордонних документах – Конвенціями ЮНЕСКО «Про значення культурної спадщини для суспільства» (2005 р.), «Про охорону та заохочення розмаїття форм культурного самовираження» (2012 р.), де наголошується на необхідності становлення громадянського суспільства, усвідомлення людиною своєї національної приналежності, важливості національних цінностей, пріоритетності проблеми формування в дітей та молоді національної ідентичності.

Прийнятий Закон України «Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності» (2022 р.) спрямовує систему освіти на виконання пріоритетних завдань відповідно до змінених запитів суспільства щодо виховання громадян як майбутніх захисників своєї країни зі сформованими національними цінностями. У цьому документі акцентується на військово-патріотичному вихованні учнівської молоді України поряд з національно-патріотичним і громадянською освітою, що разом становлять складові державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності.

Значний внесок у розроблення проблеми культурної ідентичності, особливості ментальності українців зробили класики педагогічної думки Г. Ващенко [9], М. Драгоманов [16], І. Огієнко [30], С. Русова [38], В. Сухомлинський [41], К. Ушинський [43] та інші.

До проблеми національної ідентичності зверталися закордонні й українські вчені. Авторські концепції формування в дітей і молоді національно-культурної ідентичності розроблено закордонними дослідниками: А. Giddens [55], Е. Gellner [56], А. Smith [57].

Вітчизняні вчені В. Андрущенко [1], І. Бех [3], М. Боришевський [4], О. Васильченко [8], П. Вербицька [10], О. Докукіна [15], К. Журба [18; 47], Г. Кисла [22], К. Кислюк [23], В. Кремень [24], В. Кузь [32], Ю. Руденко [37], З. Сергійчук [32], В. Огнев'юк [31], Т. Потапчук [34], Г. Філіпчук [44] та інші досліджували зазначену вище проблему різноаспектно, розглядали сутність і структуру поняття «національна ідентичність», критерії і показники її вияву та зосереджувалися на процесі її формування на різних вікових етапах.

Проблема формування національної ідентичності дітей та молоді стала надзвичайно актуальною в наукових розвідках учених від 2014 р. – року порушення кордонів незалежної української держави останніх років і особливо у зв'язку з війною в Україні 2022-2024 рр. (І. Бех, О. Докукіна, С. Федоренко, І. Шкільна, К. Журба [16; 19; 45], С. Бойко [6], Т. Бойко [7], В. Желанова [17], Л. Канішевська [20], О. Матвієнко [17: 27; 28], О. Пометун

[33], Н. Силенко [28; 40], В. Трощинський, В. Скуратівський, Н. Ярош [46], Л. Удовиченко [42], С. Яремчук, В. Дияк, К. Тушко [52] та інші).

Аналіз психолого-педагогічних досліджень дозволяє стверджувати, що феномен «національна ідентичність» розглядається в контексті: проблеми вчинкового осередку різних історико-культурних епох [36]; національної самосвідомості [4]; патріотичного виховання, особистісної і національної ідентифікації [3]; конструювання ідентичності засобами рефлексії [12; 45] та ін.

Аналізуючи психолого-філософську сутність феномена ідентичності людини, учена О. Пометун розрізняє особистісну і колективну ідентичність. Так, наявність ідентичності як особистісного утворення «... дозволяє людині формувати себе у всьому багатстві відносин з навколишнім світом і визначати систему цінностей, ідеали, життєві плани і орієнтири. Людина з розвиненою ідентичністю більш послідовна у своїх діях, бачить перспективи свого життя і відчувається більш благополучною» [33, с.62]. «Колективна ідентичність громадян певної держави є дуже важливою як фундамент її зміцнення і подальшого розвитку» [33, с.62].

Феномен «національна ідентичність» розглядають також з погляду ірраціонального розуміння. Так, М. Чмихов стверджує, що природа означеного феномена не може бути проаналізована під кутом зору певних раціонально-культурологічних ознак (раси, території, мови, релігії), які відіграють певну роль у її формуванні. «Таємниця національно-культурної ідентичності збігається за всією хиткістю історичних стихій, за всіма змінами долі, за всіма рухами, що руйнують минуле і створюють небуття» [48, с.55]. Водночас більшість науковців схиляється до думки, що національно-культурна ідентичність формується під дією певних чинників і засобів та виховних впливів, а отже, є керованим певною мірою процесом.

Науковець О. Шевченко стверджує, що національна ідентифікація особистості – це процес ототожнення нею себе з певною нацією. Змістом цього процесу є суб'єктивне відчуття належності до національної спільності на

основі стійкого емоційного зв'язку, що виникає в особистості як результат формування відносно стійкої системи усвідомлених уявлень і оцінок, таких, що реально існують, диференційованих та інтегрованих ознак життєдіяльності нації, а також прийняття групових норм і цінностей. Підсумком процесу становлення національно-культурної ідентичності є формування «Я-образу особистості» як суб'єкта певної національної спільноти [49, с.6]. Дослідниця розглядає феномен «національна ідентичність» у трьох аспектах:

- 1) як соціально-психологічний результат когнітивно-емоційних і ціннісних процесів ідентифікації людини з національною спільнотою;
- 2) як мотиваційно-когнітивне ядро національної самосвідомості особистості;
- 3) як надзвичайно важливий компонент у структурі загальної соціальної ідентичності особистості, невід'ємну частину «Я-образу» особистості [6].

І. Кресіна в основі національної свідомості виділяє «усвідомлення державно-політичної, громадянсько-територіальної спільноти (соборність), духовної єдності й історичної спорідненості, психологічної, культурної спорідненості та неповторності. Національно-культурна ідентичність постає усвідомленням спільнотою або окремою людиною своєї національної приналежності» [25, с.87]. Відтак необхідно наголосити на нерозривному зв'язку між національною свідомістю і національною ідентичністю [20, с.207].

На думку О. Попова, національна ідентичність є глибоким емоційним станом душі людини. «Водночас національно-культурна ідентичність не завжди усвідомлюється людиною, особливо коли вона перебуває у стані «національного спокою», тобто коли її ідентичності не загрожують якості зовнішні чинники, коли власна ідентичність не є соціальною чи психологічною проблемою. Особа інтегрується в етнос, націю відчуттям підсвідомої, радше природної взаємної симпатії осіб, які таким способом створюють дану соціальну групу» [14, с.64].

Погоджуємося з думкою О. Матвієнко, що ключовими чинниками у формуванні національної ідентичності є патріотизм, любов до власного

народу, толерантність, моральна стійкість і людяність у розвитку духовності своєї нації. Рефлексивно-гуманістичне взаєморозуміння членів спільноти істотно розширюють рефлексивні можливості кожного, сприяють розвиткові фундаментальної людської здатності – самостійно будувати й перетворювати власну життєдіяльність, бути суб'єктом свого розвитку [27, с.60].

За визначенням В. Огнев'юка, національна ідентичність є складовою соціальної ідентичності, яка виникає в результаті порівняння своєї нації та культури з іншими [31, с.111]. Науковець зазначає, що патологічною формою такої ідентичності може бути націоналізм, який намагається спростити світ до рівня національного обмеження й фанатизму. На відміну від національної ідентичності, яка є відкритою і толерантною формою висвітлення індивідом власної ідентичності, націоналізм абсолютизує націю та вимагає так званої «сліпої віри» від своїх прихильників. Незважаючи на національну належність, націоналісти переконані, що тільки боротьба нації за існування забезпечить її виживання. В. Огнев'юк стверджує: «Юнаки і дівчата мають розрізнити національне обмеження і багатонаціональне розмаїття. Однак такий підхід також вміщує в собі небезпеку денационалізації суб'єктів навчально-виховного процесу, до чого закликають деякі американські та європейські політики і вчені» [31, с.111].

На думку А. Литвиненко, національна ідентичність – це природне знання людини, успадковане від минулих поколінь, і формується вона абсолютно стихійно. Коли ж власна ідентичність є соціальною чи психологічною проблемою, то розв'язання такої проблеми потребує значної розумової діяльності [26, с.9].

Аналогічні погляди висловлює І. Газіна, яка розглядає національну ідентичність студентської молоді як найелементарніші прояви в діяльності студентів, які свідчать про усвідомлення себе представниками українського народу, гордості за це, самоповаги до себе як українців, ставлення студентів до національних цінностей (українська мова, культура, національна символіка) та усвідомлення ними їхньої важливості. Ці дії мають обов'язково

бути підкріпленими комплексом знань (національних традицій, обрядів, фольклору, мови, історичного минулого тощо) і умінь молодих людей [13, с.33].

У монографії Н. Шульги «Етнічна самоідентифікація особистості» феномен національної ідентичності розглядається в контексті зв'язку людини зі спільнотами як сукупність взаємопов'язаних «ідентитетів», тобто визначення себе через віднесення до різних спільнот, що етнічний ідентитет, на думку науковця, є ієрархічним утворенням, котре виявляється в понятті багаторівневої етнічної самоідентифікації [51, с.88].

Не можемо не погодитися із твердженням О. Шевченко, що формування національної ідентичності відбувається протягом усього життя людини, із проходженням у своєму становленні низки фаз, які пов'язані з віковими етапами психічного розвитку людини [49, с.8].

Дослідники І. Вікторенко, К. Тупиця вважають молодший шкільний вік визначальним у формуванні української національної та громадянської ідентичності, що передбачає глибоке розуміння своєї належності до українського народу, своєї Батьківщини, її історії, традицій і звичаїв, внутрішньої потреби й готовності відстоювати соборність і незалежність України на шляху її прогресу та процвітання [11].

Аспект формування національно-культурної ідентичності молодших школярів у процесі взаємодії школи й сім'ї дослідила Н. Силенко. Уточнюючи поняття «національно-культурної ідентичності молодших школярів», дослідниця вважає, що це інтегральна динамічна особистісна властивість, яка відображає почуття любові до України, людей, ціннісне ставлення до сім'ї, усвідомлення національних символів, свят, традицій, історичних подій, видатних людей України, втілене в їхній поведінці гуманістичним досвідом молодших школярів [40, с.3].

Для формування національно-культурної ідентичності учнів початкових класів слід забезпечити організаційно-педагогічні умови як необхідні й достатні обставини формування національно-культурної ідентичності

молодших школярів у процесі взаємодії школи та сім'ї. Серед них варто виділити такі: «підвищення професійної компетентності педагогів у формуванні національно-культурної ідентичності дітей молодшого шкільного віку в процесі взаємодії сім'ї та школи на демократичній основі; спрямованість виховних зусиль сім'ї та школи на формування національно-культурної ідентичності молодших школярів; впровадження традиційних та інноваційних форм взаємодії педагогів та батьків» [40, с.184]. Дослідницею запропоновано в контексті виховних зусиль школи і сім'ї, спрямованих на формування національно-культурної ідентичності учнів початкової школи, приділити увагу вивченню родоводу та підвищення етнічної складової виховання для дітей, які виховуються в російськомовних сім'ях, акцентувати увагу дітей з україномовних сімей на важливості етнічної толерантності тощо. Також апробовано такі форми взаємодії педагогів і батьків, як використання народних ігор, читання та обговорення казок, драматизацій за сюжетами народних казок, створення моментів успіху, дискусій і змагання, вирішення проблемних ситуацій, а також створення спеціальних ситуацій, що «...закріплюють уявлення дітей про себе як про українця, стимулюють їх до прояву етнічної ідентичності, а також до толерантності у ставленні до представників інших етнічних спільнот (за допомогою ігор, уявних ситуацій, тематичних малюнків тощо)» [40, с.189].

Вчена О. Пометун виокремила чинники й механізми формування української національної ідентичності, дослідила стан і перспективи розв'язання цього завдання. У нинішніх умовах війни в Україні й відповідно до суспільних трансформацій особливу вагу серед різноманіття засобів впливу на учнів вчена відводить історичній і громадянській освіті учнів, що мають працювати на розвиток свідомої власної ідентичності учнів основної школи. Дослідниця стверджує, що в ланці базової середньої освіти учні «...мають уже усвідомлено обрати для себе належність до української нації і демократичної правової держави» [33, с.62], а тому О. Пометун виділяє її як окремий етап формування української ідентичності. Історична й громадянська галузі

української освіти покликані працювати на розвиток свідомої власної ідентичності учнів [33] – відповідно змін мають зазнати зміст і організація навчання історії та громадянської освіти нині, на чому наголошує і що конкретизує вчена.

Розроблена О. Пометун дидактична модель формування ідентичності людини складається з когнітивного (гносеологічного, пізнавального), емоційно-ціннісного (мотивація до дії, власні ставлення, орієнтовані на національні, державні та громадянські цінності, повага та їхнє особисте прийняття) та діяльнісно-поведінкового компонентів. Цінним для практиків є визначений орієнтовний перелік знань, умінь, навичок і ставлень, що забезпечує формування української національної та громадянської ідентичності в навчанні історії та громадянської освіти учнів різного віку.

О. Пометун, зокрема, підкреслює громадянознавчий зміст таких предметів галузі, як правознавство, етика, курси громадянської освіти, що виступають важливим чинником формування громадянської компетентності та надають можливостей закладати в учнів систему цінностей (демократія, правова держава, рівноправність і людська гідність) [33, с.69].

Серед інших предметів Нової української школи, що мають педагогічний потенціал щодо формування в учнів культурно-національної ідентичності, учені виділяють курси української й зарубіжної літератури в школі та використання активних форм навчання, що матиме ефект за умови посилення уваги до таких іманентних ідентичності складників, як-от: повага до носіїв інших культурно-національних цінностей; визнання рівних прав і обов'язків представників різних культур; повага до думок, переконань, поглядів і цінностей носіїв інших культур; відповідальність за власну культурно-національну позицію; впевненість у своїх силах [42].

Вивчаючи проблему формування національно-культурної ідентичності підлітка, учені І. Бех, О. Докукіна, К. Журба, С. Федоренко, І. Шкільна розглядають феномен «національно-культурна ідентичність підлітка» як суб'єктне переживання належності до українського народу, нації, свідоме

прийняття його моральних цінностей, що характеризуються ототожненням і формуванням відповідної «Я»-концепції, що виявляється у власній самоповазі, національній гідності, умінні користуватися правами і свободами, справедливості, відповідальності, любові до України та бажанні пов'язати свою долю з долею України [19, с.122].

Етапами формування національно-культурної ідентичності підлітків є:

- а) ідентифікація, в основі якої відбувається розмежування «ми – вони»;
- б) формування уявлення про відмінні якості своєї національної культури та усвідомлення її основних характеристик;
- в) формування національної свідомості, національної гідності та поваги до інших етносів і культур, готовність до діалогічної взаємодії [19, с.122–123].

Дослідники стверджують, що формування національно-культурної ідентичності в підлітковому віці має спиратися на: історичну правду; історичну пам'ять; національні ідеали; національну гідність; національну самосвідомість; патріотизм [19].

Під час формування національно-культурної ідентичності підлітків слід брати до уваги дію чинників, що негативно впливають на цей процес, а саме:

- 1) зросійщення, відлученість від української мови значної частини населення;
- 2) перекручування історичних фактів, заперечення автентичності української мови та культури як самого існування нації;
- 3) боротьба за утвердження російської мови як другої державної та витіснення української мови з медіаринку;
- 4) використання політтехнологій і передвиборчих компаній з метою розмежування регіонів України, зіткнення інтересів на основі різниці й поглиблення суперечностей;
- 5) ностальгія за радянським минулим [45].

Науковці І. Бех, К. Журба визначили основні принципи формування національно-культурної ідентичності підлітків, серед яких:

- *гуманістичний* (визнання людини найвищою цінністю, розуміння дитини, доброзичливе ставлення до неї, довіра та прийняття дитини такою, якою вона є);
- *індивідуальний* (утвердження унікальності й неповторного світу кожної дитини);
- *неперервності* (характеризує процес виховання як такий, що триває протягом усього життя людини);
- *цілісності* (консолідація зусиль усіх суб'єктів виховання в одну систему);
- *наступності* (забезпечення передачі з покоління в покоління досвіду засвоєння національних цінностей, які є базисом виховання і розвитку дитячої особистості);
- *культуровідповідності* (формування національно-культурної ідентичності здійснюється відповідно до культурних умов України);
- *природовідповідності* (урахування вікових, індивідуальних особливостей, природних умов, соціального оточення, народних традицій);
- *педагогічної компетентності* (доцільне використання педагогічних форм, методів, добір змісту у процесі формування національно-культурної ідентичності);
- *стимулювання* (виявлення віри в сили і здібності вихованця, заохочення підлітка до самоорганізації, самовиховання і самовдосконалення [2, с.25–27]).

Дослідниці К. Журба, О. Докукіна теоретично обґрунтували та експериментально перевірили педагогічні умови формування національно-культурної ідентичності підлітків у закладах загальної середньої освіти, як-от:

- створення національно-культурного виховного середовища в закладі загальної середньої освіти;
- підготовка вчителів до формування національно-культурної ідентичності підлітків;
- використання виховного потенціалу позаурочної виховної діяльності закладів загальної середньої освіти;

- педагогічна взаємодія сім'ї і школи у формуванні національно-культурної ідентичності підлітків [18, с.81–82].

Науковець І. Шкільна, досліджуючи проблему формування у старших підлітків національно-культурної ідентичності, стверджує, що існує загроза протиставлення національно-державним цінностям регіональних (локальних), небезпека конфліктів, маргіналізація, міграція населення, розмитість національно-культурної ідентичності, вплив іншої культури, асиміляція та дифузність з іншими народами. На думку І. Шкільної, ефективними шляхами формування національно-культурної ідентичності старших підлітків в умовах пограниччя є:

- поширення ареалу спілкування українською мовою;
- доступ до правдивої інформації та розвиток критичного мислення;
- формування національної свідомості й самосвідомості;
- культивування національної гідності та протистояння проявам національної меншовартості;
- упровадження ефективних реформ; подолання ксенофобії й нетерпимості; виховання дітей на основі національних цінностей [50, с.301–302].

Формування національно-культурної ідентичності студентів має свою специфіку. Так, у дисертаційному дослідженні Т. Потапчук «Теоретико-методологічні основи формування національно-культурної ідентичності студентів вищих педагогічних навчальних закладів» уточнено феномен «національно-культурна ідентичність» як сукупність національних і культурних цінностей, почуттів, уявлень, поглядів, ідей, завдяки яким певна нація усвідомлює свій історично зумовлений соціально-культурний локалітет у системі етнодиференційованого людства, а індивіди – свою національно-культурну ідентичність. Це усвідомлене прийняття особистістю відповідних норм і зразків поведінки, ціннісних орієнтацій, поглядів і мови, розуміння свого «Я» з позиції усталених характеристик, які прийняті в цій етнічній групі, у виявленні лояльності до них. Т. Потапчук схарактеризовано типи (національно-культурна індиферентність, національно-культурний нігілізм,

національно-культурний егоїзм, національно-культурний ізоляціонізм), форми (імпліцитна, експліцитна, компліцитна, планетарна), форми національно-культурної ідентичності (орієнтація в метаіндивідуальному світі; екзистенційна; інтеграції у просторі загальнолюдського досвіду; трансцендентна) [34, с.413–414].

Ученою обґрунтовано й експериментально перевірено педагогічні умови формування національно-культурної ідентичності студентів закладів вищої освіти, серед яких:

- *категоріальні* (взаємодія студентів з навколишнім соціальним і природним світом, його вивчення, бажання та прагнення змінити себе);
- *ціннісно-орієнтувальні* (характеристика національно й культурно зорієнтованих цінностей: загальнолюдських – збереження соціального й культурного середовища, позитивне ставлення до власної Землі як до унікальної екосистеми; соціоприродних – турбота про природне оточення; бережливе ставлення до культури, традицій, особиста відповідальність перед нацією; особистісних – любов до етнографії, звичаїв, канонів, обрядів, традицій, культури, готовність змінювати на краще навколишній соціальний і природний світ);
- *змістово-функціональні, структурні й процесуальні* (взаємозв'язок структурних складових частин діяльності – мотиваційно-цільової, організаційної, результативної тощо);
- *типологічні* (виконання студентами різних видів діяльності за цільовою спрямованістю, видовою структурою згідно з умовами, рівнями і формами організації педагогічно регульованої навчально-виховної діяльності).

Вищезазначені педагогічні умови було реалізовано за допомогою різних форм педагогічно регульованої навчально-виховної діяльності: профільні табори (зміни); авторські проекти; екологічні рейди, експедиції, акції, походи, екскурсії; свята, фестивалі, виставки, конференції; змагання, конкурси, олімпіади, ігри тощо [34, с.416–417]. Названі вище форми роботи зі студентами розроблено з урахуванням особливостей раннього юнацького віку

в контексті проблеми формування національно-культурної ідентичності студентів. Цей період характеризується: розвитком емоційно-ціннісного самоставлення та світоглядної систем особистості; пошуком сенсу життя; спрямованістю в майбутнє; формуванням часової перспективи, експериментуванням, апробацією нових елементів «Я» [34, с.93–94].

Дослідник М. Боришевський стверджує, що в студентському віці моральні уявлення особистості постають регуляторами її стосунків з оточенням. Вона свідомо обирає своє місце серед категорій добра і зла. Молода людина намагається досягнути філософські категорії буття – сенс життя, неминучість смерті. Роздуми над екзистенційними цінностями (життя, свобода, істина, справедливість) є необхідною сходинкою на шляху особистісного розвитку людини, що детермінована потребою в концептуалізації уявлень внутрішнього світу й пошуку своєї ідентичності [5, с.42].

Студентська юність є тим етапом у житті людини, коли відбувається формування «Я-концепції» особистості, певного типу мислення, світобачення. Національно-культурна ідентичність є компонентом свідомості особистості, а студентський вік традиційно вважається періодом інтенсивного розвитку свідомості людини. Цей процес детермінований, з одного боку, внутрішніми закономірностями розвитку, а з іншого – змінами об'єктивної дійсності, у яких відбувається становлення особистості.

Дослідження процесу формування національної ідентичності в студентському віці пов'язане з проблемою самовизначення особистості [21, с.44]. За визначенням М. Боришевського, самовизначення передбачає наявність значущого настановлення, в основі якого покладено систему мотивів, здатності до реалізації певної поведінки [4, с.27–34].

У структурі особистісного самовизначення та формування національної ідентичності студентів виокремлюють три компоненти: самоутворювальний, мотиваційний і діяльнісний, кожен з яких виконує своєрідні функції [34].

Науковці Breakuell G., Genter D. стверджують, що національна ідентичність у студентському віці розглядається через становлення таких змістовних елементів, як-от: змістовий вибір (цінності, мотивація, настановлення, переконання, що становлять ядро самоідентичності особистості, яка формується протягом життя та має різний ступінь зв'язку своїх елементів); ціннісний вимір (емоційно-оцінне ставлення до визначення елементів змісту ідентичності та до особистості загалом); часовий вимір (зв'язок репрезентацій двох попередніх вимірів та їхніх елементів у трьох модальностях – минулому, теперішньому та майбутньому) [53, с.180–201].

Одним з найважливіших чинників сформованості національно-культурної ідентичності студента стає суб'єктивна активність, спрямована на засвоєння певних зразків соціальної поведінки й цінностей, побудову нових взаємин з дорослими, пізнання власне внутрішнього світу. Таким чином, студентський вік характеризується, з одного боку, як період інтенсивного прояву процесів інтеграції, ідентифікації, а, з іншого – самостійності й відособлення [34, с.98].

Отже, студентський вік – це лише одна зі стадій формування національної ідентичності. Становлення ідентичності – це не лінійний процес, адже він може відбуватися у зворотньому, регресивному напрямку (у тому разі, якщо зазначені елементи ідентичності втрачають свою життєздатність, відповідність новим вимогам життя тощо). Особистість часто являє собою декілька напівзалежних субособистостей.

Дослідниця Т. Потапчук стверджує, що в студентському віці в людини загострюється увага до свого духовного світу, виникає прагнення й активізуються пошуки можливостей до самовизначення і самоствердження, виявляється особливий інтерес до самопізнання, самовипробування. У студентському віці вперше для розвитку особистості значущими є акти самосвідомості: самопізнання, самоспостереження, самовизначення, саморегуляція та ін., які насамперед фасилітують становлення національної ідентичності студентів як їхнього особистісного новоутворення. Потреба в

самовизначенні, самореалізації є важливою складовою самоактивної особистості, детермінантою її поведінки, стимулом для розвитку свідомості й самосвідомості і відповідно – до становлення національно-культурної ідентичності студента [34].

Слід говорити про наявність національної позиції, яка виявляється у високій громадянській активності, наявності системи усвідомлення просоціальних цінностей, високій активності, моральній регуляції поведінки. Становлення національної ідентичності особистості в студентському віці розглядається в контексті проблеми формування свідомості та самосвідомості молоді особистості, адже будь-яка ідентичність є компонентом свідомості людини. Відбувається усвідомлення значущості й цінності свого «Я», що приводить до вагомих позитивних зрушень у самосвідомості людини, ідентифікаційних процесів тощо [35, с.50].

Війна в Україні 2022-2024 рр. загострила проблему формування національної ідентичності молоді України у всіх типових соціокультурних вимірах (мова, ментальність, світогляд, норми поведінки, соціокультурні цінності) та активізувала необхідність пошуку шляхів формування національної й національно-культурної ідентичності в умовах російсько-української війни. Ефективними шляхами дослідниця С. Бойко називає такі: «...поширення ареалу спілкування українською мовою; доступ до правдивої інформації та розвиток критичного мислення; формування національної свідомості та самосвідомості; культивування національної гідності та протистояння проявам національної меншовартості; впровадження ефективних реформ; подолання ксенофобії та нетерпимості; дотримання політичної рівності громадян України, вираженої в чинній системі прав і обов'язків, звернення уваги на спільність громадянської культури та ідеології; виховання молоді на основі національних цінностей» [6].

Таким чином, аналіз педагогічних досліджень із проблеми формування національної ідентичності особистості на різних етапах її розвитку – від молодшого шкільного віку до юнацтва – дає підстави стверджувати, що це

поняття науковці розглядають як процес уподібнення особистості з певною нацією [49]; усвідомлення спільнотою або людиною своєї національної приналежності, усвідомлення важливості національних цінностей (українська мова, культура, символіка) [13; 14; 25; 26; 51]; суб'єктивне відчуття належності до українського народу, нації, прийняття моральних цінностей, що характеризуються ототожненням і уподібненням, формуванням відповідної національної Я-концепції [45]; сукупність національних і культурних цінностей, почуттів, уявлень, поглядів, ідей, завдяки яким певна нація усвідомлює свій історично зумовлений соціально-культурний локалітет у системі етнодиференційованого людства, а індивіди – свою національно-культурну ідентичність [34]; основний компонент духовного світу особистості, який передбачає усвідомлення кожною людиною себе як представника певної нації, носія національної культури, історії тощо [20, с.209; 32]; соціоособистісний конструкт, що синтезує соціокультурне й особистісне, а саме: з одного боку, відбиває національний і культурний досвід певного народу, що є факторами національної єдності, а з іншого – передбачає ототожнення особистістю себе з певною нацією, сприйняття себе й інших як носіїв національних якостей, сформовану національну Я-концепцію особистості [17, с.17].

На основі аналізу наукових джерел із проблеми дослідження уточнено сутність поняття «національно-культурна ідентичність» як усвідомлення людиною себе представником певної нації, носієм її культури, важливості національних цінностей [20, с.209] та ґрунтується на національному світогляді, національній культурі, мові, національній ідеї.

На кожному віковому етапі формування національної ідентичності набуває своїх особливостей, що обумовлено віковою специфікою та залежить від низки чинників – умов середовища побутування вихованців, виховних впливів педагогів тощо. З метою досягнення результатів означеного процесу дослідники розробляють шляхи, засоби і форми, методи, що характеризуються інноваційністю і водночас мають спрямованість до коригування.

Проведене дослідження не вичерпує всіх аспектів багатогранності теоретичних і практичних пошуків розв'язання проблеми формування національної ідентичності дітей і молоді. Перспективним вважаємо розроблення та впровадження у виховну практику закладів загальної середньої та вищої освіти технологій, методик, інноваційних форм і методів утвердження української національної ідентичності.

Любов Канішевська, Вікторія Рагозіна

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрущенко В.П. Роздуми про освіту. Київ : 2004. 738 с.
2. Бех І.Д., Журба, К.О. Концепція формування у підлітків національно-культурної ідентичності у загальноосвітніх навчальних закладах. *Гірська школа Українських Карпат*. 2017. № 16. С.24–33.
3. Бех І. Д. Особистість у просторі духовного розвитку. Київ : Академвидав, 2012. 256 с.
4. Боришевський М.Й. Національна свідомість у становленні громадянина. *Психологія самосвідомості: історія, сучасний стан та перспективи дослідження*. Київ : 1999. С.27–34.
5. Боришевський М.Й., Яблонська Т.М., Антоненко В.В. Розвиток громадянської спрямованості особистості в юнацькому віці: монографія. Київ : Педагогічна думка, 2007. 185 с.
6. Бойко С. Формування національної ідентичності української молоді в умовах російсько-української війни. *Українознавчий альманах*. Київський національний університет імені Тараса Шевченка. 2022. Вип. 30. С.17–22.
7. Бойко Т. Політизація сучасних етнонаціональних процесів у Донецькому краї: ризики незворотності. *Українознавство*, 2017. № 1-2 (62-63). С.25–39.
8. Васильченко О.П. Рівноправ'я громадян незалежно від етнічного походження. *Науково-інформаційний вісник Івано-Франківського університету права Короля Данила Галицького*. 2014. № 10. С.106–112.
9. Ващенко Г. Виховний ідеал. Полтава : 1994. 191 с.
10. Вербицька П.В. Громадянське виховання учнівської молоді: сучасні аспекти розвитку : *монографія*. Київ : Генеза, 2009. 384 с.
11. Вікторенко І., Тупиця К. Стан сформованості української національної та громадянської ідентичності в учнів початкової школи (за матеріалами кваліфікаційної роботи). *Гуманізація навчально-виховного процесу*, 2023. № 1 (103). С.207–217.
12. Висоцька Н.О. Конструювання ідентичності в полікультурному просторі як об'єкт теоретичної рефлексії. *Україна – проблеми ідентичності: людина, економіка, суспільство*. Київ : Стилос, 2003. С.21–31.
13. Газіна І. Формування першооснов національної самосвідомості у дітей старшого дошкільного віку засобами української народної музики: автореф. дис. ... канд. пед. наук. Київ. 2008. 20 с.
14. Етнос і соціум / відпов. ред. Б. Попов. Київ : Наукова думка, 1993. 165 с.
15. Доукіна О.М. Методичне забезпечення роботи з батьками у процесі формування національно-культурної ідентичності підлітків. *Сучасний виховний процес: сутність та інноваційний потенціал*: матеріали звіт. наук.-практ. конф. Ін-ту проблем виховання НАПН України за 2018 рік / [За ред. І.Д. Беґа, Р.В. Малиношевського]. Вип.7. Івано-Франківськ : НАІР, 2019. С.66 –71.

16. Драгоманов М. Вибране / упоряд. та прим. Р. Міщука, В. Шандри. Київ : Либідь, 1991. 682 с.
17. Желанова В.В., Матвієнко О.В. Національно-культурна ідентичність особистості: сутність та структура. *Інноваційна педагогіка*. 2022. № 1 (49). С.17–20.
18. Журба К.О., Докукіна О.М. Педагогічні умови формування національно-культурної ідентичності підлітків в закладах загальної середньої освіти. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*, 2018. Вип. 22. С.75–89.
19. Кانیшевська Л.В. Феномен «національно-культурна ідентичність» як проблема сучасного педагогічного дискурсу. *Актуальні питання гуманітарних наук: міжвузівський збірник наукових праць молодих вчених Дрогобицького державного університету імені Івана Франка*, 2020. 34 (3). С.204–210.
20. Кانیшевська Л.В., Потапчук Т.В. Теоретичні аспекти становлення національно-культурної ідентичності у студентської молоді. *Znanstvena misel journal*, 2020. 49 (270). С.43–46.
21. Кисла Г. Ідентичність в українському суспільстві: модерністські зміни. *Гілея: Науковий вісник*, 2013. № 79. С.363–366.
22. Кислюк К. Українська ідентичність: історико-культурні ретроспективи та сучасні перспективи. *Філософська думка*, 2018. № 3. С.48–65.
23. Кремень В. Г. *Філософія людиноцентризму в освітньому просторі*. Київ : Т-во «Знання» України, 2011. 520 с.
24. Кресіна І.О. Українська національна свідомість і сучасні політичні процеси: (Етнополітологічний аналіз) : монографія. Київ : Вища шк., 1998. 392 с.
25. Литвиненко А. Про мовно-культурну самоідентифікацію в молодіжному середовищі зрусифікованого міста. *Урок української*, 2007. № 7-8. С.8–11.
26. Матвієнко О. Психологічні аспекти взаємодії в мета системі «люди – об'єкти – середовище» при здійсненні інформаційної діяльності. *Управління сучасним менеджментом*, 2001. № 4-6 (2). С.60–66.
27. Матвієнко О.В., Силенко Н.І. Вплив української народної педагогіки на формування національно-культурної ідентичності учнів молодшого шкільного віку. *Інноваційна педагогіка : науковий журнал*. Видавничий дім «Гельветика», 2022. Вип. 44. С.175–180.
28. Національно-культурна ідентичність у становленні підлітка: Монографія / [К.О. Журба, І.Д. Бех, О.М. Докукіна, С.В. Федоренко, І.М. Шкільна]. Київ : 2019. 150 с.
29. Огієнко І. Українська культура. Вінніпег. Волинь : 1970. 272 с.
30. Огнев'юк В. Освіта в системі цінностей сталого людського розвитку (світоглядно-методологічний аспект) : дис. ... д-ра філос. наук. Київ : 2003. 400 с.
31. Основи національного виховання : концептуальні положення / за заг. ред. В.Г. Кузя, Ю.Д. Руденка, З.О. Сергійчук. Умань : 1993. 110 с.
32. Пометун О. Навчання історії й громадянської освіти як чинник формування національної й громадянської ідентичності учнів в умовах війни та повоєнного розвитку України. *Український Педагогічний журнал*, 2023. Вип. 2. С.62–72.
33. Потапчук Т.В. Теоретико-методичні основи формування національно-культурної ідентичності студентів вищих педагогічних навчальних закладів : дис. ... д-ра пед. наук. Рівне. 2015. 467 с.
34. Потапчук Т.В. Технологія формування національно-культурної ідентичності у студентів вищих педагогічних навчальних закладів : навчально-методичний посібник. Рівне : РДГУ. 2014. 220 с.
35. Роменець В. Історія психології ХІХ – початок ХХ століття. Навчальний посібник. Київ : Либідь, 2007. 832 с.
36. Руденко Ю. Консолідаційна модель національної ідентичності: від теорії суверенітету до теорії політичної модернізації : монографія. Київ : «Видавництво Людмила», 2020. 364 с.

37. Русова С.Ф. Вибрані педагогічні твори. Київ : Освіта, 1996. 304 с.
38. Сергійчук В.І., Піскун В.М., Воропаєва Т.С. Трансформація національної ідентичності: історіософські, культурологічні та соціальнопсихологічні аспекти. *Фундаментальні орієнтири науки*. Київ : Академперіодика, 2005. С.24–53.
39. Силенко Н.І. Формування національно-культурної ідентичності молодших школярів у процесі взаємодії сім'ї та школи: дис. канд. пед. наук. Київ, 2023. 293 с.
40. Сухомлинський В.О. Вибрані пед. твори : у 5-ти т. Київ : Радянська школа, 1977. Т. 4. 638 с.
41. Удовиченко Л. Проблема національно-культурної ідентичності та шляхи її вирішення у Новій українській школі. *Педагогічна освіта: теорія і практика. Психологія. Педагогіка: збірник наукових праць*. 2022. № 37 (1). С.70–75.
42. Ушинский К. Д. Человек как предмет воспитания. Опыт педагогической антропологии. Собр. соч. : в 11 т. Москва, 1950. Т. 2. 483 с.
43. Філіпчук Г. Г. Національна ідентичність: культурно-освітній вимір: *монографія*. *Чернівці : Друк Арт, 2016*. 304 с.
44. Формування в учнів основної школи національно-культурної ідентичності в контексті сучасних полікультурних впливів : посібник / [І.Д. Бех, О.М. Докукіна, С.Д. Федоренко, І.М. Шкільна, К.О. Журба]. К., 2019. 114 с.
45. Формування української ідентичності в умовах сучасних викликів: теоретичні і політичні аспекти : монографія / В.П. Трощинський, В.А. Скуратівський, Н.П. Ярош та ін.; за заг. ред. В.П. Трощинського. Київ : НАДУ, 2018. 256 с.
46. Формування у підлітків національно-культурної ідентичності у загальноосвітніх навчальних закладах (констатувальний етап дослідження): науково-методичний посібник / авт. кол. за заг. кер. К.О. Журби. Черкаси : ЧОПОПП, 2017. 83 с.
47. Чмихов М.О. Давня культура: *навчальний посібник*. Київ : Либідь, 1994. 288 с.
48. Шевченко О. Національна ідентифікація Я-образу особистості: автореф. дис. ... канд. психол. наук, Київ : 2005. 20 с.
49. Шкільна І. Формування національно-культурної ідентичності старших підлітків в умовах пограниччя. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*, 2018. № 22. С.295–306.
50. Шульга Н. Этническая самоидентификация личности : монография. НАН Украины, Ин-т социологии. Київ : Ин-т социологии НАН Украины, 1996. 199 с
51. Яремчук С., Дияк В., Тушко К. Проблеми формування української культурної ідентичності в умовах війни. *GRANI*, 2023. № 26 (1). С.105–111.
52. Breakwell G. M., Center, D. V. Integrations, paradigms, methodological implication. *Empirica approaches to social representation*. 1993. Oxford, P.180–201.
53. Erikson E. Identity and the life cycle. New York : Norton, 1980. № 109. P.270–271.
54. Giddens A. Modernity and self-identity, self and society in the late modern age. Cambridge : Polity Press, 1991. 256 p.
55. Gellner E. Nations and Nationalism. Oxford : Blackwell, 1983. № 5. P.104.
56. Smith, A. D. Nationalism and modernism. A critical survey of recent theories of nations and nationalish. N.Y. 1998. L.30.

1.2. Виклики формування національної ідентичності та фактори духовної безпеки української нації

Шлях до свободи і незалежності України лежить через виховання підростаючого покоління на основі цінностей україноцентризму та

європоцентризму, на основі історичної правди і національної гідності. «Для народу, який не пропонує Світу національного доробку, а прагне бути лише реципієнтом чужих цінностей і надбань, у ХХІ столітті уготована єдина дорога – бути розчиненим і упокореним. Тому висока і благородна місія національної культури і освіти – оберігати й утверджувати Ідентичність Української Нації як фундаментальну цінність буття...» [1, с.8].

Серед чинників, що впливають на процес формування національної ідентичності зростаючої особистості є з одного боку глобалізаційні процеси, а з іншого – рухи за збереження своєї аутентичності; відірваність значної частини населення від національного ґрунту та зорієнтованість виключно на радянські чи західні цінності та зразки поведінки, системна криза українського суспільства, невизначеність національної ідеї, відсутність реформ і позитивних зрушень.

Серед негативних чинників у вихованні національної ідентичності підлітків варто визначити інформаційну війну та військову агресію РФ по відношенню до України, де особливий акцент був зроблений на:

- зросійщені населення та обмеженні української мови;
- перекручуванні історичних фактів та запереченні автентичності української мови та культури та самого існування нації;
- боротьбу за Україну, як виключну сферу свого впливу;
- використанні пропаганди та політтехнологій з метою розколу українського суспільства, поглиблення протиріч між регіонами України, зіткнення інтересів різних верств українського населення;
- ностальгії за радянським минулим.

Усі зазначені чинники, спрямовані на нівелювання національних цінностей, виключення молоді з національно-культурного контексту, формування меншовартісної свідомості та самосвідомості по відношенню до інших культур, які борються за панівне становище на теренах України.

Формування національної ідентичності має опиратися на:

- історичну правду;

- історичну пам'ять;
- національні ідеали;
- національну гідність;
- національну самосвідомість;
- патріотизм.

Однак, сьогодні можна відмітити виклики, які стоять перед сучасним вихованням і торкаються формування національної ідентичності і духовної безпеки нації.

Під духовною безпекою нації розумітимемо її гармонійне за формою й високо ціннісне за змістом світосприйняття, за якого кожен її член в залежності від власної специфіки вибудовує індивідуальну траєкторію життя і розвитку, що змінює навколишній світ за законами добра, любові та справедливості. При цьому має бути відсутнє маніпулювання свідомістю особистості, нав'язування утилітарних орієнтирів, пріоритетів.

У формуванні духовної безпеки української нації доцільно вичленити два ключових фактори: внутрішній і зовнішній.

Ключовим внутрішнім фактором духовної безпеки нації виступає національна самоідентифікація, яка втілюється у почуттях-цінностях – «Я-Українець» – «Ми-Українці». Сутність цих почуттів-цінностей полягає у дієвій причетності особистості до своєї нації, до роду у широкому розумінні цього слова. Особистість має прийняти історичну естафету вищих духовних надбань нації, жити і діяти на їх основі та примножувати їх з урахуванням викликів теперішнього часу. Низький рівень цього фактору, коли не достатнє почуття єдиного національного роду, спричиняє недостатню консолідацію суспільства, низьку соціоцентрованість членів суспільства, за якої вони свідомо обмежують себе у суспільно значущих домаганнях, цілях, продуктивних способах удосконалення існуючої соціокультурної ситуації, їхню переважаючу Его-орієнтованість з відповідними утилітарними цінностями, перебільшення ролі міжрегіональної самобутності. У цьому сенсі

означений фактор є системотвірним, і виховні зусилля повинні бути у першу чергу спрямовані на його оптимізацію.

Серед зовнішніх факторів на увагу заслуговують наступні:

Ідеологічний фактор, який ставить за мету забезпечити громадян України, зокрема молодь від впливу ідеології інших держав, зацікавлених у формуванні своїх прихильників та розхитуванні з середини політичної ситуації в Україні. У цьому зв'язку важливою вбачається своєчасне забезпечення їхніх ключових цінностей: здоров'я, сім'ї, кар'єрного зростання, матеріального достатку, індивідуально і суспільно значущої самореалізації. На сьогодні є потреба у тому, щоб повернути українській ідеології її власні зміст, потенціал, історію, пантеон героїв і визначних діячів, переосмислити існуючий досвід і визначити новітні завдання подальшого розвитку нації, держави, суспільства.

Водночас слід зважати на те, що національна ідеологія формується разом із нацією, її духовним розвитком і становленням, що потребує уваги до виховного аспекту.

Ціннісна забезпеченість є важливою складовою духовної безпеки, оскільки від цього чинника значною мірою залежить цілісність українського суспільства. Конфлікт цінностей тоталітарного та демократичного спрямування спостерігається не лише на рівні різних поколінь, а й різних регіонів, що є причиною активного просування РФ політичних сил, лояльних до окупантів.

Доведено, що духовні цінності виступають ознаками розвиненості будь-якої нації, без яких вона взагалі не може існувати. Нація, в якій нівелюються духовні цінності приречена на втрату державності і це лише справа часу. Тому за теперішніх умов важливою є активізація зусиль з підвищення духовного рівня української молоді, формування у неї стійкої системи глибоких морально-духовних цінностей, оскільки саме вони складають основу мотиваційної сфери як особистості, так і суспільства в цілому. Те, чим керується окрема особистість у своїй поведінці, діях, добре висвітлює її

глибинну сутність. Якщо особистість чи суспільство сповідує високі гуманістичні цінності, то цілі і засоби її досягнення також будуть досить високими і гуманними. Тільки таким чином ми можемо досягнути поступового економічного, політичного й духовного піднесення нашої країни, оскільки ці сфери досить тісно переплетені і взаємозв'язані.

Релігійний фактор на сьогодні є потужним засобом впливу на українську молодь, яка перебуває у пошуку абсолютних цінностей. На цьому тлі Церква Московського патріархату, виконуючи замовлення Кремля, через проповіді та Боже Слово пропагує цінності «руського миру», стимулює сепаратистські настрої зневаги до української культури та проголосила «священу війну» за знищення України, підтримує курс геноциду російської армії на окупованих територіях.

Така втрата єдності у православ'ї обернулася необхідністю створення в Україні власної помісної Церкви та її підтримки. Ці процеси породжують з боку МП посилення тиску на населення України, апелюючи до різних історичних, національно-культурних і політичних реалій. Відмінності у геополітичних орієнтаціях та інтересах церковників свідчить про їхню не стільки церковну, скільки політичну боротьбу за українську молодь та залучення через православні цінності до боротьби з усім українським.

Фактор історичної упередженості в зарубіжних і українських мас-медіа завдає удару по духовній безпеці української молоді, оскільки переконує їх у меншовартісності і вторинності української нації, її несамостійності, залежності від інших сильніших держав, які вирішують її долю. Тому на сьогодні важливим бачиться об'єктивне висвітлення історії України та її популяризація, увага до української мови, яка досі не має державної підтримки. Водночас така міфотворчість спостерігається і в Україні, що можна пояснити бажанням відмовитися від застарілих ідеологічних концепцій на користь нових, які більше відповідають історичним реаліям. Однак, на сьогодні надзвичайно важливо дотримуватися історичної правди. Всі спроби прикрасити історію свого народу, навіть з найкращих патріотичних міркувань,

як показує світовий досвід, мають зворотний ефект. Врешті-решт історична неправда стає очевидною, що болісно б'є по престижу країни.

Фактор маніпулювання свідомістю активно здійснюється через засоби масової інформації, різного роду інформаційні ресурси, які є потужним засобом впливу на молодь та використовуються різними країнами з метою впливу на неї, роздмухування сепаратистських настроїв, презирливого ставлення до своєї Батьківщини, її культурних здобутків. Ведення інформаційної війни Росією показало певні проблеми у протистоянні російській агресії на інформаційному рівні, певний вплив російськомовних ЗМІ та пропаганди на рівень допомоги Україні, використання неправдивої чи напівправдивої інформації з метою домінування та пропагування ідей «руського миру».

Масована підміна національних архетипів масовою культурою є причиною відсутністю стійких моральних цінностей, зорієнтованістю на ціннісно-примітивну субкультуру, збіднення власного духовного світу.

Фактор естетико-ціннісної спрямованості є також складовою духовної безпеки, оскільки різного роду естетичні викривлення та орієнтація щодо споживання масової культури є причиною втрати національної своєрідності, втрати цінності життя у цілому. З огляду на те, що цей фактор має практичне втілення в культурному житті окремої людини, яка так чи інакше потребує духовного джерела, роль естетичного аспекту духовної безпеки у сучасних умовах зростає.

Сучасне мистецтво має потужний вплив на молодь, що формує її світобачення, цінності, ставлення до війни, українських героїв і потребує підтримки й розвитку.

Національна ідентичність підлітка виявляється у суб'єктивному переживанні належності до українського народу, нації, свідоме прийняття його моральних цінностей, що характеризується ототожненням і формуванням відповідної національної Я-концепції, що виявляється у власній самоповазі, національній гідності, умінні користуватись правами і свободами,

справедливості, відповідальності, любові до України та бажанні пов'язати свою долю з долею України.

Формування національної ідентичності підлітка проходить декілька етапів.

На першому етапі відбувається ідентифікація, в основі якої розмежування «ми – вони».

На другому етапі формування національної ідентичності формуються уявлення про відмінні якості своєї національної культури та усвідомлюються її основні характеристики.

Третій етап формування національної ідентичності з формуванням національної свідомості та самосвідомості, національної гідності та повагою до інших етносів і культур, готовністю до діалогічної взаємодії.

Національна ідентичність є основою націєтворення і суспільного життя будь-якої держави.

Для підлітків пріоритетним є самовизначення, де національна ідентичність опирається на «коріння» родини, країни, народу та зв'язок з історичним минулим, знанням міфів, легенд, святинь, використанням української мови, поваги до українських символів.

Катерина Журба

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Тернопільська В.І. Соціально-комунікативна культура школяра: шляхи сходження : *монографія*. Київ : Рута, 2008. 300 с.

1.3. Національна спорідненість як вищий прояв національної ідентичності

Кожний народ обирає свій шлях розвитку, який може бути більш чи менш успішним. Однак, незважаючи на національну своєрідність цього шляху, є спільна тенденція, згідно з якою, відчужений від своїх історичних коренів у його кращих надбаннях народ нещасний. Про це ми мусимо пам'ятати у своїх помислах, прагненнях і діях. Центральною категорією у нашому теоретичному пошуці виступає «національна спорідненість».

Наше визначення національної спорідненості близьке до поняття «почуття спільності», введеного А. Адлером. Він вважав це почуття головною спонукальною силою, що визначає поведінку людини, її прагнення співпрацювати з іншими заради спільного блага. Здатність до спільності може стати основою такої конструктивної світоглядної ціннісної установки як «сприяння усьому людству».

Нам конче потрібна особистість національно-ціннісної дії, яка не просто причетна, а є справжнім творцем за вищим ідейним призначенням соціальної реальності, цементованої й об'єднаної мовою українського народу. Ще більше загостримо цю тезу, – наголосивши, що бути національно орієнтованим невігласом – це нині злочин проти людяності. Кожна особистість має свідомо віднайти своє місце у цьому національному процесі згідно зі своїми здібностями й устремліннями і не бути людиною натовпу, що так як і вона нерозсудливо емоційно реагує на малу чи велику подію, заражаючись безумним захопленням.

У прагненні до національної єдності слід зважати на те, що народ не є якоюсь неорганізованою масою, а згуртований певними структурами, які у своїй сукупності й представляють державу, що бере на себе його представницькі функції. Якраз від його ціннісно-ідейних пріоритетів й залежатиме загальний поступ до ідеалів національної спорідненості. Так трапилося, що на протязі досить тривалого історичного часу (та й по нині)

державницький світ стосовно пересічної людини, її розвивальних перспектив веде мову й більшою чи меншою мірою опікується її розумовими можливостями, наголошуючи на інтелектуальній збідненості. Тож і його зусилля в основному спрямовувались на підвищення розумового потенціалу людства, за допомогою відповідних освітніх систем.

Адже вважалося, що лише освічена, тобто така, що володіє різнобічними здібностями, людина може сповна забезпечити суспільний прогрес. Останній пов'язувався здебільшого з матеріальними накопиченнями. Окрім цього провідного пріоритету відбувалось продукування безлічі матеріальних речей, які спрямовувались на споживання людиною з метою окультурення її життя. Таким за великим рахунком байдужим речам, якими було зайнято людство, штучно надавалась безмежна цінність і відтепер усі суспільні устремління пов'язувались і цією матеріальною сферою.

Слід докорінно міняти саму стратегію виховання. На даний час (і це у кращому випадку) виховні зусилля спрямовані на виховання значущості для особистості певних об'єктивних ідеальних (духовно-моральних) чи матеріальних цінностей на виховання, так званих особистісних смислів, тобто «смислів для мене»: Я – добрий, Я – щирий, Я – товариський, Я – люблячий інших. Однак така стратегія виявляється не досить продуктивною. Особистість розуміє значимість означених цінностей, зокрема національної ідентичності, але втілювати їх у відповідні вчинки, поведінку у цілому, далеко не завжди прагне. Тому й справедливим є твердження, згідно з яким слід не тільки знати духовні багатства, але й жити ними.

Тож кожна згадану об'єктивну цінність, яка набуває значущості для особистості, слід тепер пов'язувати зі значущістю самого вихованця, з процесом самоцінування себе як особистості. А це є процес формування свого духовного Я. І таку процедуру слід розпочинати з перших трьох років, коли дитина відкриває власне «Я». Особистість, що зростає, неодмінно з почуттям має промовляти: «Я поважаю себе (а далі), Я люблю себе за те, що проявила справедливість, доброту, допомогу, вірність тощо». Так формується корінне

почуття *власної цінності*, яке й спонукає особистість до вирішення певних духовно-моральних завдань. Означене корінне почуття, окрім того, стимулює на нові цілі – справи, стабілізуючи загальний напружено гармонійний, активний стан та регулюючи індивідуальну й групову комунікативну взаємодію.

У цьому процесі набуття особистістю значущості певної цінності у контексті відповідної значущості себе і надання цьому процесові більшої емоційної сили як спонуки до дії важливими мають стати наступні методичні алгоритми.

Вихованець у внутрішньому плані повинен співставити глибоке знання про конкретну духовну цінність як незмінну істину з дійсною привласненою власною цінністю, що займає провідне місце у його Я-духовному, коли він себе ототожнює з патріотом, громадянином, справедливим, вірним народові. У такому порівнянні образ об'єктивної духовної істини і образ носія цієї духовної цінності, який він отримав, переживши духовну цінність на власному досвіді, має злитися у єдине ціле і цим самим визначати практичне етичне діяння вихованця.

Знання про національну досконалість людини вихованцеві слід подавати у зіткненні зі знанням про її національне зубожіння. За такої виховної дії національне зубожіння як категорія зла сильніше відтіняє національну досконалість як категорію добра. У результаті цього остання більше притягатиме увагу вихованця і від порівняння з національним зубожінням як категорією зла набуватиме більшої промовистості. За психологічним же законом виразності стимула такі об'єкти справляють сильний емоційний, а отже й перетворювальний вплив на індивіда.

Неможливо виховати національно досконалу особистість, якщо у своїй діяльності з національного самоствердження вона мотивуватиметься нижчими, утилітарними прагненнями і насолоджуватися їх результатами як миттєвостями щастя. Подібне щастя видається досить збідненим. Головним мотивом діяльності з національного самоствердження має виступити

прагнення зростаючої особистості пережити згадане нами почуття власної цінності. Вихователь, щоб вихованець не схилився до утилітарної мотивації, має весь час спрямовувати його до найвищого духовного почуття, а тим самим до Я-духовного.

Кожна зростаюча особистість прямує до національної спорідненості у всій повноті своєї індивідуальності, незважаючи на єдину виховну траєкторію, закладену педагогом. При цьому особиста індивідуальність може бути пов'язаною з превалюванням у духовно-моральній структурі певних рис, незважаючи на намагання вихователя сформувати на певному рівні необхідні й достатні для того чи іншого вікового періоду особистісні утворення. Так, щирість може панувати над милосердям, хоча його зусилля щодо цих етичних утворень були прикладені рівномірно.

Стосовно процесу національної своєрідності то він неодмінно має передбачати таку важливу повсюдну якість як відданість (несхибність) зростаючої особистості справі, до якої вона проявляє достатнє тяжіння. Кожен вихованець повинен опанувати цією духовною цінністю і приходити у захоплення від відповідної суспільно важливої справи. Будемо виходити з того, що вихованець певного вікового періоду спроможний долучатися до таких справ, які за своїми операційними можливостями є йому психологічно адекватні. Означена якість, яка реалізувалася у малій (але суспільно важливій справі), на перший погляд і «згасає» у ній без будь-якого продовження. Однак цей висновок хибний. Річ у тім, що слід цього конкретного досвіду діяння залишається у внутрішній картині вихованця, і його потрібно доцільно використати. Тож у виховній роботі педагог має орієнтувати вихованця на благодійну перспективу загальнонаціонального рівня. Відтак постійно має втілюватися настанова, згідно з якою вірний у малому і у великому вірний, а не вірний у малому невірний і у великому. У такому діяльнісному діапазоні й можлива творчо спрямована активність, що робить життя зростаючої особистості, орієнтованим на досягнення великих цілей, успішно долаючи при цьому негативні обставини, що об'єктивно складаються.

Тільки оволодівши програмою науково обґрунтованого національно спрямованого виховання зростаюча особистість може включатися у більш вузькі чи широкі колективні акції такої ж орієнтації. Тепер вона не пасивно і зовнішньо копіюватиме інших, як це часто буває під впливом дії групового емоційного зараження, а набуватиме, по-перше, індивідуального глибоко усвідомленого досвіду такої національно-духовної діяльності, що межує з її особистим переконанням. По-друге, цей досвід стимулюватиме її у плані переходу від нерегулярності до стійкості, трансформуючись у спосіб національно досконалого життя. По-третє, у національно-ціннісному колективному діянні зростаюча особистість утверджує себе у синергії з іншими учасниками, і таке явище є дійсним високо духовним пориванням.

Констатуючи групову єдність, обрамлену національним почуттям – цінністю все ж не слід сподіватись лише на спонтанійність цього процесу. Хоча частка її дії може бути наявною. Означеним процесом необхідно розумно керувати, щоразу спрямовуючи почуття однієї особистості до інших й очікуючи позитивного відгуку.

Таке почуттєве діяння все ж дається особистості нелегко, оскільки у неї переважає прагнення центрації емоційних переживань, особливо коли вони приємні, на собі. Тож інша особа може залишатися у цьому плані нейтральною, невідчуваючи емоційного посилення від іншої. Ця емоційна тенденція поширюється й на власні етичні діяння, у першу чергу, негуманної спрямованості. Так, особистість менше бентежать несправедливі докори, коли вони адресуються не їй, а іншій. А от образами, спрямованими на неї, вона душевно переймається більше, ніж адресованими ближній.

Наведені емоційно-поведінкові особливості свідчать про внутрішню закритість особистості, її ізольованість від найближчого соціального оточення. Останнє й може, у першу чергу, наявністю свого існування змінити таку позицію особистості на соціоцентровану. Її доцільно вводити в ситуації, коли б вона постійно емоційно відчувала, що чуже (групове) схвалення збільшує її радість від якоїсь здійсненої нею доброї справи. Лише слід зважати

на закономірність, згідно з якою інколи друзі хвалячи псують ровесника, а недруги лаючи виправляють.

Далі й сама особистість, беручи участь у колективних діях, має переживати схвалення не лише за себе, а й заради інших. У цьому плані слід розширювати, з одного боку, зміст колективних справ, а з іншого – їхню мотиваційну значущість для кожного учасника. Він повинен щоразу відчувати свій душевний зв'язок не лише з особисто присутніми товаришами, а й з тими особами, які займаються подібними високої суспільної ваги діями. Одна лише істотна особливість – зростаюча особистість, про яку ми ведемо мову в плані національної спорідненості, має таким чином діяти не через обставини, що складаються (це була б ознака її пасивності), а виключно за покликом свідомості. У останньому випадку вона по-справжньому стане суб'єктом нації, що творить, перебуваючи у постійному поступі.

У таких умовах і може сформуватись національно свідомий світ людей – як впорядкована одностайність. Якраз у ній і визріває потужна сила народу для збереження і захисту країни, сила що жертвує для досягнення доленосної мети навіть з власним життям.

Звичайно, що загал такого національного масштабу не виникає одночасно і більш-менш швидко. Це досить тривалий процес, де поряд з ціннісними злетами спостерігаються й індивідуальні відкати.

Справжня національна небезпека може бути пов'язаною з особами – лідерами різного соціального рівня, які втілюють ідеологію, схвалену державою, але яку вони тлумачать далеко невідповідним способом, спотворюючи загальноприйняті цілі і неадекватно впливаючи на їх досягнення. Такі лідери характеризуються недостатнім особистісним розвитком, що й відбивається на їхній громадській діяльності. Під тиском владної позиції їм приписують високі духовно-моральні достоїнства. Відтепер особистісна вада перестає вважатися вадюю і подібний лідер демонстративно виставляє себе послідовником уже не людської низькості, а духовної висоти.

Окрема особистість має потребу у груповому схваленні, і на це слід зважати. Однак наголосимо, що з явищем групового схвалення слід поводитись надзвичайно обережно, оскільки при перебільшенні його міри у особистості, яка ще немає стійкого духовного стрижня, зміцниться почуття природного себелюбства. За такого стану вона починає надмірно подобатися самій собі, і це перетворюється на жагу зверхності, яку кваліфікують хибним. Останнє є дійсною характеристикою гордині. Тепер особистість не відчуває потреби діяти, орієнтуючись на власні позитивні надбання, а живе нижчою примітивною частиною свого Я. Тож можна спостерігати випадки, коли вона шляхом обману досягає певної мети, однак такий успіх насправді є поразкою із-за пустого жадання зверхності. Характерно, що коли така особистість помічає щось подібне за іншими, то сильно обурюється.

Розвивально збагачувати процес національного вдосконалення слід широко використовуючи особливо духовно-моральну творчість, якій ми не надаємо належного значення у порівнянні з творчістю пізнавальною. Продуктами духовно-моральної творчості мають виступити притаманні лише окремій зростаючій особистості способи привласнення тих складових, які об'єднуються поняттям «національно розвинена особистість», а також індивідуальні варіанти їх практичної реалізації у розмаїтті життєвих справ.

Якраз таким чином можливо сформувати у зростаючої особистості творчо діяльнісний образ життя у національно стверджувальній сфері. Подібне творчо діяльнісне існування корелює з процесами уявлення. Однак це має бути особливим уявленням, таким за якого вихованець повинен володіти уявним позитивним емоційним переживанням, уявним духовним почуттям, уявної благодійною волею.

Важливо, щоб ці уявні утворення не були, так би мовити, захмарними, а сповна доступними для мобілізації реальних виховних можливостей зростаючої особистості у сфері національного зростання. Прикметно, щоб згаданий творчо діяльнісний образ життя у сфері національної спорідненості поширювався й на інші духовно-моральні сфери і в такій продуктивній

взаємодії ці обшири взаємозбагачувалися, перетворювалися у стиль суспільно значущого життя. Це свого роду більш-менш стійка позитивна, провідна життєва тенденція, яка підпорядковує буденні ситуації, які відтепер набувають нової значущості у світлі домінуючої ідеї особистості. Так, вона може щось очікувати, чогось бажати, чимось насолоджуватись, але відтепер ці прагнення стають несаможиттєвими, а виявляються лише засобами у плинні високоцінного життя, його неутилітарних цілей.

Окрім спрямованого національно орієнтованого виховання зростаюча особистість перебуває у просторі різновекторних з етичною спрямованістю соціалізуючих впливів. Останні можуть слугувати позитивно доповнювальним фактором щодо організованого виховного процесу, або ж більшою чи меншою мірою гальмувати його. Ступінь останнього впливу залежатиме від рівня референтності групи ровесників чи окремої особи. Стосовно такого випадку існує закономірність, згідно з якою особистість більш внутрішньо розкрита до іншої, якщо їхні розумово-почуттєві надбання співпадають або ж досить близькі.

У виховному плані турботу спричиняє ситуація, коли певний вихованець контактує (а це звичне явище) поза межами спрямованого виховного процесу і оволодіває ціннісно хибною ідеєю. Виникає, таким чином, досить виражена внутрішньо суперечлива ситуація, яку він мусить для себе вирішити, тобто зайняти конкретну моральну позицію. Тут виховний інтерес представляє початковий етап набуття вихованцем ціннісно хибної інформації. Він починає пишатися нею, і цей стан повністю володіє ним. Це у свою чергу призводить до прояву впертості, коли зацікавлені особи (педагоги, дорослі, ровесники) намагаються змінити на об'єктивну його ідейну позицію.

Найоптимальнішим у цій ситуації виявиться виховний прийом, за якого не слід форсувати очікуване рішення вихованця. Потрібен час (при тактовному нагадуванні), щоб він, стихивши емоційний запал, змінив свою точку зору.

Процес національної спорідненості вихованців зазнає впливу індивідуальних відмінностей, пов'язаних з його компонентно-змістовою спрямованістю. За цією ознакою доцільно вичленити три позиції зростаючої особистості, що не залежать від методичної оснащеності, яку використовує педагог у своїх діях.

Позиція *«Я – цінності»*. Вона виникає у мовленнєвій взаємодії вихователя і вихованців з приводу певної духовної цінності, яка за достатньої методичної вмілості має бути привласнена вихованцями. Тут і виявляється особливість такого привласнення тут і тепер конкретним вихованцем, яке не осмислюється вихователем через внутрішню скритність цього процесу. Лише у ситуації того чи іншого національно спорідненого практичного діяння його виконавець може прояснити для себе, розгорнувши відповідний рефлексивний процес, позицію *«Я-цінності»*. Зазначимо, що така внутрішня аналітична робота можлива лише за умови спрямованого запитання вихователя.

Сутність цієї позиції, як її формулює вихованець, полягає у тому, що він сприймає себе добродійною особистістю з низкою набутих цінностей і це є його особистісним стрижнем. При цьому таку позицію, де акцент робиться на власному Я, що ціннісно діє, вихованець розглядає у контексті свого подальшого життя, за яке має відповідати перед іншими.

Позиція *«Я – дія»*. Тут внутрішній наголос вихованець робить саме на практичній реалізації духовної цінності. Його особистісне Я немов би зміщується з центру уваги і розгляду, а натомість внутрішній простір самосвідомості заповнює дія; вона не дозволяє йому збагнути, що якраз його Я (через відповідну цінність) і спричинило певну дію. Вихованець за такого внутрішнього стану формулює свою позицію, вдаючись до моральних правил, вимог як орієнтирів до морально-духовних діянь, які мають бути схвалені соціальним докільлям.

Позиція *«Я – ціль»*. За цієї позиції вихованець, розгортаючи своє тлумачення, апелює до результату морально-духовного діяння. При цьому він пов'язує його з благополуччям людей, об'єднаних у групу, громаду, націю у

цілому. Не заперечуючи важливості усіх трьох гуманістично утверджувальних позицій слід наголосити, що перша з них нині стає достатньо значущою.

За умови сходження зростаючої особистості до національної спорідненості окреслюється досить важливий у широкому розвивальному плані феномен. Вона поступово починає втрачати позицію тотальної залежності від суспільства, за якої громадське життя від її активності не змінюється. У результаті набуття духовно-моральних цінностей, які є індикаторами національної спорідненості, зростаюча особистість самостверджується у своїй державотворчій функції, коли її думку беруть до уваги.

При цьому важливо, щоб її добродійні надбання не послаблялись, як це буває за різних несприятливих обставин. Останні бувають як зовнішніми, так і внутрішніми, але незалежно від цього вони неодмінно діють особистісно деструктивно. Відтепер усе те, що було дійсно пристрасним захопленням (різні за рівнем суспільної значущості справи) стають обов'язком. Їхня мотивація значно втрачає набуті високоціннісні спонування і набуває вираження «Я – повинен». Пристрасть, таким чином змінює свою зовнішність і тепер називається обов'язком: «Я хочу» стає непохитним «Я зобов'язаний».

Отже, вихователеві слід робити усе необхідне, щоб такої особистісної трансформації не допускати. Тут ефективним методичним засобом виявиться випробовування вихованця, що діє з позиції обов'язку, у різних соціальних ролях, вичлененні й опорі на найбільш розвивально оптимальну. Продуктивним стане розгортання рефлексивного процесу у напрямі від усвідомлення власних емоційних переживань, пов'язаних як з індивідуальними діями, так і з комунікацією з членами групи, до усвідомлення власного духовного призначення.

Душевні зміни, що відбуватимуться з вихованцем у таких ситуаціях, є свідченням того, що бажання і обов'язок можуть співпадати, так що обов'язок може бути і єдиним бажанням, тобто вони можуть бути тотожними. Саме на

такому співпадинні можливо успішно розгортати відповідний нестандартній ситуації виховний процес.

Кардинальним для національної спорідненості є почуття «*Ми – нація*». Воно має центрувати кожную особистість навколо загальнонаціональних цінностей, які у своїй єдності й створюють непорушну територію добра. Шлях до такого національного явища досить тривалий. У його витоків на індивідуальному рівні лежить мотив «заради Людей», який повинен спричинити усі різновиди суспільно значущої діяльності особистості.

Психологічним підґрунтям такого мотиву є положення, згідно з яким людина є істота соціальна. Тож як дитина тягнеться до своїх батьків, так і конкретна особистість не байдужа до свого найближчого і до великого роду. Звичайно, притягальна сила народу може бути різною – від низької до високої. Це потребує спеціально спрямованих виховних засобів, які б розгортали зростаючу особистість у її бажаннях, думках і діях до великого світу людей, який прагне гуманістичних ідеалів.

Важливо, що окрема особистість і народ – це єдність, яка формується лише теперішнім, оскільки вона ґрунтується на високих почуттях. Почуття ж є утворенням людської сутності. А істинно людському не одне покоління не може навчитися у попереднього. Високі ж почуття виникають і утверджуються у людській діяльності, у праці, що заперечує насильство, диктат, примус. Тож лише праця зі згаданим вище мотивом (заради людей) спроможна облагородити людину як її суб'єкта.

Зростаючій особистості спочатку підвладні ціннісно обмежені справи, які вона спрямовує рідним, ровесникам, близьким. Але згодом праця заради вузького кола людей стане для неї вираженням великого служіння людям, набуде світоглядного характеру. Так, що власні ціннісні скарби зіллються з відповідними скарбами народу в єдиному духовному утворенні. Певні трансформації відбудуться й з означеним провідним мотивом особистості. Він породить почуття відданості конкретній особистості своєму народові, коли її діяння набувають стійкої пристрасті у процесі суспільно важливого життя.

У складному прямуванні зростаючої особистості до національного єднання вона повинна дати собі відповідь: у чому полягає сутність мого шляху? Зазначимо, що шлях єднання не обмежується духовними надбаннями особистості, оскільки це лише необхідна умова; яку вона мусить глибоко осмислити. Адже без цієї умови, а за нею лежить тривалий виховний процес, неможливо вести й мову про вищеозначений зв'язок. Найбільш адекватним поняттям у цьому плані, на наш погляд, має виступити містка дефініція «належність». Відтак, твердження «*Я належу нації*» – мусить стати головним у ціннісному тлумаченні зростаючої особистості. Якраз над ним вихователіві необхідно розгортати роботу з різнобічного усвідомлення кожним вихованцем.

По-перше, зміст самої належності передбачає перебування у чийсь власності. Однак у даному разі це особлива власність, оскільки за нею стоїть не окрема особистість, а весь народ. Бути ж власністю народу – це велика місія особистості, за якої вона безкорисливо йому служить, втілюючи усі свої кращі надбання.

По-друге, вихованцеві слід усвідомити ті позитивні моменти, які одержує нація від його особистого внеску. Останній залежатиме від вікових можливостей вихованця, але незважаючи на рівень суспільної значущості внеску, він має бути завжди просвітленим високою національною ідеєю. Це його найвища міра.

По-третє, вихованець мусить мати чітке уявлення й про власні надбання від своєї належності до нації. Вони ж полягають у соціальному самоствердженні, у широкому цінуванні та почутті справжньої суб'єктності. За якої відбувається його стійка життєва затребуваність.

Так формується велике дійство, де окрема особистість і народ у його неповторній історичній і теперішній світлоносній аурі спільно творять життєдайне майбутнє.

Є достатні підстави вважати, що особистість, яка успішно відбулася у школі національної спорідненості оволодіє мистецтвом національної самовіддачі як високо ціннісного служіння своєму народові.

Іван Бех

РОЗДІЛ 2. ТЕОРЕТИКО-МЕТОДИЧНІ ЗАСАДИ ФОРМУВАННЯ ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ОСОБИСТОСТІ

2.1. Теоретико-методичні засади формування громадянської ідентичності особистості в сучасній Україні

Громадянська ідентичність особистості нині набуває нового значення для національної самоідентифікації, усвідомлення приналежності до Нації Героїв – сьогочасного українства недекларативного патріотизму, дієвої любові до України, готовності до подвигу й самопожертви в ім'я Батьківщини, виконання патріотичного обов'язку, мужності, стійкості, відваги. Нинішній героїчний період історії України викликав суспільні процеси, пов'язані з патріотичною свідомістю й масовим героїзмом українського народу в обстоюванні свободи й суверенітету у двобої з ворогом, виявом жертвності під час спільної біди, гордістю за власний народ, відповідальністю перед людністю.

Потреби сталого післявоєнного розвитку України в контексті подолання наслідків війни з відновлення територій, постраждалих внаслідок бойових дій, локального або регіонального рівня зумовлюють необхідність створення адаптивної системи, за розвиток і вдосконалення якої відповідальність переходить від держави до всього суспільства, територіальної громади. Тож актуалізується формування громадянина, здатного до ефективної участі в демократичних процесах, зокрема його громадянської ідентичності. Значущості набуває підготовка до життя у співтоваристві європейських демократій, забезпечення формування теоретичних і практичних складових громадянської компетентності молоді для ефективного виконання соціальних ролей у такому суспільстві.

Теоретико-методичний аналіз поняття «громадянська ідентичність особистості»

Проведення дослідження супроводжувалося використанням таких методів: аналізу та узагальнення педагогічних та методичних джерел з метою означення кола питань, які потребують науково-методичного вивчення; методів порівняльного аналізу, інтерпретації та узагальнення фактів; порівняльно-аналітичних для здійснення аналізу формування громадянської ідентичності особистості; системного аналізу для розроблення шляхів формування громадянської ідентичності особистості в сучасній Україні.

Аналіз психолого-педагогічної літератури з теми дослідження засвідчив її розлоге вивчення, практичне засвоєння та застосування, широку інтерпретацію.

Так, проаналізовано наукове поняття «ідентичність» через опис структури, виокремлено три базисних рівні (індивідуально-колективний, суб'єктно-об'єктний і когнітивно-емоційний), розглянуто основні характеристики кожного та їхні структурні компоненти (О. Матузкова [19]).

Представлено аналіз соціологічних даних як свідчення проблем щодо формування громадянської ідентичності в сучасній Україні, наголошено на відсутності державної стратегії з формування громадянської ідентичності, окреслено ситуацію з Кримом (Т. Бевз [1]). Визначено та охарактеризовано рівні (індивідуальний і соціальний) та структуру громадянської ідентичності особистості як єдність когнітивного, ціннісного, афективного, конативного компонентів (І. Петровська [24]). Розроблено й апробовано опитувальник «Діагностика зрілості та типу громадянської ідентичності особистості» із семи основних шкал і сім субшкал, структурований у дві частини (перша із завданнями для оцінювання рівня зрілості громадянської ідентичності (шкали: Репрезентованість, Стійкість, Суб'єктна орієнтація, Концептуальність), друга міри розвиненості/актуалізованості вимірів громадянської ідентичності та встановлення типу громадянської ідентичності (шкали: Інституціональна

спрямованість, Спільнотна спрямованість, Індивідуально-рольова/ігрова спрямованість) (І. Петровська [25]).

Стверджено національну ідентичність як складову громадянської культури студентської молоді, визначено педагогічні основи підготовки здобувачів освіти до патріотичного виховання (визначення мети підготовки – формування готовності студентів до патріотичного виховання; вибір форм і методів навчання та виховання з урахуванням нових вимог та завдань суспільства) (О. Жаровська [7]). Схарактеризовано теоретико-методологічні основи формування української ідентичності як фактору соціально-політичних змін сучасності, пошук та віднайдення адекватних відповідей на складні виклики сьогодення для актуалізації соціокультурних і геополітичних проблем, які нині набрали загрозливої гостроти в умовах російсько-української війни (А. Рубан [29]).

Розкрито проблему формування модерної української державної ідентичності через геополітичний і соціокультурний аспекти, нагальної необхідності врахування особливостей формування ідентичності залежно від внутрішньополітичної ситуації і з урахуванням можливої небезпеки стороннього втручання (М. Закіров [10]). Визначено локальну ідентичність як одну з важливих у період глобальних трансформацій і світових зрушень, оскільки вона здатна надавати індивідові відчуття безпеки та виступає центром стабільних цінностей, зокрема деталізовано роль локальної ідентичності особистості для об'єднаних територіальних громад (Я. Котенко, А. Ткачук [14]).

Проаналізовано проблему формування особистісної та соціальної ідентичності в епоху цифрової реальності, зокрема через процес комунікацій, опосередкований цифровими технологіями, які девальвують справжню близькість. Визначено роль сучасного онлайн-простору як соціальної лабораторії з експериментами з конструювання та реконструювання постсучасного життя в умовах нової цифрової реальності (А. Лісовенко [17]) Розкрито концептуальні засади дослідження комунікативних бар'єрів національної та громадянської самоідентифікації. Проаналізовано основні підходи до вивчення процесу самоідентифікації, розглянуто особливості визначення національної та

громадянської ідентичності, визначено роль комунікативних бар'єрів у формуванні національної та громадянської ідентичності молоді. Наведено результати емпіричного дослідження та визначено основні типи комунікативних бар'єрів національної та громадянської самоідентифікації студентської молоді (І. Остапенко [22]).

Здійснено комплексний науковий аналіз теорії і практики шкільної освіти для демократичного громадянства та освіти в галузі прав людини в країнах Ради Європи як складової змісту загальної середньої освіти, визначено характеристики та складові освіти для демократичного громадянства, виокремлено тенденції розвитку та надано рекомендації для вітчизняних фахівців (О. Овчарук [21]).

Репрезентовано програму формування громадянської ідентичності, спрямовану на створення умов, сприятливих для усвідомлення цінності громадянської ідентичності, аналіз актуального стану її учасників, а також прийняття (чи не прийняття) означеної ідентичності. Визначено структуру програми з трьох базових психологічних механізмів (усвідомлення, що передбачає розуміння власної totoжності з відповідною спільнотою громадян та ставлення до держави як організації, що створює умови існування громадянина в означеному просторі та запроваджує правила існування, функціонування та взаємодії між громадянами; посилення – послаблення (трансформація) наявних природних, постійно діючих чинників становлення громадянської ідентичності; осмислення (надання певних особистісних смислів і значень) як особистому досвіду взаємодії з державою, так і стереотипам, настановам, трансльованим особистості соціумом (Р. Синельников [30]).

Продовжимо вище здійснений аналіз визначенням понятійно-категоріального апарату дослідження. Під поняттям «*ідентичність*» розуміють рівнозначність, totoжність, однаковість. У межах означеного дослідження вище названий термін будемо трактувати як інтеграцію культурного, ментального, соціального, комунікативного і мовного аспектів. Тобто, *ідентичність індивіда і групи* устанавлюється завдяки спільності мови послуговування, культури,

суспільства проживання, розумової та комунікативної діяльності. У структурі виокремлено три базисних рівні (*індивідуально-колективний*, представлений двома «одновстановленими» структурними компонентами: індивідуальною ідентичністю та колективною ідентичністю; *суб'єктно-об'єктний* як результат взаємодії самоідентичності і зовнішньої ідентичності, це усвідомлення себе як такого, що має певні індивідуальні та / або соціальні характеристики і визнання, підтвердження (або ні) цього «володіння» оточенням; *когнітивно-емоційний* як результат обізнаності, осмислення й емоційної оцінки (когнітивно-емоційний рівень) суб'єктом індивідуально-групових і колективних характеристик (індивідуально-колективний рівень), підтверджених (чи ні) важливими для інших (суб'єктно-об'єктний рівень) як наслідок конструювання образу навколишнього світу, образу групи, себе і свого місця в них на основі певних ідентифікаційних, зокрема групоінтеграційних і груподиференційних, ознак) (О. Матузкова [19]).

Нами було проаналізовано та систематизовано праці українських учених з питань визначення сутності поняття «громадянська ідентичність особистості» в таблиці 1.

**Визначення терміна «громадянська ідентичність особистості»
у працях українських учених**

Автори-дослідники	Визначення поняття
Є. Бородін, Я. Третяк [2, с.165]	почуття приналежності та зв'язку з власною країною, нацією, а також усвідомлення громадянських прав та обов'язків. Вона є стимулом для активної участі громадян у публічному управлінні, посилення зміцнення соціальної консолідації та підтримує стабільність країни. Важливою складовою громадянської ідентичності є патріотизм – любов до своєї країни, її історії та культури.
К. Журба, І. Шкільна [8, с.147]	важливий чинник згуртованості та самоорганізації української нації в умовах війни, здатності реагувати вчасно на виклики і виконувати свій громадянський обов'язок; ...є основою національної солідарності, так як об'єднує усіх людей незалежно від їх походження, етнічної приналежності, віку і статі, що є важливим чинником у здатності українського суспільства об'єднуватися задля спільних цілей, чинити опір агресору, досягати певних результатів у відновленні України та збереженню людського капіталу.
В. Кречетова [15, с. 5]	усвідомленість формально зафіксованої приналежності індивіда до спільноти громадян певної держави, що має для нього значущий зміст, а також зумовлює його актуальні чи потенційні громадянські практики.
О. Макарова [18, с.154]	усвідомлення особистістю своєї приналежності до товариства громадян певної держави на загальнокультурній основі та має певний особистісний смисл. Значний вплив на формування громадянської ідентичності має сім'я, освітні установи, засоби масової інформації, релігія, культурні, військово-патріотичні об'єднання тощо.
І. Найда [20, с.32]	ототожнення себе зі спільнотою громадян національно-державного утворення; феномен свідомого та активного громадянства, усвідомлення себе членом громадянського суспільства.
В. Присакар [27, с. 138]	сукупність населення різного етнічного походження, що усвідомлюють себе громадянами даної країни. Різновекторність спрямувань, відмінність, а часом і несумісність культурних засад, суспільних цінностей, оцінок минулого, бачення майбутнього держави, притаманні різним її регіонам, суттєво гальмують формування спільної для всього населення України національної ідеї, сучасного національного інтересу і спрямованого в майбуття національного ідеалу (соціального, геополітичного, морально-етичного тощо).
Л. Яковлева [37, с. 55]	відносно новий феномен для пострадянського суспільства, що потребує подолання відчуженості громадян від держави передусім у здійсненні регіональної політики, формування громадянських цінностей, переходу на новий рівень у розвитку громадянського суспільства.

Джерело: розроблено авторами

Аналіз наукової літератури показав різноманітність підходів до тлумачення цього терміна та дав підстави для ствердження, що *громадянська ідентичність особистості* пов'язана з відчуттям приналежності людини до

певної держави, ознаками якої вважається наявність громадянства, високий рівень довіри до органів влади, народу, нації, співгромадян, повага, гордість за власну державу, патріотизм. Важливості в контексті російсько-української війни набуває готовність та здатність захищати національні інтереси держави.

Американський науковець J. Childers стверджує, що «громадянська ідентичність виявляється через ідеологічні орієнтації населення та фокусується на тому, як люди долучаються до своїх громад та усвідомлення ними себе як громадян (*citizens*) а також споживачів» [38, с.19, 22].

Варто зазначити, що громадянська ідентичність не є тотожною національній, оскільки остання в основному притаманна країнам з моноетнічним (мононаціональним) складом. Нинішня Україна є поліетнічною країною: у ній проживають представники різних національностей (етнічних груп), однак українці як етнічна група є титульною нацією, тому що становить більшість населення.

Зростає значущість громадянської ідентичності особистості для спроможності реалізації ініціативної громадянської позиції через здійснення громадської активності, участі громадян у діяльності, спрямованій на суспільно-політичні та соціально-економічні питання на всіх рівнях, формування державних політик, участь у виборчих процесах (пасивних як праві бути обраним та активних як праві обирати).

Інтегрованість поняття «*громадянська ідентичність особистості*» – у сукупності певних спільних рис (ціннісних, культурних) та загальних пріоритетів розвитку країни (зовнішньополітичних, соціально-економічних тощо), наявних в окремій людині та інших членів суспільства. На основі цього відбувається формування певного колективного самовизначення спільноти, прийняттого для більшості населення країни.

Процес формування громадянської ідентичності – це активне середовище взаємодії влади й активних громадян, можливий засіб розвитку політичної системи в напрямі демократизації та здійснення регіональної політики з урахуванням потреб соціальних груп. «Формування громадянської

ідентичності ґрунтується на національній свідомості, національній культурі, національній мові, національній ідеї» [8, с.149].

Науковець В. Кречетова стверджує: «...Громадянську ідентичність потрібно оцінювати з урахуванням кількох основних змістовних акцентів: 1) «громадянське» явище; 2) феномен, пов'язаний з поняттям громадянського суспільства; 3) результат громадянського виховання та політичної соціалізації ... феномен громадянської ідентичності є найвищим проявом соціальної ідентичності, оскільки не лише усвідомлюється, а й супроводжує активну соціальну, зрештою, громадянську, позицію» [15, с.8].

Практична спрямованість процесу формування громадянської ідентичності особистості в закладах освіти

В умовах нинішньої російсько-української війни особливої актуальності набувають питання формування та виявлення громадянської ідентичності особистості в сучасній Україні. Актуалізується необхідність виховання свідомо активних громадян з демократичними цінностями та настановами у власній поведінці, розвиненим почуттям відповідальності за долю країни, що має забезпечити в майбутньому стійкість України та збереження її як демократичної держави.

Елементами громадянської ідентичності особистості вважаємо здатність використовувати свободу слова та здійснювати вибір, життя в демократичному суспільстві, знання історії й мови, активну участь у розвитку країни, відповідальність за долю України, підтримування й ініціювання різних державних петицій, наявність українського паспорта, розвинене мислення, шанування власної культури, допомога державі, шаноба до народних символів, захист держав, знання обов'язків, наявність власної думки та свободи слова, відповідальність за державу, власні дії або бездіяльність, відчуття незалежності від інших, дотримання законів, сплата податків,

виконання власних обов'язків як громадянина, зазначених у Конституції України

До головних *маркерів громадянської ідентичності* віднесено мову (надання українській мові статусу державної, обов'язкове застосування її в офіційній сфері, у системі освіти та діяльності засобів масової інформації), *державну символіку* (гімн, прапор, герб України), *календар святкових дат* (якими вшановуються визначні події в історії України, її видатні особи). Означене повинне забезпечити усвідомлення громадянами України спільності свого минулого та майбутнього, інтерналізацію політичних і культурних цінностей як ідентитетів національної належності та здатності населення України сприймання себе єдиною соціальною спільнотою. Серед *чинників неготовності* значної частини населення країни сприймати себе громадянами України визначено неприйняття концепції української нації, наповненої, окрім політико-громадянського, ще й етнічним змістом. Етнічна й етнолінгвістична, регіональна належність у процесі формування національної ідентичності починають відігравати диференціюючу роль [1, с.238–239].

Громадянська ідентичність є єдністю *когнітивного* (усвідомлення своєї належності до держави в ролі її громадянина та спільноти громадян; знання й образно-символічні уявлення щодо держави, громадянства та громадян), *ціннісного* (суб'єктивна значущість, важливість членства; поділяння державницьких цінностей і цінностей громадянської спільноти), *афективного* (емоційне ставлення до свого членства, переживання «моє/не моє», почуття гордості, сорому, патріотизму тощо), *конативного* (зумовлює громадянську поведінку та визначає форми діяльності (чи бездіяльності) стосовно держави й співгромадян – активність, уключеність, дотичність / пасивність, байдужість, ворожість, протест, протистояння й т. ін.; готовність індивіда діяти відповідно до інтересів держави та громадянської спільноти; громадянська участь/активність чи пасивність щодо обстоювання громадянських прав і цінностей) *компонентів* [24, с.157].

Ключовими *принципами формування громадянської ідентичності особистості* визначено такі: багаторівневність (конструювання має здійснюватися на макро-, мезо- та мікрорівнях, тобто на рівнях соціуму в цілому, освітніх інституцій, міжособистісних комунікацій); фасилітаційність (залучення людей, яких сприймають позитивно); активність (активна позиція суб'єктів освітнього простору, спрямована на зменшення впливу стихійних факторів); взаємозумовленість (урахування суб'єкт-суб'єктного характеру взаємодії); конструктивність (цілеспрямований підхід на всіх етапах); безперервність (процес має бути послідовним і безперервним) [15, с.4].

Актуалізується і *національна ідентичність як складова громадянської*. Її тлумачать як значущу і стійку систему уявлень, що в суспільній свідомості сприймається через усвідомлення нації як соціокультурної спільноти, члени якої об'єднані загальною культурою, спільністю історичної долі, етнонаціональними традиціями, мовою. Національна ідентичність слугує могутнім чинником самоідентифікації, самовираження особистості [Коломієць]. Осучаснюється патріотичне виховання, громадянська освіта з акцентом на концентруванні не на відмінному, а на спільному, об'єднуваному з метою убезпечення українського суспільства від стороннього впливу чи інформаційних атак. Важливістю набуває звернення уваги на засвоєнні культури та історії нашого народу як основоположних чинників формування самодостатньої молоді у вільній Україні [7, с.186].

Термін «*державна ідентичність*» пов'язаний зі створенням образу держави, з яким себе ототожнює більшість населення країни і великі соціальні групи. Значущий фактор формування державної ідентичності ототожнений з особливостями процесів формування геополітичних і цивілізаційних ознак самоідентифікації конкретної держави як суб'єкта цивілізаційного процесу і світової політики. Означений процес пов'язаний із діяльністю численних історичних шкіл і дослідженнями, спрямованими на визначення «місії» тієї чи іншої нації або соціокультурної спільноти в глобальному масштабі [10, с.142].

Постанова Кабінету Міністрів України від 09 жовтня 2020 року № 932 «Про затвердження плану дій щодо реалізації Стратегії національно-патріотичного виховання на 2020–2025 роки» містить комплекс постулатів, котрі розкривають кореляцію громадянської ідентичності та національно-патріотичного виховання [28]. Виокремимо основні з них:

1. Підвищення ролі української мови як національної цінності.
2. Поширення, рекламування та збереження культурної спадщини й культурних надбань України.
3. Утвердженню родинних цінностей та заохочення сім'ї до процесу національно-патріотичного виховання.
4. Підвищення рівня знань, формування інформаційної культури щодо життя видатних осіб українського державотворення, борців за незалежність України.
5. Інформування про обов'язки і права громадянина України для підвищення правової культури суспільства.

Громадянська ідентичність особистості в сучасній Україні тісно пов'язана також з військово-патріотичним вихованням дітей та учнівської молоді в системі вітчизняної освіти. Науковцями Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України створено наукове видання «Військово-патріотичне виховання дітей та учнівської молоді в системі освіти України: стратегічні напрями» та розкрито пріоритети військово-патріотичного виховання дітей та молоді в умовах російсько-української війни та в повоєнний час. «Виховні виклики безпосередньо пов'язані з реаліями й особливостями російської воєнної агресії, її спрямованістю і на цивільне населення, намаганням супротивника мілітаризувати та радикалізувати українську молодь на тимчасово окупованих територіях. З огляду на терористичні дії російських агресорів щодо цивільного населення, провокування екоцидів і техногенних катастроф, масштабне мінування території України окремим виховним завданням є формування в дітей та молоді на всіх рівнях освіти необхідних компетенцій у сфері безпеки,

ефективних моделей поведінки в умовах інтенсивних бойових дій, алгоритмів поведінки в умовах надзвичайних ситуацій, бойових дій на деокупованих територіях» [4, с.8].

Громадянська ідентичність корелює із процесом формування громадянської компетентності особистості. «Громадянська компетентність – це сукупність готовності та здібностей, які дозволяють особистості відповідально та ефективно реалізовувати весь комплекс громадянських прав та обов'язків в громадянському суспільстві та застосовувати свої знання і вміння на практиці» [35, с.63].

Зі свого боку формування громадянської компетентності особистості відбувається під час здійснення освітнього процесу. З огляду на це актуалізується *громадянська освіта*, яку в Концепції розвитку громадянської освіти в Україні ототожнена з освітою «на основі національних та загальнолюдських цінностей, спрямована на формування та розвиток громадянських компетентностей, які надають особі можливість реалізовувати і захищати права та свободи людини і громадянина, відповідально ставитися до прав та громадянських обов'язків, дотримуватися їх, відігравати активну роль у суспільному житті з метою захисту демократії і верховенства права, а також на усвідомлення громадянами, що носієм суверенітету і єдиним джерелом влади в Україні є народ» [11].

Означена Концепція визначає основні змістові напрями громадянської освіти та деталізує їх через досягнення в освіті програмових результатів за видами освіти:

- *формальна освіта:*
 - відображення змісту громадянської освіти у стандартах освіти;
 - створення освітнього середовища на засадах поваги до прав людини і демократії, відповідальності за власні та колективні рішення, академічної доброчесності та наукової обґрунтованості;
 - створення законодавчих підстав та надання гарантій для забезпечення діяльності органів самоврядування в закладах освіти;

- створення та реалізація освітніх програм з громадянської освіти у рамках підготовки та підвищення кваліфікації педагогічних та науково-педагогічних працівників разом з інститутами громадянського суспільства, які займаються громадянською освітою;
- забезпечення академічного компонента громадянської освіти.

У формальній освіті громадянські компетентності набуваються під час освітнього процесу, позанавчальної діяльності, зокрема в органах учнівського та студентського самоврядування, у партнерстві з громадськими об'єднаннями.

- *неформальна освіта*

- створення освітніх програм і ресурсів, у тому числі інтернет-ресурсів;
- сприяння впровадженню компонентів громадянської освіти в закладах позашкільної освіти та структурах неформальної освіти;
- впровадження програм громадянської освіти у співпраці із закладами культури (народні доми, бібліотеки, будинки культури, музеї, концертні зали тощо), соціального захисту (центри соціальних служб, служби у справах дітей та інші заклади, що працюють із незахищеними верствами населення), відділами освіти, культури, туризму, молоді та спорту, молодіжними центрами, громадськими об'єднаннями;

- *інформальна освіта*

- забезпечення умов для громадянської самоосвіти через інформаційне наповнення об'єктів зовнішнього світу (найменування скверів, вулиць тощо; інформаційні таблички; експозиції в музеях; фонди бібліотек тощо);
- створення органами місцевого самоврядування умов для набуття практичних навичок із урядування і управління членами територіальної громади шляхом їх залучення до прийняття рішень на місцевому рівні;
- сприяння забезпеченню громадян доступними ресурсами для власного розвитку, включаючи книговидання, кінематограф, культурні продукти, туризм, онлайн-платформи та активне інформування про такі ресурси;

- підтримання інформаційних ресурсів, що сприяють розвитку громадянських компетентностей та формуванню критичного мислення, надання інформації через засоби масової інформації для розвитку громадянських компетентностей [11].

Окрім того, у вищеназваній Концепції відповідно до основних змістових напрямів громадянської освіти окреслено шляхи забезпечення досягнення в освіті таких результатів за складниками освіти. У межах дослідження зупинимося на повній загальній середній освіті та окреслимо її можливості у формуванні громадянської компетентності здобувачів освіти.

З першого вересня 2018 року у закладах загальної середньої освіти України введено новий шкільний курс для учнів 10 класу – Громадянська освіта. Він інтегрує знання з політології, права, соціології, соціальної психології, економіки, філософії тощо. На нашу думку, названий предмет спрямований на формування громадянської компетентності, яку вважаємо базою для подальшого формування на її основі громадянської ідентичності особистості.

Так, Державний стандарт базової середньої освіти містить опис компетентнісного потенціалу кожної з 11 компетентностей у розрізі 9 галузей освіти та вимоги до обов'язкового навчання учнів, що, на нашу думку, може забезпечити інтегративність і наскрізність освітнього процесу.

Відповідно до означеного документа, *громадянські та соціальні компетентності* пов'язані з ідеями демократії, справедливості, рівності, прав людини, добробуту та здорового способу життя, з усвідомленням рівних прав і можливостей, що передбачають:

- спроможність діяти як відповідальний громадянин, брати участь у громадському та суспільному житті, зокрема закладу освіти і класу, спираючись на розуміння загальнолюдських і суспільних цінностей, соціальних, правових, економічних і політичних принципів, ідей сталого розвитку суспільства, співіснування людей та спільнот у глобальному світі, критичне осмислення основних подій національної, європейської та світової

історії, усвідомлення їхнього впливу на світогляд громадянина та його самоідентифікацію;

– виявлення поваги до інших, толерантність, уміння конструктивно співпрацювати, співпереживати, долати стрес і діяти в конфліктних ситуаціях, зокрема пов'язаних з різними проявами дискримінації; дбайливе ставлення до особистого, соціального здоров'я, усвідомлення особистих відчуттів і почуттів, здатність дослухатися до внутрішніх потреб; дотримання здорового способу життя; розуміння правил поведінки та спілкування, що є загальноприйнятими в різних спільнотах і середовищах та ґрунтуються на спільних моральних цінностях; спроможність діяти в умовах невизначеності та багатозадачності [6].

Залежно від змісту 9 галузей освіти проаналізуємо наповненість громадянської компетентності в кожній з них, конкретизуємо зміст через уміння та ставлення (див. табл. 2).

Таблиця 2

Опис компетентнісного потенціалу громадянської компетентності та вимог до обов'язкового навчання учнів у розрізі галузей освіти

<i>Уміння</i>	<i>Ставлення</i>
МОВНО-ЛІТЕРАТУРНА ОСВІТНЯ ГАЛУЗЬ	
<ul style="list-style-type: none"> • аргументовано і грамотно висловлювати власну громадянську позицію; • використовувати комунікативні навички та багатомовність для ведення міжкультурного діалогу; • уникати дискримінування інших осіб у своїх висловлюваннях та діях; • критично оцінювати інформацію з різних джерел, формувати та обстоювати особистісні ціннісні орієнтири, спираючись на цінності українського народу, його історико-культурні надбання і традиції в європейському ціннісному контексті. 	<ul style="list-style-type: none"> • сприйняття громадянських цінностей, актуалізованих у текстах (зокрема художніх текстах, медіатекстах) українських і зарубіжних авторів; • шанування української культури, толерантне ставлення до інших культур; • плекання українських національних цінностей, повага до цінностей інших народів і культур; • відкритість до культурного різноманіття за допомогою вивчення мови (мов) та здійснення міжкультурної комунікації; • повага до права та законодавства щодо забезпечення функціонування української мови як державної; • утвердження права на власну думку.

МАТЕМАТИЧНА ОСВІТНЯ ГАЛУЗЬ	
<ul style="list-style-type: none"> • висловлювати власну думку, слухати і чути інших осіб, оцінювати аргументи та змінювати думку на основі доказів; • аналізувати і критично оцінювати соціально-економічні події у державі на основі статистичних даних; • врахувати правові, етичні і соціальні наслідки прийняття рішень; • розпізнавати інформаційні маніпуляції. 	<ul style="list-style-type: none"> • налаштованість на логічне обґрунтування позиції без передчасного переходу до висновків.
ПРИРОДНИЧА ОСВІТНЯ ГАЛУЗЬ	
<ul style="list-style-type: none"> • поширювати важливу для суспільства інформацію природничого змісту; • брати участь у розв'язанні локальних проблем довкілля і залучати до цього громаду; • дотримуватися норм законодавства з охорони природи; • обстоювати власну позицію щодо прийняття рішень у справі збереження та охорони довкілля, брати участь у природоохоронних заходах. 	<ul style="list-style-type: none"> • визнання існування різних думок і поглядів на проблеми, дотримання принципів демократії під час їх розв'язання;
ТЕХНОЛОГІЧНА ОСВІТНЯ ГАЛУЗЬ	
<ul style="list-style-type: none"> • застосовувати доступні стратегії ефективної і конструктивної участі в громадському житті та реалізації громадських проектів; • співпрацювати, спілкуватися, взаємодіяти, приймати колективні рішення, оцінювати їх результативність і вплив на громаду, попереджувати і залагоджувати конфлікти, досягати компромісу; • працювати, виконувати різні ролі в групі, брати участь у виконанні складних завдань (реалізації проектів), розв'язанні проблем групи, прийнятті спільних рішень. 	<ul style="list-style-type: none"> • визнання рівності прав і свобод людини, дотримання принципів колегіальності в прийнятті рішень.
ІНФОРМАТИЧНА ОСВІТНЯ ГАЛУЗЬ	
<ul style="list-style-type: none"> • дотримуватися принципів цифрового громадянства; • вести дискусію та обстоювати свою позицію щодо актуальних питань сучасності, пов'язаних із сферою інформаційних технологій. 	<ul style="list-style-type: none"> • визнання впливу сучасних інформаційних технологій на розвиток особистості, громади і суспільства; • повага до прав і свобод, зокрема свободи слова, конфіденційності в Інтернеті, авторського права та інтелектуальної власності, права на захист персональних даних тощо; • відповідальна громадянська позиція щодо дотримання норм ліцензування програмного забезпечення.

СОЦІАЛЬНА ТА ЗДОРОВ'ЯЗБЕРЕЖУВАЛЬНА ОСВІТНЯ ГАЛУЗЬ	
<ul style="list-style-type: none"> • діяти як відповідальний громадянин, брати конструктивну участь у громадській діяльності, що стосується, зокрема, добробуту, здоров'я, безпеки; • виявляти закономірності в розвитку демократії та суспільної довіри. 	<ul style="list-style-type: none"> • повага до прав людини; • сприйняття демократичних цінностей; • усвідомлення потреби соціальної справедливості; • відповідальність за особистий і суспільний добробут.
ГРОМАДЯНСЬКА ТА ІСТОРИЧНА ОСВІТНЯ ГАЛУЗЬ	
<ul style="list-style-type: none"> • моделювати свою поведінку як активного і відповідального члена громадянського суспільства, який знає основи права, добре обізнаний із змістом прав людини та вміє їх захищати у правовий спосіб; • формувати та обстоювати свою громадянську позицію щодо локальних та глобальних питань; • утримуватися від можливостей зловживати своїми правами; • виявляти відповідальність, уникати негативних стереотипів та узагальнень, а також мови ворожнечі в обговоренні суспільних проблем і різних соціальних груп; • брати участь у розв'язанні проблем різних спільнот, зважаючи на інтереси їх представників; • конструктивно співпрацювати з іншими особами, ініціювати або брати участь у реалізації проектів, громадських заходів; • критично оцінювати ідейні платформи та діяльність політичних партій, суспільних рухів, організацій та розуміти їх роль у розвитку демократичного суспільства. 	<ul style="list-style-type: none"> • усвідомлення себе відповідальним громадянином України, розуміння своїх прав і обов'язків як громадянина України та готовність їх виконувати; самоповага та повага до прав та гідності інших осіб; • громадянська поведінка, що ґрунтується на почутті власної гідності та внутрішньої свободи, розвинутій правосвідомості та обстоюванні демократичних цінностей; • плекання нетерпимості до корупції в усіх її проявах, розуміння неприпустимості толерування нерівності та недоброчесності; • готовність відмовитися від нечесних практик під час розв'язання проблем; • визнання цінності іншої особи та повага до її приватності; • толерантність і готовність до взаємовигідного розв'язання соціально-політичних суперечностей.
МИСТЕЦЬКА ОСВІТНЯ ГАЛУЗЬ	
<ul style="list-style-type: none"> • виробляти активну позицію у творенні естетичного середовища; • ефективно взаємодіяти для реалізації громадських мистецьких проектів; • критично аналізувати та оцінювати мистецькі явища як засіб впливу на формування громадянського суспільства; • брати участь у культурному житті України, бути причетним до соціокультурних, суспільних та історичних процесів. 	<ul style="list-style-type: none"> • шанування національної ідентичності через пізнання українського мистецтва у світовому контексті; • усвідомлення причетності до соціокультурних, суспільних та історичних процесів; • розуміння значення загальнолюдських цінностей; • дбайливе ставлення до народних мистецьких традицій рідного краю та виявлення поваги до надбань інших культур; • виявлення активної громадянської позиції у збереженні культурного різноманіття, в утвердженні рівності як основи демократії та визнання особливостей різних культур;

	<ul style="list-style-type: none"> • шанування досягнень українців у мистецькій і науково-дослідницькій діяльності.
ФІЗИЧНА КУЛЬТУРА	
<ul style="list-style-type: none"> • виявляти солідарність із командою і надавати підтримку її членам під час занять фізичною культурою і спортом; • приймати спільні рішення на користь команди; • дотримуватися демократичних принципів під час занять фізичною культурою і спортом; • уникати дискримінаційних вчинків під час занять фізичною культурою і спортом; • використовувати нормативно-правову базу у процесі фізичного виховання. 	<ul style="list-style-type: none"> • розуміння ролі фізичної культури і спорту в дотриманні прав і свобод людини, утвердження демократичних цінностей – рівності, справедливості, відповідальності; • повага до альтернативних думок і поглядів.

Джерело: розроблено авторами

Будь-яка ключова компетентність як наскрізна, зокрема й громадянська, формується та розвивається в освітньому процесі закладів загальної середньої освіти через інтеграцію предметів та галузей освіти, у позаурочній діяльності позашкільних закладів освіти. Інструментами для реалізації означеного завдання є імплементація питань громадянознавчого змісту в навчання учнів тем різних предметів і курсів, розв'язування здобувачами освіти на уроках пізнавальних громадянознавчих завдань, створених на міжпредметній основі, організація і проведення позаурочних заходів із суспільно значимих питань, реалізація соціальних проєктів тощо (див. табл. 3).

Таблиця 3

Можливості предметів у формуванні громадянської компетентності школярів

<i>Назва предмета</i>	<i>Навчальні ресурси</i>
<i>українська мова</i>	тексти соціально-політичного змісту; інтерактивні технології навчання
<i>українська література</i>	наведення прикладів з художніх творів, де герої проявляють активну громадянську позицію; висловлення ставлення до порушених проблем; тверде, але толерантне відстоювання своїх поглядів у дискусії; робота в парі, групі, виконання доручених ролей; прийняття спільних рішень

<i>зарубіжна література</i>	інтерактивні технології навчання; художні твори, які містять моделі демократичного державного устрою
<i>математика</i>	задачі соціального змісту
<i>хімія</i>	навчальні проєкти; тренінги
<i>фізика</i>	робота в групах, проєкти та інші види навчальної діяльності
<i>інформатика</i>	створення персонального освітньо-комунікаційного середовища для навчання саморозвитку та самореалізації себе як члена соціуму
<i>географія</i>	навчальні проєкти, створення карт
<i>біологія</i>	кооперативне навчання, партнерські технології, проєкти
<i>історія</i>	Конституція України, міжнародні правові акти, біографії історичних постатей, сучасна публіцистика
<i>фізична культура</i>	форми фізичного виховання: спортивні свята, змагання, рухливі ігри, командні види спорту
<i>природознавство</i>	навчальні проєкти, дидактичні ігри, власні дослідження, вирішення ситуативних завдань, творчі завдання, віртуальні екскурсії, усний журнал, репортаж з місця подій тощо
<i>основи здоров'я</i>	ситуаційні вправи, проблемні ситуації, проєкти, спрямовані на усвідомлення ідей демократичного громадянства як засади досягнення добробуту, поваги до прав людини
<i>мистецтво</i>	твори мистецтва та художньо-творча діяльність у процесі виховання в учнів емоційно-ціннісного ставлення до творчості – в особистісній і соціокультурній діяльності; інтерпретація художніх творів у культурологічному контексті; виконання індивідуальних і колективних проєктів, зокрема і надпредметних, загальношкільних
<i>трудове навчання</i>	інтерактивні методи навчання; соціальні проєкти

Джерело: розроблено авторами

Значущість наскрізних ліній як засобу інтеграції ключових і загальнопредметних компетентностей, навчальних предметів та предметних циклів – у їхній соціальній значимості та формуванні в учнів уявлень про суспільство загалом, розвиткові здатності застосовувати отримані знання в різних ситуаціях.

Водночас потреби сталого післявоєнного розвитку України зумовлюють необхідність створення адаптивної системи, за розвиток і вдосконалення якої відповідальність переходить від держави до всього суспільства. Увага спрямовується на вирішенні проблеми формування громадянина, здатного до ефективної участі в демократичних процесах. У нинішніх умовах важливим вектором розвитку освітньої системи України стає підготовка теперішніх і майбутніх поколінь до життя у співтоваристві європейських демократій, забезпечення умов для формування теоретичних і практичних складових

громадянської компетентності української молоді для ефективного виконання соціальних ролей у такому суспільстві.

Зважаючи на означене, виокремимо основні шляхи формування громадянської ідентичності особистості через усвідомлення актуальності її формування та виявлення в сучасній Україні на основі узагальнення вивченої психолого-педагогічної літератури з теми дослідження та власних наукових пошуків:

- суспільство і громадяни України потребують довгострокової, цілеспрямованої й комплексної державної політики з формування спільної громадянської ідентичності. Розв'язання існуючих проблем у цій сфері потребує узгоджених зусиль держави і суспільства. Оскільки політико-правове поле України об'єднало представників багатьох національностей, етнічних груп, релігій, необхідно здійснювати пошук норм, цінностей і моральних кодів, які сформується в систему громадянських уявлень і забезпечать консолідацію людей у єдиній Українській державі [1, с.245–246];

- розглядаючи питання патріотичного виховання, громадянської освіти, варто сконцентруватися не на тому, що нас відрізняє, а на тому, що об'єднує нашу націю, аби забезпечити українське суспільство від стороннього впливу чи інформаційних атак. Тому вкрай важливо звернути увагу на вивчення культури та історії нашого народу як основоположних чинників формування самодостатньої молоді у вільній Україні [7, с.188];

- формування модерної української державної ідентичності вимагає, не заперечуючи очевидні факти спільної історії, визначити відмінні риси державотворчих традицій Росії і України, які дозволять сформулювати власну самостійну і самодостатню модель української державної ідентичності і нарешті позбавитися стереотипів вторинності, недостатньої зрілості української держави, що нам наполегливо нав'язуються [10, с.148];

- ефективне формування та розвиток громадянської компетентності учнів відбувається за таких основних умов: системного впровадження компетентнісного та діяльнісного підходів до навчання; систематичного

застосування в урочній і позаурочній діяльності освітнього закладу активних методів, проєктних, тренінгових, партнерських і дебатних технологій, кооперативного навчання, задач соціального змісту; реалізація міжпредметної моделі навчання учнів громадянства через об'єднання зусиль учителів різних предметів і курсів; установлення дієвих взаємин між учасниками освітнього процесу на засадах партнерства; створення в освітньому закладі комфортного й безпечного освітнього середовища; демократизація відносин між суб'єктами освітнього процесу на засадах рівності й толерантності, поваги до гідності, прав і свобод людини, академічної доброчесності; взаємодія освітнього закладу, суб'єктів освітнього процесу з місцевою громадою, представниками державних органів та органів місцевого самоврядування, громадськими об'єднаннями.

Отже, виховання громадянської ідентичності особистості виявляється у сформованому досвіді соціальної взаємодії з оточенням та передбачає вдосконалення знань та уявлень про суспільні й політичні процеси, що відбуваються в країні, екологічні проблеми навколишнього середовища, взаємозв'язок громадян і суспільства, здобуття практичних умінь і навичок, засвоєння моделей поведінки, необхідних для виявлення громадськості, захисту громадянських цінностей і ціннісних орієнтацій; набуття досвіду вирішення проблемних ситуацій та самостійного розв'язання конфліктів приватного й публічного життя людини в громадянському суспільстві. Застосування інтерактивних технологій у діяльності закладів освіти сприяє формуванню й розвитку критичного мислення, умінню вибудовувати та аргументувати свої висловлювання, ставити запитання й шукати відповіді на них, долати власні сумніви. Дають можливість кожному ділитися знаннями, враженнями, інтересами, розвивати уміння, здібності, навички, сприяє вирішенню питань морального, розумового, естетичного виховання.

Перспективу подальших наукових досліджень у цьому напрямі вбачаємо у вивченні особливостей формування громадянської ідентичності особистості з огляду на її роль у повоєнному відновленні України.

Світлана Толочко, Ірина Шкільна

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бевз Т. Особливості формування громадянської ідентичності в сучасній Україні. *Наукові записки Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Ф. Кураса НАН України*. 2014. Вип. 3(71). С. 236–246.
2. Бородін Є., Третяк Я. Ініціалізація громадянської ідентичності молоді в публічному управлінні. *Державне будівництво*. 2023. Т. 1. № 33. С.163–173.
3. Бялик О.В. Формування національної та громадянської ідентичності молоді в умовах сучасних викликів. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. 2023. № 209. С.29–33.
4. Військово-патріотичне виховання дітей та учнівської молоді в системі освіти України: стратегічні напрями / за ред. І.Д. Беха, Р.В. Малиношевського. Івано-Франківськ : НАІР, 2023. 32 с.
5. Голоденко О.Ю. Теоретичні та емпіричні можливості вивчення громадянської ідентичності. *Вісник Львівського університету. Серія соціологічна*. 2013. Вип. 7. С.60–68.
6. Державний стандарт базової середньої освіти, затверджений постановою Кабінету Міністрів України від 30 вересня 2020 р. № 898. (2020) / М-во освіти і науки України. URL: <https://mon.gov.ua/ua/osvita/zagalna-serednya-osvita/nova-ukrayinska-shkola/derzhavnij-standart-bazovoyi-serednoyi-osviti>
7. Жаровська О. Національна ідентичність як складова громадянської культури студентської молоді. *Збірник наукових праць Уманського державного педагогічного університету*. 2022. Вип. 2. С.182–190.
8. Журба К., Шкільна І. Формування громадянської ідентичності студентів як умови національної солідарності у воєнний час. *Advanced Linguistics*. 2023. № 11. С.146–153.
9. Зайцева Ю., Прокоф'єва О.О., Прокоф'єва О.А. Компоненти громадянської ідентичності та особливості їх розвитку. *Психологічний часопис*. 2017. № 5 (9). С.58–69.
10. Закіров М. Проблема формування модерної української державної ідентичності: геополітичний і соціокультурний аспекти. *European political and law discourse*. 2017. Vol. 4. Issue 2. P.141–149.
11. Концепція розвитку громадянської освіти в Україні : схвалено розпорядженням Кабінету Міністрів України від 3 жовтня 2018 р. № 710-р (в редакції розпорядження Кабінету Міністрів України від 8 жовтня 2022 р. № 893-р). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-%D1%80#Text>
12. Коломієць Т.В. Формування національної ідентичності як чинника консолідації сучасного українського суспільства. URL: <http://www.socio-journal.kpi.kiev.ua/archive/2009/4/17.pdf>
13. Костюк Л.Б., Муляр Н.М. Формування громадянської ідентичності школярів засобами правової культури. *Молодий вчений*. 2020. № 6 (82). С.329–333.
14. Котенко Я.В., Ткачук А.Ф. Локальна ідентичність і об'єднані територіальні громади (видання друге, виправлене та доповнене). Київ : ТОВ «Видавництво «ЮСТОН», 2018. 56 с.
15. Кречетова В.А. Вища школа як чинник формування громадянської ідентичності студентів у сучасній Україні : автореф. ... дис. канд. соціолог. наук : 22.00.04. Запоріжжя, 2018. 23 с.
16. Куликовський С.Б. Громадянська ідентичність в контексті розбудови громадянського суспільства в Україні. *Наукові записки*. 2017. Вип. 21. С.194–198.
17. Лісовенко А.Ф. Проблема формування особистісної та соціальної ідентичності в епоху цифрової реальності. *Європейський вибір України, розвиток науки та національна безпека в реаліях масштабної військової агресії та глобальних викликів XXI століття* : матеріали Міжнар.наук.-практ. конф. (м. Одеса, 17 червня 2022 р.) Одеса : 2022. Т. 1. С.303–306.
18. Макарова О.П. Формування громадянської ідентичності в закладах вищої освіти. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Сер.: Психологія*. 2020. Т. 31 (70), № 3. С.153–157.

19. Матузкова О.П. Ідентичність як структура. *Наукові записки НаУКМА. Філологічні науки*. 2014. Т. 164. С.15–19.
20. Найда І.В. Громадянська ідентичність як складова державотворення в контексті аналізу державної стратегії національно-патріотичного виховання. *Вчені записки ТНУ імені В.І. Вернадського. Серія: Публічне управління та адміністрування*. 2022. № 6. Т. 33 (72). С.31–35.
21. Овчарук О.В. Теорія і практика шкільної освіти для демократичного громадянства в країнах – членах Ради Європи: монографія. Київ : ПП «Видавництво «Фенікс», 2021. 400 с.
22. Остапенко І.В. Концептуальні засади дослідження комунікативних бар'єрів національної та громадянської самоідентифікації. *Український психологічний журнал*. 2016. № 2. С.73–84.
23. Пашина Н.П., Мендрін О.В. Громадянська освіта в Україні як засіб формування громадянської ідентичності. *Вісник Маріупольського державного університету. Сер.: Історія. Політологія*. 2021. Вип.31–32. С.186–195.
24. Петровська І.Р. Рівні та структура громадянської ідентичності особистості. *Психологічні перспективи*. 2017. Вип. 30. С.157–171.
25. Петровська І. Розробка та апробація опитувальника «Діагностика зрілості та типу громадянської ідентичності особистості». *Проблеми політичної психології*. 2021. № 24 (1). С.222–247.
26. Пометун О. Навчання історії й громадянської освіти як чинник формування національної й громадянської ідентичності учнів в умовах війни та повоєнного розвитку України. *Український Педагогічний журнал*. 2023. № 2. С.62–72.
27. Присакар В.В. Формування у школярів громадянської ідентичності у контексті міжетнічних відносин в Українській державі. *Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді*. 2008. Вип. 12. Кн. 1. С.138–146.
28. Про затвердження плану дій щодо реалізації Стратегії національно-патріотичного виховання на 2020–2025 роки : Постанова Кабінету Міністрів України від 09 жовтня 2020 року № 932. Урядовий кур'єр від 14.10.2020. № 200.
29. Рубан А.О. Теоретико-методологічні основи формування української ідентичності як фактору соціально-політичних змін сучасності. *Актуальні проблеми політики*. 2022. № 69. С.42–47.
30. Синельников Р.Ю. Соціально-психологічна програма формування громадянської ідентичності української молоді «Громадянська ідентичність: цілі, ресурси та смисли». *Актуальні проблеми психології*. 2018. Т.1. Вип. 50. С.64–69.
31. Слюсаревський М., Чорна Л. Психологічний стан і громадянська ідентичність дітей-переселенців зі сходу України. *Проблеми політичної психології*. 2018. № 21 (1). С.69–86.
32. Стасюк Г. Особливості формування етнокультурної та громадянської ідентичності в освітньому середовищі. *Проблеми гуманітарних наук. Психологія*. 2015. № 37. С.237–246.
33. Толочко С. Громадянська ідентичність особистості: актуальність формування та виявлення в сучасній Україні. *Advanced Linguistics*. 2023. № 11. С.181–191.
34. Удовиченко Л.М. Громадянська ідентичність учнів як базовий компонент нової філософії освіти. *Філологічні діалоги*. 2022. № 9. С.166–172.
35. Червоний П.Д. Психолого-педагогічні особливості формування громадянської ідентичності в закладах вищої освіти зі специфічними умовами навчання. *Психологічні та педагогічні проблеми професійної освіти та патріотичного виховання персоналу системи МВС України* : матеріали Всеукр. наук.-практ. конф. (Вінниця, 24 берез. 2023). Вінниця, 2023. С.63–64.
36. Шевченко С.Л. Громадянська ідентичність в емоційних вимірах. *Український соціум*. 2018. № 3 (66). С.33–51.

37. Яковлева Л.І. Роль громадянської ідентичності у здійсненні регіональної політики. *Регіональна політика : історія, політико-правові засади, архтектура, урбаністика*. 2017. Ч.1. С.53–56.

38. Childers J.P. *Cowboy Citizenship: The Rhetoric of Civic Identity among Young Americans, 1965–2005*. Austin : The University of Texas at Austin, 2006. URL: https://repositories.lib.utexas.edu/bitstream/handle/2152/3759/childersj_59137.pdf.

2.2. Зарубіжний науково-педагогічний досвід проблеми формування громадянської ідентичності особистості

У сучасному зарубіжному науково-педагогічному дискурсі спостерігається стрімке зростання інтересу до громадянської освіти (*англ. civic education, education for citizenship*) підростаючого покоління, а в її межах – до формування громадянської ідентичності [46; 56; 61]. Це в першу чергу зумовлено негативними наслідками, а саме зниженням рівня громадянських знань, у той час, коли сьогодні, як ніколи раніше, «вимагається бути політично обізнаною та активною людиною задля успішного вирішення зростаючих суспільно-політичних і технологічних викликів сучасного світу» [56, с.2]. При цьому багато причин, безсумнівно, сприяють зниженню громадянської активності: від політичної дисфункції до активно поляризованих ЗМІ до зростаючої мобільності людей і навіть технологічної трансформації дозвілля (*technological transformation of leisure*) [56]. Особливе занепокоєння викликає зростання того, що Метью Н. Етвелл, Джон Бріджленд і Пітер Лівайн [9] називають «громадянськими пустелями» (*civic deserts*), а саме місцями, де мало або зовсім немає можливостей для людей зустрічатися, обговорювати проблеми чи вирішувати їх. Ці американські дослідники підрахували, що 60 % усієї сільської молоді живе в «громадянських пустелях» разом із 30 % американців у містах і передмістях. Враховуючи зниження участі в різних організаціях і спілках, до яких протягом ХХ ст. постійно входила велика частина американців, стає зрозумілим, що в громадах потрібні нові форми громадянських мереж.

Також певним підтвердженням недостатнього рівня громадянської освіти у світі слугують і результати Індексу соціального прогресу 2024, що охоплює 170 країн. Цей Індекс є системою даних про те, який стан справ у світі щодо освіти, навколишнього середовища, прав і свобод громадян, охорони здоров'я тощо. Зазначимо, що Індекс соціального прогресу був розроблений командою під керівництвом професора Майкла Е. Портера з Гарвардської школи бізнесу та професора Скотта Стерна з Школи менеджменту Слоуна Массачусетського технологічного інституту. Висновки Індексу 2024 р. вказують на драматичні зміни – глобальний спад соціального прогресу. Після більш ніж десятиріччя глобального росту, вперше населення Землі в цілому відкотилося у своєму соціальному розвитку. Цьогоріч 61 країна пережила значний спад, а 77 – стагнацію. В умовах соціального спаду або стагнації зустріли цей рік кожні 4 з 5 жителів нашої планети. Коментуючи глобальні результати Індексу соціального прогресу 2024, Майкл Грін, генеральний директор Social Progress Imperative (<https://www.socialprogress.org/>) – некомерційна організація, яка щороку публікує Індекс соціального прогресу, зазначив, що Індекс соціального прогресу 2024 показує, що лідери країн повинні зосередитися на людській кризі. На його переконання, цілі сталого розвитку ООН стають все більш недосяжними, а Індекс соціального прогресу за 2024 р. підкреслює глобальну кризу прав, голосу та свободи у сучасному світі, що актуалізує роль громадянської освіти.

Зарубіжні дослідники [10; 12; 35; 56] визначають громадянську освіту як широкий спектр запланованих і незапланованих практик навчання та виховання, спрямованих на соціалізацію в суспільстві, що здійснюється різними способами через школи та інші суспільно орієнтовані установи. Як стверджує професор Вашингтонського університету Дж. Бенкс (J. Banks) [11], молоді люди можуть повноцінно стати частиною своєї держави тоді, коли вони є політично активними та беруть участь у суспільно-політичному житті держави, а також можуть впливати на політичні та економічні рішення, які безпосередньо мають відбиваються на різних сферах їх життєдіяльності.

Іншими словами, молоді люди, які відчувають структурну приналежність до громадянської культури своєї нації, є політично ефективними та впевненими в тому, що їхня участь у політиці може щось змінити, а отже, вони – успішні громадяни з високим рівнем громадянської залученості та відповідно зі сформованою громадянською ідентичністю [11, с.152].

У деяких країнах громадянська освіта впроваджується здебільшого через позакласні заходи, такі як присяга на вірність прапора під час зборів або організація учнівських / студентських спілок чи клубів управління, а в інших – громадянська освіта передбачає офіційні навчальні предмети за розкладом. Проте, як зазначає Л. Джексон (L. Jackson) [35], професор освіти в Університеті Гонконгу, громадянська освіта відбувається поза межами розкладу занять, навіть якщо вона в них інтегрована. Наприклад, під час вивчення лексики та граматики іноземних мов учні на регулярній основі вивчають культурні відмінності, що своєю чергою передбачає набуття знань про «них» у порівнянні з «нами». Це свого роду громадянська освіта про «нас» і «них», хоча вона може бути дуже тонкою, без оцінки чи навіть спеціального призначення [35].

Як показує вищенаведений приклад, існує багато випадків, коли люди можуть не усвідомлювати, що вони стикалися з громадянською освітою. Це пояснюється тим, що вони були піддані органічному стилю громадянської освіти, завдяки якому сформувалися їхні переконання та ставлення [50].

У той час як громадянська освіта зрідка ставиться під сумнів як загальна практика шкільного навчання та виховання в різних суспільствах, ключові поняття, що лежать в її основі, патріотизм і націоналізм, є суперечливими. Оскільки освіта в будь-якій країні передбачає знання про те, як бути частиною національної держави, цих дебатів неможливо уникнути в межах громадянської освіти. Слід наголосити, що хоча іноді ці два зазначені поняття вживаються як синоніми, патріотизм має набагато довшу історію, ніж націоналізм. Любов і вірність батьківщині пропагувалися ще в Стародавньому Римі [35]. З того часу цей термін використовувався в різних контекстах з

метою заохочення людей демонструвати вірність, любов, відданість, відданість, прихильність та позитивну ідентифікацію з громадою чи імперією. У сучасних умовах патріотизм все ще передає почуття любові та відданості по відношенню до влади, співвітчизників чи принципів суспільства. Однак більшість думок щодо того, що саме означає патріотизм, усе ж залишаються розхожими. Наприклад, під час Американської революції патріотизм передбачав відмову від Британської імперії на користь інтересів колонії та принципів демократії, автономії, суверенітету й економічної свободи. Натомість сьогодні патріотизм у США часто асоціюється з беззаперечною позицією щодо федерального уряду та президента. Інше трактування патріотизму пов'язане з відданістю співвітчизникам, а не абстрактним принципам, які постулюються урядами. Так, Е. Каллан (E. Callan) [16] стверджує, що почуття лояльності та турботи про співвітчизників, є передумовою для ширших космополітичних ставлень. Суголосними є думки К. Тайлора (C. Taylor), який до того ж зазначає, що патріотизм зменшує нерівність у суспільстві [66].

На відміну від патріотизму, націоналізм є більш сучасною концепцією. Б. Андерсон (B. Anderson) розглядає націю як останню з великомасштабних спільнот, яка базується на відданості людей і почутті ідентичності, після племен, королівств та імперій [6]. У США, наприклад, друкарський верстат і поштові послуги, а також культивування та опора на єдину спільну мову (в цьому випадку – англійську) допомогли сформувати спільне національне уявлення з-поміж різноманітних, географічно віддалених людей. Цей процес Андерсон називає «випадковим націоналізмом». Натомість «офіційний націоналізм» він визначає як «випереджувальну стратегію, прийняту домінуючими групами, яким загрожує маргіналізація або включення» [6, с.101].

Тим не менш, враховуючи тенденцію груп людей визначати себе в термінах етнічної приналежності, прагнучі незалежності, етнонаціоналізм, який зближує націю з етнічною групою, також є поширеним явищем.

Етнонаціоналізм підтримує почуття спільноти, засноване на етнічній або расовій ідентичності [35]. На рубежі ХХІ ст. американський філософ, політичний економіст і публіцист японського походження Ф. Фукуяма говорив про кінець націй і розквіт глобального суспільства, пов'язуючи цей процес з появою регіональних і міжнародних організацій, таких як Європейський Союз. Тим не менш, етнонаціоналізм зберігає і сьогодні свій вплив. Президентські вибори Дональда Трампа в США у 2016 р. відобразили зростання публічних проявів ксенофобії не лише щодо іноземців та біженців, а і щодо кольорових людей та «інших» релігійних груп (таких як мусульмани та сикхи). Значна частина сучасної риторики популістських правих партій у Європі також містить етнонаціоналістичні теми, ідентифікуючи глобальну та європейсько-орієнтовану політику та міграцію як загрозу деяким «чистим» людям і націям [35].

Сьогодні більшість національних держав побудовані на включенні однієї чи кількох етнічних чи расових груп. При цьому, як і у випадку з патріотизмом, залишається суперечливим те, як націоналізм тягне за собою певну відданість, лояльність і особливу прихильність до співвітчизників, національного уряду та його лідерів. Націоналізм сильно впливає на освіту в усьому світі [35]. По-перше, національні держави регулюють свої системи освіти. Як правило, вони фінансують, спонсорують або іншим чином підтримують освіту для більшості у суспільстві, а також регулюють практику недержавного (приватного) сектору навчання в країні. Таким чином, як стверджує К. Кеннеді (К. Kennedy), «громадянське виховання є прецедентом національних держав» і залишатиметься таким, «допоки принцип державного суверенітету буде таким сильним» [37, с.18]. Позитивна орієнтація молоді на національну державу є інтересом держави, навіть якщо цей інтерес не завжди є пріоритетним. Громадянське виховання, яке можна назвати патріотичним, національним, у різних суспільствах спрямоване на пояснення обов'язків і прав людей, а також інших особливостей, процесів, законів, принципів і

культури тієї чи іншої національної держави, у цілому сприяючи формуванню громадянської ідентичності особистості [50].

Розглядаючи поняття громадянської ідентичності у зарубіжному науково-педагогічному дискурсі [17; 31; 39; 43; 45; 55; 62; 69], знаходимо його витоки в ідеї громадянськості особистості, що включає користування правами та виконання своїх громадянських обов'язків. Такий погляд передає конкретну ідею громадянської участі всіх членів демократичної держави у суспільно значущих заходах, які не завжди мають політичний характер, але завжди позитивно впливають на добробут інших.

Саме поняття «громадянськість особистості», на переконання професора Університету штату Індіана Дж. Патріка (J. Patrick) [55], є ключем до розуміння того, що таке демократія на національному та регіональному рівнях, як вона працює та які існують шляхи для її зміцнення. Громадянськість, стосуючись статусу та дій людей у громадській сфері й у відносинах з державою у цілому, охоплює правовий статус індивіда та визнання його як члена громади, громадянина держави з конкретно визначеними правами й обов'язками [62].

Згідно з концепцією громадянськості відомого англійського соціолога Т. Маршалла (T. Marshall) [45], розробленою у середині ХХ ст., громадянськість охоплює три основні аспекти, як-от: громадський (*civil*), політичний (*political*) і соціальний (*social*). Перший аспект передбачає права на: власність; рівність перед законом; вільне висловлювання своїх думок, поглядів та релігійних переконань; другий – базується на праві брати участь у діяльності органів місцевої та державної влади, тобто у політичному житті тієї чи іншої громади та країни; з огляду на цей тип, громадянин – це юридична особа, вільна діяти відповідно до закону та має право вимагати захисту закону; третій – охоплює численні соціальні права, з-поміж яких: право на економічний добробут, освіту та здоров'я. Ці три аспекти, на його думку, розвивалися в Англії в певному порядку: громадянські права загалом пов'язані з ХVІІІ ст., політичні – з ХІХ, а соціальні – з ХХ століттям [45].

У сучасних умовах сталого розвитку суспільства сутність поняття громадянськості не обмежується трьома зазначеними вище аспектами, а включає також четвертий, екологічний аспект, орієнтований на захист природного середовища від забруднення та руйнівної діяльності людей в умовах сталого розвитку суспільства [51]. В екологічному аспекті громадянськості досить примітним є зростаючий акцент на екологічних обов'язках, ніж на правах громадян [22]. До цих обов'язків належать: захист ґрунту, уникнення забруднення води та повітря, збереження та збагачення біорізноманіття та, звичайно, обмеження споживання до розумного мінімуму. Активна участь в діяльності громадянського суспільства та в прийнятті політичних рішень, що впливають на навколишнє середовище і разом з цим на сталий розвиток суспільства, є важливим складником життя відповідального громадянина сьогодення. Іншими словами, роль громадянина не повинна обмежуватися виключно суспільно-політичним життям. На цьому підґрунті розвинулася концепція екологічної громадянськості (*ecological citizenship*), або її ще називають: «зелена громадянськість» (*green citizenship*), «екологічна громадянськість» (*environmental citizenship*), «громадянськість сталого розвитку» (*sustainability citizenship*), «екологічно обґрунтована громадянськість» (*environmentally reasonable citizenship*).

Разом з цим динаміка суспільних змін і перегляд характерних аспектів феномену громадянськості відображається в множинності його тлумачень. На переконання Д. Хітера (D. Heater), в будь-якому суспільстві завжди будуть дискусії щодо точної природи громадянськості [32]. З цього питання ніколи не можна досягти остаточної угоди. Вчений зазначає, що «гірким поворотом історичної долі концепція громадянськості, яка еволюціонувала, щоб забезпечити сенс ідентичності та спільноти, сьогодні знаходиться на межі того, щоб стати джерелом спільного розбрату. Оскільки все більше й більше різноманітних інтересів у суспільстві визначають окремі елементи для своїх докорінних і практичних потреб, тож складники громадянської ідентичності перетворюються на служіння цим потребам» [32]. Тому в сучасних умовах

формування громадянської ідентичності стає центральною концепцією в освітній філософії багатьох зарубіжних країнах, зокрема в США, Канаді та Великій Британії. Це є базисом функціонування цих країн та їх демократичних традицій, пов'язуючи сучасну епоху з історією їх становлення. «У демократичній державі, громадянська освіта охоплює не лише вивчення історії країни, її устрою, а і є невід'ємним складником всіх навчальних дисциплін, сприяючи формуванню почуття патріотизму та громадянських чеснот, необхідних для виховання відповідальних проактивних громадян», загалом забезпечуючи формування громадянської ідентичності [19, с.57]. Тож зарубіжні освітяни усвідомлюють «покладену суспільством на сучасну громадянську освіту відповідальність у формуванні громадянської ідентичності у підростаючого покоління задля спільного майбутнього блага» [18, с.25].

Таким чином, ідея громадянськості особистості є основоположною для осягнення сутності громадянської ідентичності. Але задля цілісного розуміння педагогічного феномену громадянської ідентичності вважаємо доцільним звернутися і до тлумачення поняття «ідентичність» та його типології.

Етимологічно поняття «ідентичність», маючи латинський корінь *idem*, що позначає те, що залишається незмінним за будь-яких обставин, передбачає унікальне буття особистості, її досвід, загалом її «самість» (*self*), а також її ставлення до себе та інших людей. Слід зазначити, що це поняття має досить тривалу історію свого існування як один з ключових термінів філософії та соціальних наук – від древніх греків і дотепер. У наукових колах вважають, що філософсько-теоретична історія проблематики ідентичності загалом розпочалася з текстів Локка («Досвід про людське розуміння») та Юма («Трактат про людську природу») [1].

Слід зазначити, що припущення про тотожність індивіда не викликало у Дж. Локка [2] жодних сумнівів. Навіть якщо ідентичність не може бути встановлена шляхом постулювання унікального змісту, діяльність рефлексивної свідомості пов'язує минуле та сьогодення. Вчення Дж. Локка

про свідомість ставило за мету вирішити проблему демаркації між людиною та твариною, але при цьому зіткнулося з складнішою проблемою, а саме: як індивідуальність можлива в урбанізованому середовищі, де ідентичності постійно стикаються з тим, що Дж. Локк [2] називає божественними законами та закони поведінки чи приватне судження. Божественні закони забезпечують основу моралі, але цивільні закони та вимоги громадської думки чи репутації більше турбують індивідуальну ідентичність: це процедури, за допомогою яких люди керують собою, зберігаючи при цьому двояке ставлення до догм божественного закону. Ці проблеми особливо очевидні при формуванні ідентичності у повсякденному житті. Таким чином, Дж. Локк [2] пропонує одну з ранніх діалектичних теорій соціалізації, згідно з якою особистість формується одночасно свідомістю та зовнішнім середовищем, в якому підпорядкування правилам своєї спільноти слугує потужним інтересом. Його теорія заклала основу для подальших розробок у сфері людської психіки, зокрема, того, що стосується конфлікту між особистістю та суспільством.

Слід наголосити, що ідентичність сьогодні стає все більш значущою категорією у педагогічній науці, оскільки позначає ключові позиції в самовизначенні людини, зумовлює її здатність до виживання та підтримання особистісної цілісності, особливо в умовах сучасних викликів. Цікаво, що активне розроблення проблематики ідентичності почалося в середині ХХ ст. у межах психології, зокрема у її психоаналітичному напрямі. Першою у цій сфері вважають теорію ідентифікації З. Фрейда, що базується на протиставленні біологічного та соціокультурного аспектів у житті людини, яке вибудовується у динамічну структуру людської психіки [26]. З. Фрейд вводить поняття «ідентифікація», що, на його переконання, є механізмом самоототожнення. При цьому вчений розглядає ідентичність у взаємозв'язку з такими основними складниками психіки, як-от «Воно» (Ід), «Я» (Его) та «Над-Я» (Супер-Его) [26]. Подібним чином англійська психоаналітик Дж. Мітчелл (J. Mitchell) зазначає, що індивід вибудовує власне «Я» через образи «Іншого». Саме цей механізм ідентифікації досліниця називає інтерсуб'єктивністю [48].

А поступове заповнення психічного простору людини ідентифікаціями формує її ідентичність. Своєю чергою Е. Фромм [27] визначає потребу в ідентичності як одну з основних екзистенціальних потреб людини, коли людина співвідносить себе із соціальними інститутами, з певною культурою, з низкою соціальних ролей.

Загальновідомо, що цілісна теорія ідентичності сформульована відомим психологом Е. Еріксоном. Згідно з цією теорією формування ідентичності як соціокультурне явище є динамічним процесом «організації життєвого досвіду в індивідуальне Я», який триває протягом усього життя людини [23; 24]. При цьому Е. Еріксон [24] розводить поняття «ідентифікація» (комплекс психологічних процесів і механізмів, які ведуть до самоототожнення) та «ідентичність» (результат самоототожнення, якість особистості, що дозволяє їй ототожнювати себе з низкою зовнішніх соціальних факторів, на основі яких вибудовується цілісна картина уявлень індивіда про себе) [24]. Вчений розглядає ідентичність як найважливішу характеристику цілісності, самостійності та зрілості особистості, що забезпечує її здатність до повноцінного вирішення завдань, що виникають перед нею на кожному етапі її життя, та яка охоплює [24]:

- індивідуальність (свідоме відчуття своєї неповторності);
- тотожність (відчуття внутрішньої цілісності та розуміння того, що життя має узгодженість і сенс);
- єдність і синтез (відчуття внутрішньої гармонії й єдності);
- соціальна солідарність (відчуття внутрішнього єднання з ідеалами та цінностями суспільства та певної спільноти, що є частиною цього суспільства).

Щодо останнього із зазначеного вище, наголосимо на загальновідомому факті, що ідентичність не може сформуватися без взаємодії із соціумом. У межах психологічної науки соціальний напрям зосереджено на вивченні питання формування ідентичності шляхом осмислення належності індивіда до певної соціальної групи, що має емоційно-ціннісне значення для індивіда та

надає йому можливість переживати свою унікальність та автентичність, тобто мова йде про самоідентичність (*self-identity*) у цьому випадку [67]. Директор Лондонської школи економіки Е. Гідденс (A. Giddens) [29] розглядає самоідентичність та ідентичність як соціокультурні явища постіндустріального суспільства, де, з одного боку, наявний традиціоналізм, а, з іншого боку, – зосередженість особистості на самій собі. Англійський освітянин звертає увагу на специфіку пошуку самоідентичності в сучасному суспільстві, виокремлюючи при цьому [29]:

– *самість, заснована на рефлексії*, що веде до саморозуміння як ключової мети у формуванні ідентичності. При цьому самість формує траєкторію особистісного розвитку від минулого до передбачуваного майбутнього. Лінія розвитку самості є внутрішньо референтною – це створення особистої системи переконань, за допомогою якої людина змінюється, вдосконалюється;

– *постійна рефлексивність* (індивід постійно задається питанням «що я роблю в цей момент і що я можу зробити, щоб змінитися?»);

– *самоактуалізацію як баланс між можливістю та ризиком*, що обов'язково має базуватися на контролі часу та веденні діалогу зі своїм внутрішнім «Я».

Г. Таджфела (*H. Tajfel*), англійський психолог, розробник теорії соціальної ідентичності, зазначає, що я-концепція особистості утворена певними когнітивними структурами, які пов'язані з самовизначенням, як-от: особиста ідентичність і групова ідентичність [64]. На переконання англійського вченого, при сприйнятті іншої людини, з усіма її особистісними характеристиками, її оцінюють певним чином, що ідентифікує її як члена соціальної групи. Ця оцінка залежить від статусу тієї чи іншої спільноти. Разом з цим формування ідентичності передбачає знання людини про себе як про члена певної спільноти [65].

Інший англійський психолог Дж. Тернер (*J. Turner*) виокремлює особисту ідентичність, соціальну ідентичність та загальнолюдську

ідентичність, висуваючи ідею опозиційності індивідуальної та соціальної ідентичностей [67]. Однак сьогодні ця ідея часто піддається критиці. Так, британська дослідниця сфери соціальної психології Г. Брейквелл (G. Breakwell) стверджує, що соціальна й особистісна ідентичності є лише двома доповнюючими площинами цілісного особистісного розвитку [15].

Подібні думки висловлює професор соціології Університету Шеффілда Р. Дженкінс (R. Jenkins), наголошуючи на тому, що колективна розподільність та унікальність індивідів можуть розглядатися як два аспекти одного процесу [36]. Адже без меж подібності та відмінності люди не змогли б змістовно ставитись один до одного, соціальна ідентичність є обов'язковою умовою існування людського світу [36]. Р. Дженкінс стверджує, що ідентичність одночасно є індивідуальною та колективною, і тому її слід розглядати у межах однієї бінарної системи [36]. Щодо формування ідентичності у цьому аспекті, то психолог А. Ватерман (A. Waterman) виокремлює чотири основні сфери цього процесу, як-от [68]:

- 1) професійно орієнтована діяльність;
- 2) осмислення й оцінка моральних переконань;
- 3) формування політичних поглядів;
- 4) виконання різних ролей у соціумі.

Д. Харт (D. Hart) пов'язує ідентичність зі здатністю сприймати себе як об'єкт рефлексії [30]. Він також тлумачить ідентичність як відчуття особистісної цілісності, розвиток якої певною мірою вимагає участі інших людей [30]. Це відчуття формується низкою зобов'язань у відносинах з іншими людьми, під час міжособистісної взаємодії [66], де соціальні очікування впливають на те, які аспекти «Я» стають значущими для особистості. Отже, ідентичність виявляється у здатності до самооцінювання [66], що допомагає знайти відповіді на традиційні питання етики («Що я маю робити?», «Якою людиною я маю стати?»). Зазначене забезпечує розгляд феномену ідентичності як сполучної конструкції між філософськими концепціями морального життя та певними емпіричними висновками

психологічних досліджень. Наприклад, звичайним явищем в етичній теорії є твердження, що моральна свобода ґрунтується на раціональній здатності людини розрізняти варіанти, приймати рішення та виправдовувати свої дії. У зв'язку з цим поведінка не має особливого морального статусу, якщо вона не мотивована явними моральними судженнями, які досягаються за допомогою старанного, обдуманого розрахунку щодо прийняття рішень [42, с.88].

На переконання вченого Р. Баумейстера (R. Baumeister), Я-концепція (*self-concept*) та ідентичність стосуються уявлень про Я, що побудовані на основі сенсу життя [13]. На відміну від тіла, яке складається з біохімічних речовин, Я-концепція складається із цілісного смисложиттєвого значення, яке є символічним, соціальним і мовним явищем. Іншими словами, Я-концепція – це мережа взаємопов'язаних через мову, а разом з нею і комунікацію, ідей у соціокультурному контексті. Згідно з визначенням Р. Баумейстера, ідентичність є складною індивідуальною соціокультурною і психологічною структурою особистості, що охоплює [13]:

- 1) індивідуальний комплекс пріоритетів і цінностей, що утворює систему цінностей особистості;
- 2) соціальну ідентичність (прийнятий особистістю комплекс соціальних ролей і пов'язана з ним соціальна репутація особистості);
- 3) смисложиттєву сфокусованість (формулювання собі життєвих цілей і завдань, самооцінка (*self-esteem*) у світлі власного особистісного потенціалу).

Таким чином, учені визнають подвійний сенс (психологічний і соціокультурний) та мінливий характер ідентичності, що залежить від чинників впливу і контекстів її формування. Стосуючись соціальних категорій і джерел самоповаги та/чи гідності особистості, це поняття вказує на те, що «індивід є продуктом постійно змінних відносин між людьми в соціумі, а його ідентичність формується на основі консолідуючих суспільство цінностей та норм культури» [1, с.41].

Отже, широке розуміння ідентичності як результату самоствердження й усвідомлення індивідом своєї самості, унікальності, а також осмислення

розглянутого вище ключового аспекту громадянськості особистості, що передбачає правовий статус індивіда та визнання його як члена громади, громадянина держави з конкретно визначеними правами й обов'язками, дозволяє нарешті цілісно осягнути сутність проблеми формування громадянської ідентичності. Це питання є важливим, оскільки сьогодні кожна держава потребує людей, які можуть ефективно здійснювати різноаспектний внесок у добробут громад на місцевому, національному та глобальному рівнях задля сталого розвитку суспільства. Виховання активних і відповідальних громадян сприяє процесу розвитку культури демократичної участі в державі [21]. Вочевидь в основі громадянської ідентичності лежить ідентифікація особистості з державою і суспільством загалом.

Канадський вчений Д. Веїнсток (D. Weinstock) стверджує, що громадянська ідентифікація може формуватися лише в демократично вільному суспільстві, у межах великих спільнот, де люди можуть самореалізовуватися як громадяни, здійснюючи таким чином своє «самоврядування» та користуючись на практиці своїми правами і привілеями [69]. Він зазначає, що бути громадянином означає, по-перше, певною мірою ідентифікувати себе з політичним суспільством, до якого той чи інший індивід належить, і, по-друге, бути проактивним стосовно своїх співгромадян у такий спосіб, щоб сприяти стабільності та єдності цього суспільства. Д. Веїнсток переконаний, що наявність громадянської ідентичності передбачає цілу низку індивідуальних психологічних характеристик, що визначають ставлення людини-громадянина до інших громадян та формують певні громадянські чесноти (наприклад, справедливість, турботу, патріотизм тощо) [69, с.244].

Громадянська ідентичність особистості визначається як усвідомлення приналежності до спільноти громадян певної держави, а також єдності інтересів індивіда з іншими громадянами цієї держави. Громадянська ідентичність як форма соціального життя людини охоплює «відчуття себе частиною певної спільноти та бажання бути її активним членом сьогодні та творцем її добробуту в майбутньому» [49, с.1].

Слід зазначити, що ще в XIX ст. Дж. Мілл (J. Mill), англійський філософ, соціолог, теоретик європейського лібералізму, висловив думку про взаємозалежність між свободою індивіда та розвитком держави [47]. Він наголошував, що добробут держави залежить від тієї свободи, яку вона надає своїм громадянам для їх взаємодії у побудові успішного співжиття [47]. Тому «гідна держава повинна створювати умови для самовдосконалення кожного громадянина» [3, с.338].

Громадянська ідентичність індивіда формується на основі щоденного практичного досвіду в громаді на місцевому, регіональному та національному рівнях, у закладі освіти, в сім'ї та в інших соціальних інститутах [49]. На колективну думку членів Комітету з питань громадянськості та громадянської залученості (Committee on Citizenship and Civic Engagement) Палати лордів з вивчення питання формування громадянської ідентичності підростаючого покоління у Сполученому Королівстві, «громадянська ідентичність передбачає відчуття індивідом себе як частини своєї країни та його відповідальну поведінку відповідно до закону верховенства цієї країни, а також чітку інтеграцію в британське суспільство» [34, с.15].

На переконання міжнародної команди дослідників під керівництвом австралійського вченого В. Шульца (W. Schulz), громадянська ідентичність особистості включає громадянські ролі індивіда та його уявлення про ці ролі [63, с.20]. Оскільки люди впливають і зазнають впливу від стосунків, які вони мають із сім'єю, однолітками та громадами. Таким чином, громадянська ідентичність особистості пов'язана з низкою особистих і громадянських взаємозв'язків. Громади, як зазначають дослідники під керівництвом Шульца, передбачають різні рівні – від сім'ї та місцевої громади до географічних регіонів і світової спільноти. Громадянська ідентичність складається з двох основних площин [63, с.21]:

- громадянський Я-образ (*civic self-image*);
- почуття громадянської приналежності (*civic connectedness*).

Площина «Громадянський Я-образ» стосується досвіду індивіда щодо свого місця в кожній зі своїх громад. Цілісна громадянська Я-концепція людини зосереджується на громадянських цінностях та різних ролях людини, її розумінні й ставленні до цих цінностей і ролей, а також на тому, як керувати цими цінностями і ролями незалежно від того, чи вони є гармонійними чи суперечливими на думку самої людини [63, с.21]. Ця площина базується на концепції множинності (*multiplicity*), відповідно до якої окремі люди мають певний діапазон ролей та особистісного потенціалу у різних групах і громадах. Ця концепція базується на розумінні того, що ролі та потенціал особистості постійно змінюються і залежать від контексту кожного окремого зв'язку у тій чи іншій групі та громаді [63].

Площина «Почуття громадянської приналежності» стосується відчуття зв'язку людини з різними громадянськими спільнотами та різними громадянськими ролями, які вона виконує в кожній спільноті. Почуття громадянської приналежності також включає розуміння людиною рівнів розмаїття (громадянських ідей і дій) і толерантність до них усередині та між різними спільнотами [63, с.21].

Своєю чергою А. Блазі (A. Blasi) задля розуміння того, як людина може ідентифікувати себе зі спільнотою, виступаючи від імені її норм, виокремлює три типи громадянської ідентичності: 1) ідентичність, яка дотримується норм (*identity observed*); 2) ідентичність, яка діє на основі встановлених норм (*identity managed*); 3) ідентичність, яка активно вибудовує норми певної спільноти (*identity constructed*) [14].

Перший із зазначених типів ідентичності передбачає, що людина просто визнає, що є членом групи і тим самим вона приймає норми та ідеали цієї групи та відповідно дотримується їх. Другий тип ідентичності передбачає, що людина активно захищає норми певної спільноти, власними діями спрямовуючи інших членів цієї спільноти виконувати свої зобов'язання. Нарешті третій тип ідентичності базується на здатності людини брати на себе «законодавчу відповідальність за вибудову норм громади» [14, с.55]. Загалом

індивіди зі сформованим третім типом громадянської ідентичності здатні виявляти більшу відповідальність, самостійність і моральну стійкість [14; 60].

Щодо формування морального Я-ідеалу, то на думку більшості сучасних учених [52; 57; 58], цей процес забезпечується значною мірою шляхом виконання суспільно значущої діяльності. Зарубіжні лонгітюдні дослідження засвідчують, що залучення до громадської діяльності призводить до подальшого схвалення морального я-ідеалу, а не навпаки. Моральний Я-ідеал є певною мірою результатом виконання суспільно значущої діяльності. Тому найкращим способом виховання у студентів громадянських цінностей є залучення їх до розв'язання проблем тієї чи іншої громади, що загалом сприяє розвитку їх громадянської ідентичності [52; 58]. Британський педагог Ф. Павер (F. Power) [57] також стверджує, що вимір спільноти є важливим для розуміння морального Я-ідеалу особистості. На його думку, молода людина «відчуває почуття обов'язку чи відповідальності під час діяльності з іншими в соціокультурному середовищі» [57, с.52]. Моральне «я» ідентифікує себе з громадою, виступаючи від імені її спільних норм і беручи на себе її зобов'язання як обов'язкові для себе [14; 57].

Більше того, К. Аквіно (K. Aquino) та А. Рід (A. Reed) стверджують, що моральна ідентичність особистості забезпечує успішне втілення в діяльності моральних суджень та ідеалів [8]. Людина має моральну ідентичність тією мірою, в якій моральні поняття добра, співчутливості, справедливості тощо є ключовими для власного саморозуміння [14]. Таким чином, моральна ідентичність особистості як складник її громадянської ідентичності є питанням особистої ідентифікації з певною групою та спільної прихильності її ціннісним нормам.

Отже, у зарубіжному науково-педагогічному дискурсі сьогодення громадянську ідентичність розглядають як усвідомлення та емоційно ціннісне переживання людиною своєї приналежності до спільноти громадян певної держави шляхом реалізації на практиці патернів морально-правової поведінки й активної участі у суспільно значущій діяльності та різних сферах

суспільного життя. При цьому зарубіжні дослідники вважають громадянську освіту опорою проти мультикультурних порушень соціокультурної єдності в тій чи іншій країні, та наголошують на необхідності громадянської залученості всіх без винятку учнів.

Ольга Рейпольська, Світлана Федоренко

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кравченко Т.В. Формування громадянської ідентичності студентів закладів вищої освіти Великої Британії. Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 011 Освітні, педагогічні науки. К.: Інститут проблем виховання НАПН України, 2023. 228 с.
2. Локк Дж. Розвідка про людське розуміння: у 4-х кн. / [Пер. з англ. Н. Бордукова]. Х.: Акта, 2002.
3. Федоренко С.В. Теорія і методика формування гуманітарної культури студентів вищих навчальних закладів США. Дисертація на здобуття ступеня доктора педагогічних наук. К.: Інститут проблем виховання НАПН України, 2017. 551 с.
4. Шаранова Ю.В. Виховання громадянськості студентів у закладах вищої освіти США. Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 011 Освітні, педагогічні науки. К.: Інститут проблем виховання НАПН України, 2021. 288 с.
5. Alim H.S., Paris D., Wong C.P. Culturally sustaining pedagogies: A critical framework for centering communities. *Handbook of the cultural foundations of learning* / Eds. N.S. Nasir, C.D. Lee, R. Pea, M. McKinney de Royston. Routledge, 2020. P.261-276.
6. Anderson B. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Verso, 1983. 240 p.
7. Apple M.W., Beane J.A. *Democratic schools: Lessons in power*. Portsmouth, NH: Heinemann. 2007. 176 p.
8. Aquino K., Reed A.I. The self-importance of moral identity. *Journal of Personality and Social Psychology*. 2002. Vol. 83. P.1423-1440.
9. Atwell M.N., Bridgeland J., Levine P. Civic Deserts: America's Civic Health Challenge. Washington, DC: National Conference on Citizenship, 2017. 36 p. URL: <https://ncoc.org/wp-content/uploads/2017/10/2017CHIUpdate-FINAL-small.pdf>
10. Banks J.A. Diversity, group identity, and citizenship education in a global age. *Educational Researcher*. 2008. Vol. 37, № 3. P.129-139.
11. Banks J.A. *Failed Citizenship, Civic Engagement, and Education*. *Kappa Delta Pi Record*. 2015. Vol.51, № 4. P. 51-154.
12. Banks J.A. Failed Citizenship and Transformative Civic Education. *Educational Researcher*. 2017. Vol.46, № 7. P.366-377. DOI: <https://doi.org/10.3102/0013189X17726741>
13. Baumeister R.F. Self-concept, self-esteem, and identity. *Personality: Contemporary theory and research* / Eds. V.J. Derlega, B.A. Winstead & W.H. Jones. Nelson-Hall Publishers, 1999. P.339-375.
14. Blasi A. Identity and the development of the self. *Self, ego and identity: Integrative approaches* / Eds. D.K. Lapsley & F.C. Power. New York: Springer-Verlag, 1988. P.226-242.
15. Breakwell G.M. *Coping with threatened identities*. L.-N.Y.: Mithuen, 1986. 234 p.
16. Callan E. *Creating Citizens: Political Education in a Liberal Democracy*. Oxford: Oxford University Press, 1997. 272 p.

17. Carens J.H. *Culture, Citizenship, and Community: A Contextual Exploration of Justice as Evenhandedness*. Oxford: Oxford University Press, 2000. 284 p.
18. Colby A., Beaumont E., Ehrlich T., Corngold J. *Educating for Democracy: Preparing Undergraduates for Responsible Political Engagement*. San Francisco, CA: Jossey-Bass, 2010. 384 p.
19. Collins J.W., O'Brien N.P. *The Greenwood Dictionary of Education*. Westport, Connecticut: Greenwood Press, 2003. 600 p.
20. Cummins J. Transformative Multiliteracies Pedagogy: School-based Strategies for Closing the Achievement Gap. *Multiple Voices for Ethnically Diverse Exceptional Learners*. 2009. Vol.11, № 2. P.38-56. DOI: <https://doi.org/10.56829/muvo.11.2.2420352213232u47>
21. Department for Education and Skills (DfES) (2007). Curriculum review: Diversity and Citizenship (Ajegbo Report) PPSLS/D35/0107/14. London: DfES.
22. Dobson A., Bell D. *Environmental Citizenship*. Cambridge, MA: MIT Press, 2006. 302 p.
23. Erikson E. *Childhood and society*. New York: Norton, 1950. 445 p.
24. Erikson E. *Identity, youth and crisis*. New York: Norton, 1968. 336 p.
25. Freire P. *Pedagogy of the oppressed*. New York, NY: Continuum, 1999. 181 p.
26. Freud S. *Zur Psychopathologie des Alltagslebens*. Frankfurt am Main: Fischer, 1998. 237 s.
27. Fromm E. *The Sane Society*. HENRY HOLT; Owl Book, 1990. 384 p.
28. Gay G. *Culturally Responsive Teaching: Theory, Research, and Practice*. New York: Teachers
29. Giddens A. *Modernity and Self-Identity*. Cambridge, 1991. 252 p.
30. Hart D. The development of moral identity. *Nebraska Symposium on Motivation*. 2005. Vol.51. P.165-196.
31. Hart D., Richardson C., Wilkenfeld B. Civic Identity. *Handbook of Identity Theory and Research* / Eds. S.J. Schwartz et al. New York: Springer, 2011. P.771-787.
32. Heater D.A *Brief History of Citizenship*: Edinburgh: Edinburgh University Press, 2004. 160 p.
33. Hooks B. *Teaching to transgress. Education as the Practice of Freedom*. Routledge, 1994. 224 p.
34. House of Lords. *The Ties that Bind: Citizenship and Civic Engagement in the 21st Century* (5th Report of Session 2021–22). London, 2018. 42 p. URL: <https://committees.parliament.uk/publications/9480/documents/161620/default/>
35. Jackson L. *Questioning allegiance: Resituating civic education*. Routledge, 2019. 154 p.
36. Jenkins R. *Social identity*. Routledge, 1996. 206 p.
37. Kennedy K. *Citizenship Education and the Modern State*. London and Washington D.C: Falmer Press, 1997. 185 p.
38. Kincheloe J L. *Critical Pedagogy Primer*. New York: Peter Lang, 2008. 202 p.
39. Koopmans R., Statham P., Giugni M., Passy F. *Contested Citizenship. Immigration and Cultural Diversity in Europe*. University of Minnesota Press, 2005. 376 p.
40. Kumi-Yeboah A., Smith P. Critical Multicultural Citizenship Education among Black Immigrant Youth: Factors and Challenges. *International Journal of Multicultural Education*. 2016. Vol.18, № 1. P.158-182.
41. Ladson-Billings G. Toward a theory of culturally relevant pedagogy. *American Research Journal*. 1995. Vol.32, № 3. P.465-491.
42. Lapsley D.K., Stey P.C. Moral self-identity as the aim of education. *Handbook of Moral and Character Education* / Eds. L. Nucci, D. Narvaez & T. Krettenauer. Routledge, 2014. P.84-100.
43. Leydet D. Citizenship. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* / Ed. E.N. Zalta. Stanford, 2017. URL: <https://plato.stanford.edu/entries/citizenship/>

44. Marri A.R. Building a framework for classroom-based multicultural democratic education: Learning from three skilled teachers. *Teachers College Record*. 2005. Vol.107, № 5. P.1036-1059.
45. Marshall T.H. Class, citizenship, and social development: Essays of T.H. Marshall. Westport, CT: Greenwood, 1964. 349 p.
46. McTighe Musil C. Educating for Citizenship. *Peer Review*. 2003. Vol.5, № 3. URL: <https://www.aacu.org/publications-research/periodicals/educating-citizenship>
47. Mill J. On Liberty. Kitchener, Ontario: Batoche Books, 2001. URL: <http://socserv2.socsci.mcmaster.ca/econ/ugcm/3ll3/mill/liberty.pdf>
48. Mitchell J. Citizenship, civic education and identity – in a digital age. *Democracy Club*. 2017. URL: <https://democracyclub.org.uk/blog/2017/09/08/citizenship-civic-education-and-identity-digital-age/>
49. Nickelson J. Exploring civic identity development: Stories from a service-learning project abroad. Doctoral dissertation. Pro Quest Dissertations and Theses. (UMI Number: 3475832)
50. Nicoll K., Fejes A., Olson M., Dahlstedt M., Biesta G. Opening discourses of citizenship education: A theorization with Foucault. *Journal of Education Policy*. 2013. Vol.28, № 6. P.828-846.
51. Paehlke R. Environmentalism and the Future of Progressive Politics. New Haven: Yale University Press, 1989. 320 p.
52. Pancer S.M., Pratt M. Social and family determinants of community service involvement in Canadian youth. *Community service and civic engagement in youth: International perspectives* / Eds. M. Yates, J. Youniss. Cambridge University Press, 1999.P.32-35.
53. Paris D. Culturally sustaining pedagogy: A needed change in stance, terminology, and practice. *Educational Researcher*. 2012. Vol.41, № 3. P.93-97. DOI: <https://doi.org/10.3102/0013189X12441244>
54. Paris D., Alim H.S. Culturally sustaining pedagogies: Teaching and learning for justice in a changing world. Teachers College Press, 2017. 304 p.
55. Patrick J.J. Concepts at the core of education for democratic citizenship. *Principles and practices of education for democratic citizenship: International perspectives and projects* / Eds. C.F. Bahmueller & J.J. Patrick. Bloomington: ERIC Clearinghouse for Social Studies / Social Science Education, 1999. P.1-40.
56. Peterson A. *Civic Republicanism and Civic Education: The Education of Citizens*. Basingstoke: Palgrave MacMillan, 2011. 200 p.
57. Power F.C. Moral self in community. *Moral development, self and identity* / Eds. D.K. Lapsley & D. Narvaez. Mahwah, N. J.: Lawrence Erlbaum Associates, 2004. P.47-64.
58. Pratt M.W., Hunsberger B., Pancer M.S., Alisat S.A longitudinal analysis of personal value socialization: Correlates of a moral self-ideal in late adolescence. *Social Development*. 2003. Vol.12. P.563-585.
59. Putnam R.D. Bowling Alone: America's Declining Social Capital. *Journal of Democracy*. 1995. Vol. 6, № 1. P. 65-78. DOI: <https://doi.org/10.1353/jod.1995.0002>
60. Reynolds S.J. Moral attentiveness: Who pays attention to the moral aspects of life? *Journal of Applied Psychology*. 2008. Vol.93. P.1027-1041.
61. Sears A.M., Hyslop-Margison E. J. The cult of citizenship education. *Troubling the canon of citizenship education* / Eds. G. H. Richardson & D. Blades. New York: Peter Lang Publishing Inc., 2006. P.13-24.
62. Seyfang G. Ecological citizenship and sustainable consumption: examining local organic food networks. *Journal of Rural Studies*. 2006. Vol.22. P.383-395.
63. Schulz W., Ainley J., Fraillon J., Losito B., Agrusti G., Damiani V., Friedman T. Civic Knowledge Framework. *IEA International Civic and Citizenship Education Study 2022 Assessment Framework* . IEA, 2023. P.11-38.
64. Tajfel H. Social identity and intergroup relations. Cambridge, 1982. 546 p.

65. Tajfel H., Turner J.C. The Social Identity Theory of Intergroup Behavior. *Political psychology: Key readings* / Eds. J. T. Jost, J. Sidanius. Psychology Press, 2004. P. 276-293. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780203505984-16>
66. Taylor C. Sources of the self: The making of modern identity. Cambridge, MA: Harvard University Press., 1989. 616 p.
67. Turner J. Social categorization and the self-concept: a social cognitive theory of group behaviour. *Advances in Group Processes*. 1985. Vol.2. P.77-121.
68. Waterman A.S. Identity development from adolescence to adulthood: An extension of theory and a review of research. *Developmental Psychology*. 1985. Vol.18, № 3. P.341-358. DOI: <https://doi.org/10.1037/0012-1649.18.3.341>
69. Weinstock D.M. Citizenship and Pluralism. *The Blackwell Guide to Social and Political Philosophy* / Ed. R.L. Simon. Blackwell, Malden, Mass, 2002. P.239-270. DOI: <https://doi.org/10.1002/9780470756621.ch11>

2.3. Науково-педагогічне підґрунтя освітнього процесу з формування громадянської ідентичності

Сьогодні все більше зарубіжних освітян у процесі формування громадянської ідентичності звертаються до інтегрованого поєднання різних педагогічних теорій, наприклад, теорії полікультурної освіти та критичної педагогіки [10; 44]. Критична полікультурна освіта передбачає надання учням більше знань про виклики, які постають перед різними країнами світу. Вона забезпечує розвиток в учнів критичного мислення та здатності до самооцінки, а також сприяє активізації їх колективної діяльності з метою зміцнення демократичних засад у тій чи іншій країні [7].

Шляхом аналізу наукових праць зарубіжних учених [40; 44; 46; 56; 61] з'ясовано, що сьогодні зарубіжна педагогічна спільнота у сформуванні громадянської ідентичності керується інтегрованим поєднанням наукових здобутків:

- критичної педагогіки (*critical pedagogy*);
- педагогіки залученості (*pedagogy of engagement / engaged pedagogy*);
- культурно підтримуючої / культурно відповідної та стійкої педагогіки (*culturally relevant pedagogy/ culturally responsive pedagogy / culturally sustaining pedagogy*);
- трансформативної педагогіки (*transformative pedagogy*).

Критична педагогіка ґрунтується на залученні учнів до вирішення різних проблем сучасного світу шляхом їх осмислення поза питаннями, як, чому, коли і де [25]. Вона забезпечує ознайомлення студентів з різними способами аналізу здобутих знань і набутого досвіду. Критична педагогіка заохочує учнів критично ставитися до своєї реальності – її структур влади, протиріч і недоліків. Загалом вона сприяє розвитку в учнів активної життєвої позиції, здатності критично мислити та діяти як свідомі й активні громадяни.

Критична педагогіка вважає освіту за своєю суттю політичною, а отже, не нейтральною [38, с.2]. Прихильники критичної педагогіки переконані, що освітяни повинні заохочувати учнів досліджувати структури влади та моделі нерівності через пробудження критичної свідомості в прагненні звільнитися від гноблення. Критична педагогіка визнає освіту політичною; адже освіта має історію нерівності, гноблення та панування, які необхідно визнавати [38]. Подібним чином освіта може стати способом, за допомогою якого підростаюче покоління буде готове протистояти системам гноблення, коли існуючі структури освіти постають під сумнів.

Критична педагогіка за своєю суттю та на основі навчально-виховних заходів, які заохочують діалог, прагне визнати системи та моделі гноблення в суспільстві та самій освіті, і таким чином зменшити гноблення та збільшити свободу. Таким чином, соціальна справедливість лежить в основі критичної педагогіки. «Питання демократії та справедливості не можна відокремити від найбільш фундаментальних особливостей викладання та навчання» [38, с.2].

Педагогіка залученості забезпечує цілісний підхід до навчання і виховання, який розглядає освіту як практику свободи на основі активної взаємодії з громадою, що збагачує навчальний та життєвий досвід студентів [4]. Б. Гукс (В. Hooks) пропонує педагогіку залученості для протидії непереборній нудзі, незацікавленості та апатії, які так часто характеризують те, як вчителі та учні ставляться до досвіду викладання та навчання [33]. Б. Гукс пояснює відчуження учнів у школах дискримінаційною расистською,

сексистською та класистською політикою та укоріненою практикою в деяких освітніх установах і суспільстві загалом [33].

Педагогіка залученості закликає до переосмислення бази знань, пов'язування теорії з практикою, розширення можливостей учнів, щоб зробити навчання більш захоплюючим і змістовним. Залучена педагогіка є «трансгресивною» педагогікою [33], яка підвищує продуктивність учнів. Використання педагогіки залученості допомагає розвивати в учнів навички XXI століття, необхідні для ефективності на робочому місці та для того, щоб стати відповідальними поінформованими громадянами. Ця педагогіка, підтримуючи набуття учнями лідерських якостей, ґрунтується на залученні учнів до різних видів діяльності, що є вагомим показником якості освіти. З-поміж цих видів діяльності такі: участь у проєктах, які потребують інтеграції ідей або інформації з різних джерел; участь у дискусіях; суспільно значуща діяльність на благо громад.

Освітній процес, побудований за основі педагогіки залученості, має бути [33]:

- інклюзивним (*inclusive*) – процес навчання і виховання потребує інклюзивної спільноти, що має різні відмінності. Концентрація різноманітності, інклюзивності та справедливості забезпечує відповідальність учасників один перед одним, водночас протидіючи пересічним і взаємозв'язаним системам гноблення;

- експериментальним (*experimental*) – будучи генеративним процесом, навчання вимагає імпровізації та гри для виявлення нових ідей та інноваційних практик. Експериментування розвиває навички вирішення проблем, стійкість і уяву, у свою чергу дозволяючи спільнотам сміливих учнів вирушати складні проблеми;

- активним (*active*) – процес навчання і виховання відбувається через діяльність та рефлексію результатів цієї діяльності. Учні та вчителі беруть на себе відповідальність як активні учасники, слухачі та мислителі;

– взаємопов’язаним (*connected*) – процес навчання і виховання відбувається у межах різних, цифрових і матеріальних, контекстах, які перетинаються. У цьому процесі учні генерують знання, розвивають набори навичок, налагоджують стосунки та роблять значний внесок у свої спільноти та навколишнє середовище;

– складним (*challenging*) – проблемно орієнтоване навчання відбувається через стимулюючі педагогічні технології;

– цілісним (*holistic*) – процес навчання і виховання сприяє особистісному розвитку учнів та всієї громади. Обґрунтоване, усвідомлене, стійке та рефлексивне навчання заохочує учнів робити цілеспрямований внесок у добробут громади шляхом суспільно значущої діяльності.

Своєю чергою, *культурно підтримуюча / відповідна педагогіка* забезпечує успішну взаємодію в мультикультурному освітньому середовищі закладів освіти, певним чином сприяючи формуванню громадянської ідентичності підростаючого покоління [41, с.160]. Ця педагогіка базується на десятиліттях досліджень педагогічних технологій та методів, які визнають, що культурні відмінності (включаючи расові, етнічні, мовні, гендерні тощо) слід розглядати як активи для навчання і виховання. Цей педагогічний напрям бере свій початок з досліджень американської педагогині Глорії Ледсон-Біллінгс (Gloria Ladson-Billings) у 1990-х рр. Вона помітила, що учні навчаються активніше та краще асимілюються за умови відображення культурних аспектів їхньої етнічної спільноти у змісті освітнього процесу [41].

Інша американська дослідниця освітньої сфери Г. Гей (G. Gay), почесний професор Педагогічного коледжу Вашингтонського університету в Сіетлі, поглибивши наукові здобутки Глорії Ледсон-Біллінгс, виокремлює п’ять важливих компонентів культурно відповідної педагогіки, з-поміж яких [28]:

1) сильна база знань про культурне різноманіття (*a strong knowledge base about cultural diversity*) – вчителі повинні розуміти культурні цінності, традиції та внесок у суспільство різних расових і етнічних груп, а також включати ці знання у зміст освітнього процесу;

2) культурно відповідні навчальні програми (*culturally relevant curricula*) – вчителі повинні контекстуалізувати проблеми в межах раси, класу, етнічної приналежності та статі;

3) високі очікування для всіх учнів (*high expectations for all students*) – вчителі повинні допомагати учням досягати академічних успіхів та водночас стверджувати свою культурну ідентичність і громадянську ідентичність;

4) цінування різних стилів спілкування (*an appreciation for different communication styles*) – вчителі повинні розуміти різні стилі спілкування та відповідним чином організовувати активну взаємодію в класі;

5) використання полікультурних прикладів під навчання і виховання, поєднуючи попередні знання та культурний досвід учнів із новими знаннями.

Така освіта, що відповідає культурі, за словами Джанго Паріса (Django Paris), професора полікультурної освіти та директора Центру освітньої справедливості Бенкса в Педагогічному коледжі Вашингтонського університету на узбережжі Саліш Хоумлендс, також має бути і стійкою, тобто вона має сприяти культурному плюралізму, а не культурній асиміляції. Культурні відмінності слід розглядати не тільки як сильні сторони, але й підтримувати їх, оскільки саме вони роблять учнів та їхні родини унікальними. Загалом культурно відповідна педагогіка має своєю чіткою метою підтримку культурного плюралізму на практиці [53]. Цей підхід визнає, що культура – це динамічний набір цінностей, переконань і практик, які різняться залежно від соціальної ідентичності учнів [5].

Шляхом лонгітюдних досліджень було доведено, що культурно відповідна педагогічна практика позитивно корелює з результатами навчання та сприяє їх активній громадянській залученості [54].

Отже, культурно відповідна та стійка педагогіка допомагає педагогам створювати орієнтоване на учня освітнє середовище, яке підтверджує расову, мовну та культурну ідентичність та розширює можливості учнів як агентів соціальних змін щодо суспільно значущої діяльності. Цей педагогічний

напрямок досліджує зв'язок між історичними та сучасними умовами нерівності й ідеями, які формують громадянську залученість усіх учнів.

Трансформативна педагогіка – це інноваційний педагогічний підхід, який дає можливість учням критично аналізувати різні сфери своєї життєдіяльності, переконання, цінності, знання та ставлення. Трансформативна педагогіка заснована на ідеї, що педагоги можуть вибрати «підтримувати або чинити опір і подолати примусові відносини влади» [20, с.39], а також соціальну та економічну нерівність. Вона ставить за мету здійснити особисті та соціальні трансформації шляхом встановлення зв'язків між викладанням і навчанням, а також життям, що базується на морально-етичних цінностях.

Цей педагогічний напрямок орієнтовано на створення умов, які підтримують учасників у побудові взаєморозуміння шляхом діалогу та міжособистісної взаємодії, шляхом співпраці між вчителями в досягненні цілей їх педагогічної діяльності та шляхом більш динамічних альянсів між школою та суспільством. Також обов'язковим є педагогічний діалог між учителями та учнями про зміст і процесуальний аспект освітнього процесу, а також про очікувані результати навчання й особистісного розвитку. Вчителі та учні, як учасники, поділяють відповідальність за трансформацію свого розуміння того, як буття та становлення у світі формуються морально-етичними цінностями, яких вони дотримуються. Морально-етичні цінності, які лежать в основі цієї конкретної педагогіки: правдивість, щирість, повага, рівність і соціальна справедливість. Ці цінності формують взаємодію учасників у школі та в суспільстві загалом.

Трансформативна педагогіка створює умови, які сприяють розвитку в кожного учня своєї ідентичності по відношенню до членів сім'ї та однолітків, і, що важливо, до «іншого», який відрізняється, наприклад, «інший», який походить з іншої етнічної приналежності, релігії тощо. Ця педагогіка вимагає моральної сміливості в контексті перевірки переконань учнів, їх цінностей, установок і припущень, а також у прийнятті відповідальності за різні сфери

життя, а також здатності до використання аргументів для підтримки своєї критичної позиції в школі та суспільстві загалом. Отже, трансформативна педагогіка орієнтована на дії.

Трансформативна педагогіка базується на філософії прагматизму, яка стверджує, що функція думки полягає в тому, щоб керувати діями, і що істина перевіряється насамперед на практиці. Трансформативна педагогіка і прагматизм стверджують, що вчителі повинні підтримувати учнів у їх вдосконаленні загалом та зростанні гідними громадянами зокрема. Окрім того, ця педагогіка спирається на дослідження критичної рефлексії для того, щоб учасники отримали підтримку в розвитку здатності відступати від свого безпосереднього досвіду, вчитися на ньому і, як наслідок, прагнули до (само) вдосконалення. Стосунки учень-моє «Я», учень-учень, учень-вчитель і вчитель-вчитель мають базуватися на спільних морально-етичних цінностях, які сприяють громадянському усвідомленню (*civic mindedness*), що охоплює:

- «відчуття приналежності та ідентифікації з громадою;
- емпатію та повагу до інших людей у суспільстві, взаємозв'язок між цими людьми та вплив власних дій на цих людей;
- почуття солідарності з іншими людьми в суспільстві, включаючи готовність співпрацювати з ними, почуття занепокоєння та турботи про їхні права та добробут, а також готовність захищати тих, хто може бути позбавлений прав і можливостей у невідповідному становищі в межах громади;
- зацікавленість і уважність до справ і проблем тієї чи іншої громади;
- почуття громадянського обов'язку, активну участь у житті громади, прийняття рішень, що стосуються справ, питань та загального блага громади, а також бажання і готовність вести діалог з іншими членами громади незалежно від їх культурної приналежності;
- відповідальну діяльність, пов'язану з ролями людини в громаді;
- почуття відповідальності перед іншими людьми в громаді та визнання того, що кожен відповідає перед іншими за свої рішення та дії класу, школи та суспільства в цілому» [1, с.80].

Американський освітянин Дж. Бенкс [12] вважає, що потрібно ввести в усіх освітніх закладах трансформативну громадянську освіту задля того, щоб допомогти учням здобути суспільно значущі знання, сформувати в них цінності та навички, необхідні для того, щоб бути більш політично залученими.

Отже, комплексне поєднання здобутків критичної педагогіки, педагогіки залученості, культурно відповідної педагогіки, трансформативної громадянської освіти слугує основою для вдосконалення змісту та організації освітнього процесу щодо формування громадянської ідентичності.

Ольга Рейпольська, Світлана Федоренко

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Кравченко Т.В. Формування громадянської ідентичності студентів закладів вищої освіти Великої Британії. Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 011 Освітні, педагогічні науки. К.: Інститут проблем виховання НАПН України, 2023. 228 с.
2. Локк Дж. Розвідка про людське розуміння: у 4-х кн. / [Пер. з англ. Н. Бордукова]. Х.: Акта, 2002.
3. Федоренко С.В. Теорія і методика формування гуманітарної культури студентів вищих навчальних закладів США. Дисертація на здобуття ступеня доктора педагогічних наук. К.: Інститут проблем виховання НАПН України, 2017. 551 с.
4. Шаранова Ю.В. Виховання громадянськості студентів у закладах вищої освіти США. Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 011 Освітні, педагогічні науки. К.: Інститут проблем виховання НАПН України, 2021. 288 с.
5. Alim H. S., Paris D., Wong C. P. Culturally sustaining pedagogies: A critical framework for centering communities. *Handbook of the cultural foundations of learning* / Eds. N.S. Nasir, C.D. Lee, R. Pea, M. McKinney de Royston. Routledge, 2020. P.261-276.
6. Anderson B. *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. Verso, 1983. 240 p.
7. Apple M.W., Beane J.A. *Democratic schools: Lessons in powerful*. Portsmouth, NH: Heinemann. 2007. 176 p.
8. Aquino K., Reed A. II. The self-importance of moral identity. *Journal of Personality and Social Psychology*. 2002. Vol. 83. P.1423-1440.
9. Atwell M.N., Bridgeland J., Levine P. *Civic Deserts: America's Civic Health Challenge*. Washington, DC: National Conference on Citizenship, 2017. 36 p. URL: <https://ncoc.org/wp-content/uploads/2017/10/2017CHIUpdate-FINAL-small.pdf>
10. Banks J.A. Diversity, group identity, and citizenship education in a global age. *Educational Researcher*. 2008. Vol. 37, № 3. P.129-139.
11. Banks J.A. *Failed Citizenship, Civic Engagement, and Education*. *Kappa Delta Pi Record*. 2015. Vol.51, № 4. P. 51-154.
12. Banks J.A. Failed Citizenship and Transformative Civic Education. *Educational Researcher*. 2017. Vol.46, № 7. P.366-377. DOI: <https://doi.org/10.3102/0013189X17726741>

13. Baumeister R.F. Self-concept, self-esteem, and identity. *Personality: Contemporary theory and research* / Eds. V.J. Derlega, B.A. Winstead & W.H. Jones. Nelson-Hall Publishers, 1999. P.339-375.
14. Blasi A. Identity and the development of the self. *Self, ego and identity: Integrative approaches* / Eds. D.K. Lapsley & F.C. Power. New York: Springer-Verlag, 1988. P.226-242.
15. Breakwell G.M. Coping with threatened identities. L.-N.Y.: Mithuen, 1986. 234 p.
16. Callan E. Creating Citizens: Political Education in a Liberal Democracy. Oxford: Oxford University Press, 1997. 272 p.
17. Carens J.H. Culture, Citizenship, and Community: A Contextual Exploration of Justice as Evenhandedness. Oxford: Oxford University Press, 2000. 284 p.
18. Colby A., Beaumont E., Ehrlich T., Corngold J. Educating for Democracy: Preparing Undergraduates for Responsible Political Engagement. San Francisco, CA: Jossey-Bass, 2010. 384 p.
19. Collins J.W., O'Brien N.P. *The Greenwood Dictionary of Education*. Westport, Connecticut: Greenwood Press, 2003. 600 p.
20. Cummins J. Transformative Multiliteracies Pedagogy: School-based Strategies for Closing the Achievement Gap. *Multiple Voices for Ethnically Diverse Exceptional Learners*. 2009. Vol.11, № 2. P.38-56. DOI: <https://doi.org/10.56829/muvo.11.2.2420352213232u47>
21. Department for Education and Skills (DfES) (2007). Curriculum review: Diversity and Citizenship (Ajegbo Report) PPSLS/D35/0107/14. London: DfES.
22. Dobson A., Bell D. Environmental Citizenship. Cambridge, MA: MIT Press, 2006. 302 p.
23. Erikson E. Childhood and society. New York: Norton, 1950. 445 p.
24. Erikson E. Identity, youth and crisis. New York: Norton, 1968. 336 p.
25. Freire P. Pedagogy of the oppressed. New York, NY: Continuum, 1999. 181 p.
26. Freud S. Zur Psychopathologie des Alltagslebens. Frankfurt am Main: Fischer, 1998. 237 s.
27. Fromm E. The Sane Society. HENRY HOLT; Owl Book, 1990. 384 p.
28. Gay G. Culturally Responsive Teaching: Theory, Research, and Practice. New York: Teachers
29. Giddens A. Modernity and Self-Identity. Cambridge, 1991. 252 p.
30. Hart D. The development of moral identity. *Nebraska Symposium on Motivation*. 2005. Vol.51. P.165-196.
31. Hart D., Richardson C., Wilkenfeld B. Civic Identity. *Handbook of Identity Theory and Research* / Eds. S.J. Schwartz et al. New York: Springer, 2011. P.771-787.
32. Heater D.A Brief History of Citizenship: Edinburgh: Edinburgh University Press, 2004. 160 p.
33. Hooks B. Teaching to transgress. Education as the Practice of Freedom. Routledge, 1994. 224 p.
34. House of Lords. The Ties that Bind: Citizenship and Civic Engagement in the 21st Century (5th Report of Session 2021–22). London, 2018. 42 p. URL: <https://committees.parliament.uk/publications/9480/documents/161620/default/>
35. Jackson L. Questioning allegiance: Resituating civic education. Routledge, 2019. 154 p.
36. Jenkins R. Social identity. Routledge, 1996. 206 p.
37. Kennedy K. Citizenship Education and the Modern State. London and Washington D.C: Falmer Press, 1997. 185 p.
38. Kincheloe J L. Critical Pedagogy Primer. New York: Peter Lang, 2008. 202 p.
39. Koopmans R., Statham P., Giugni M., Passy F. Contested Citizenship. Immigration and Cultural Diversity in Europe. University of Minnesota Press, 2005. 376 p.

40. Kumi-Yeboah A., Smith P. Critical Multicultural Citizenship Education among Black Immigrant Youth: Factors and Challenges. *International Journal of Multicultural Education*. 2016. Vol.18, № 1. P.158-182.
41. Ladson-Billings G. Toward a theory of culturally relevant pedagogy. *American Research Journal*. 1995. Vol.32, № 3. P.465-491.
42. Lapsley D.K., Stey P.C. Moral self-identity as the aim of education. *Handbook of Moral and Character Education* / Eds. L. Nucci, D. Narvaez & T. Krettenauer. Routledge, 2014. P.84-100.
43. Leydet D. Citizenship. *The Stanford Encyclopedia of Philosophy* / Ed. E.N. Zalta. Stanford, 2017. URL: <https://plato.stanford.edu/entries/citizenship/>
44. Marri A.R. Building a framework for classroom-based multicultural democratic education: Learning from three skilled teachers. *Teachers College Record*. 2005. Vol.107, № 5. P.1036-1059.
45. Marshall T.H. Class, citizenship, and social development: Essays of T.H. Marshall. Westport, CT: Greenwood, 1964. 349 p.
46. McTighe Musil C. Educating for Citizenship. *Peer Review*. 2003. Vol.5, № 3. URL: <https://www.aacu.org/publications-research/periodicals/educating-citizenship>
47. Mill J. On Liberty. Kitchener, Ontario: Batoche Books, 2001. URL: <http://socserv2.socsci.mcmaster.ca/econ/ugcm/3ll3/mill/liberty.pdf>
48. Mitchell J. Citizenship, civic education and identity – in a digital age. *Democracy Club*. 2017. URL: <https://democracyclub.org.uk/blog/2017/09/08/citizenship-civic-education-and-identity-digital-age/>
49. Nickelson J. Exploring civic identity development: Stories from a service-learning project abroad. Doctoral dissertation. Pro Quest Dissertations and Theses. (UMI Number: 3475832)
50. Nicoll K., Fejes A., Olson M., Dahlstedt M., Biesta G. Opening discourses of citizenship education: A theorization with Foucault. *Journal of Education Policy*. 2013. Vol.28, № 6. P.828-846.
51. Paehlke R. Environmentalism and the Future of Progressive Politics. New Haven: Yale University Press, 1989. 320 p.
52. Pancer S.M., Pratt M. Social and family determinants of community service involvement in Canadian youth. *Community service and civic engagement in youth: International perspectives* / Eds. M. Yates, J. Youniss. Cambridge University Press, 1999.P.32-35.
53. Paris D. Culturally sustaining pedagogy: A needed change in stance, terminology, and practice. *Educational Researcher*. 2012. Vol.41, № 3. P.93-97. DOI: <https://doi.org/10.3102/0013189X12441244>
54. Paris D., Alim H.S. Culturally sustaining pedagogies: Teaching and learning for justice in a changing world. Teachers College Press, 2017. 304 p.
55. Patrick J.J. Concepts at the core of education for democratic citizenship. *Principles and practices of education for democratic citizenship: International perspectives and projects* / Eds. C.F. Bahmueller & J.J. Patrick. Bloomington: ERIC Clearinghouse for Social Studies / Social Science Education, 1999. P.1-40.
56. Peterson A. *Civic Republicanism and Civic Education: The Education of Citizens*. Basingstoke: Palgrave MacMillan, 2011. 200 p.
57. Power F.C. Moral self in community. *Moral development, self and identity* / Eds. D.K. Lapsley & D. Narvaez. Mahwah, N. J.: Lawrence Erlbaum Associates, 2004. P.47-64.
58. Pratt M.W., Hunsberger B., Pancer M.S., Alisat S.A longitudinal analysis of personal value socialization: Correlates of a moral self-ideal in late adolescence. *Social Development*. 2003. Vol.12. P.563-585.
59. Putnam R.D. Bowling Alone: America's Declining Social Capital. *Journal of Democracy*. 1995. Vol. 6, № 1. P. 65-78. DOI: <https://doi.org/10.1353/jod.1995.0002>

60. Reynolds S.J. Moral attentiveness: Who pays attention to the moral aspects of life? *Journal of Applied Psychology*. 2008. Vol.93. P.1027-1041.
61. Sears A.M., Hyslop-Margison E. J. The cult of citizenship education. *Troubling the canon of citizenship education* / Eds. G.H. Richardson & D. Blades. New York: Peter Lang Publishing Inc., 2006. P.13-24.
62. Seyfang G. Ecological citizenship and sustainable consumption: examining local organic food networks. *Journal of Rural Studies*. 2006. Vol.22. P.383-395.
63. Schulz W., Ainley J., Fraillon J., Losito B., Agrusti G., Damiani V., Friedman T. Civic Knowledge Framework. *IEA International Civic and Citizenship Education Study 2022 Assessment Framework* . IEA, 2023. P.11-38.
64. Tajfel H. Social identity and intergroup relations. Cambridge, 1982. 546 p.
65. Tajfel H., Turner J.C. The Social Identity Theory of Intergroup Behavior. *Political psychology: Key readings* / Eds. J.T. Jost, J. Sidanius. Psychology Press, 2004. P. 276-293. DOI: <https://doi.org/10.4324/9780203505984-16>
66. Taylor C. Sources of the self: The making of modern identity. Cambridge, MA: Harvard University Press., 1989. 616 p.
67. Turner J. Social categorization and the self-concept: a social cognitive theory of group behaviour. *Advances in Group Processes*. 1985. Vol.2. P.77-121.
68. Waterman A.S. Identity development from adolescence to adulthood: An extension of theory and a review of research. *Developmental Psychology*. 1985. Vol.18, № 3. P.341-358. DOI: <https://doi.org/10.1037/0012-1649.18.3.341>
69. Weinstock D.M. Citizenship and Pluralism. *The Blackwell Guide to Social and Political Philosophy* / Ed. R.L. Simon. Blackwell, Malden, Mass, 2002. P.239-270. DOI: <https://doi.org/10.1002/9780470756621.ch11>

РОЗДІЛ 3. СУЧАСНІ НАПРЯМИ ФОРМУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

3.1. Формування громадянських та військово-патріотичних ціннісних орієнтирів молоді у сучасній вищій школі

Сьогодні, коли наша держава протистоїть у війні російській федерації виникає нагальна *потреба* у переосмисленні зробленого і здійснення системних заходів, спрямованих на посилення формування нового українця, що діє на основі *національних та європейських цінностей*. Як зазначається у Концепції національно-патріотичного виховання в системі освіти України (2022 р.) Українська держава та її громадяни стають безпосередніми учасниками процесів, які мають надзвичайно велике значення для подальшого визначення, першою чергою, своєї долі, долі своїх сусідів, подальшого світового порядку. В сучасних важких і болісних ситуаціях викликів та загроз, і водночас, великих перспектив розвитку, кардинальних змін у політиці, економіці, соціальній сфері пріоритетним завданням суспільного поступу, поряд із забезпеченням своєї суверенності й територіальної цілісності, пошуками шляхів для інтегрування в європейське та євроатлантичне співтовариство, є визначення нової стратегії виховання як багатокomпонентної та багатовекторної системи, яка великою мірою формує майбутній розвиток Української держави.

Прагнення українців жити, працювати, виховувати своїх дітей у вільній, незалежній, сильній, багатій країні, яка прагне до мирного співіснування у співдружності європейських країн *актуалізує питання пріоритетів виховання враховуючи реалії сьогоденних подій*. Як констатує академік Іван Бех «У вихованні особистості мірилом утормованості поведінки служить її

відповідність вимогам суспільстві. Звичайно, цивілізоване суспільство завжди гармонійно поєднує загальнолюдські й національні моральні норми – цінності, які й мусить свідомо привласнити людина» [2, с.9]. *Цінності демократії*, які виборюють й захищають українці підтверджує їх бажання цивілізаційного вибору для суспільства, держави й розвитку своїх дітей, що є безумовним пріоритетом у *моделюванні* системи навчально-виховного процесу сучасних вищих шкіл України.

Проблема виховання у вищій школі знаходиться у колі наукових інтересів багатьох вчених, педагогів й психологів: А. Алексюк, І. Бех, Г. Балл, А. Бойко, С. Карпенчук, К. Журба, М. Грищенко, В. Мірошніченко, В. Ортинський, І. Зайченко, А. Кузьмінський, В. Омеляненко, І. Підласий, Б. Ступарик та ін. Актуалізація сутності, змісту і завдань процесу виховання у вищій школі; методів, форм і засобів виховного впливу на особистість студента; становлення та розвиток виховання були й безумовно залишаються важливим аспектом виховної діяльності. Не можна не акцентувати увагу на вивченні та розгляді фундаментальних питань виховання вченими, педагогами Інституту проблем виховання НАПН України, які у своїх роботах визначають пріоритетні *ціннісні* орієнтири та *потенційні можливості* сучасного виховання. Цілком очевидно, що всі ці питання є актуальними та значущими.

Розуміючи, що студентська молодь це є потужним *громадянським та професійним потенціалом* країни науково-педагогічні працівники вищої школи акцентують увагу на важливості, а особливо в умовах бойових дій, що переживає Україна впровадження у виховну діяльність військово-патріотичної компоненти. Близькість до недружніх для нас кордонів з російською федерацією змушує тримати у постійному тонусі не тільки Збройні сили країни, але й також педагогічну громаду, яка аналізуючи та враховуючи реалії визначає ціннісні пріоритети виховання українських дітей та молоді.

Реалії сучасної виховної ситуації, на наш погляд, підтверджують фактор доцільного впровадження у процес виховної діяльності ідей громадянськості,

що ґрунтуються на *принципах* зв'язку виховання з життям (виховна діяльність орієнтує учнів на узгодження їх життєдіяльності з життям суспільства); культуровідповідності (органічний зв'язок з історією народу, його мовою, традиціями, забезпечення духовної єдності поколінь); етнізації (наповнення виховання національним змістом, що передбачає формування самосвідомості громадянина); народності (єдність загальнолюдського і національного).

Актуальними, і в умовах сьогодення, залишаються *ідеї виховання громадянськості*, що розглядалися вітчизняними діячами у контексті національних інтересів; суспільних прагнень; державотворчих устремлінь та соціально значущих ціннісних орієнтирів.

Ідеї виховання громадянськості особистості, що переважали у минулому і сьогодні, мають своє логічне продовження. Зазначимо, що такі характеристики громадянськості, які акцентувались у педагогічних поглядах вітчизняних діячів, свідчать про визначальну роль світогляду особистості, на основі якого формується система її ціннісних орієнтацій, поглядів, переконань, усвідомлюється місце в суспільстві, визначаються обов'язок і відповідальність перед співвітчизниками, Батьківщиною. Сучасні дослідники (І. Бех, М. Боришевський, О. Сухомлинська, М. Евтух та ін.), як і вітчизняні діячі минулого (М. Драгоманов, Б. Грінченко, М. Грушевський, В. Винниченко, С. Русова, І. Огієнко та ін.) розглядають громадянськість як реальну можливість втілення в життя сукупності соціальних, політичних і громадянських прав особистості, її інтеграцію в культурні й соціальні структури суспільства.

Так, науковці О. Сухомлинська, М. Боришевський, І. Тараненко, С. Рябов, К. Чорна, що розробили концепцію громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності акцентували увагу педагогічної громадськості на тому, що громадянськість є багатоаспектним поняттям. Це фундаментальна духовно-моральна якість, світоглядна і психологічна характеристика особистості, що має культурологічні засади [25, с.3–9].

Зазначимо, що *напрями розвитку ідей громадянського виховання*, які домінували у теорії виховання в минулому, і сьогодні, актуалізуються збагатившись інноваційними підходами у працях багатьох дослідників цієї проблематики. До *основних* напрямів розвитку ідей громадянського виховання відносимо:

– *патріотичний* (формування громадського обов'язку перед суспільством; створення високого ідеалу служіння рідному народові; виховання шанобливого ставлення до рідної мови, культури, традицій; любов і відданість батьківщині, прагнення захищати її інтереси);

– *національний* (формування національної свідомості й самосвідомості; усвідомлення етнічної спільності та національних цінностей і потреб);

– *правовий* (усвідомлення прав, обов'язків, ставлення до закону, інститутів влади; формування правової свідомості та навичок і звичок правомірної поведінки);

– *соціальний* (визначення й усвідомлення ієрархії соціальних цінностей; формування соціальної поведінки).

Зокрема, як одна з провідних у теорії виховання в другій половині ХІХ століття актуалізується ідея патріотичного виховання. Так, головне завдання, яке ставить у своїх працях відомий педагог К. Ушинський («Про народність у громадському вихованні», «О нравственном элементе в русском воспитании», «Общий взгляд на возникновение наших народных школ», «Человек как предмет воспитания») це – розвинути в учнів почуття патріотизму. Саме в цьому педагог бачить ту велику силу, яка здатна відстояти самостійність і незалежність країни, забезпечити їй рух уперед й в економічному, й в культурному, й в суспільно-політичному відношенні.

Зазначимо, що у виховних поглядах вітчизняних діячів підкреслювалась ідея, що «вірно» поставлене виховання є одночасно й патріотичне, й громадянське, й національне виховання. Адже воно по необхідності

реалізується у відповідності з традиціями і морально-духовними цінностями народу, соціокультурним досвідом суспільства.

Пріоритетними у виховних поглядах відомих національних діячів М. Грушевського, С. Русової, Я. Чепіги та ін. було формування в учнів таких якостей, як: любов до Батьківщини; гуманність, правдивість, працелюбність, дисциплінованість, почуття відповідальності («Про українську мову і українську школу», «Ідейні підвалини школи», «Ґрунтовні принципи нормальної школи» та ін.). Безперечно, що першочергове значення надавалось національним цінностям, що в цьому контексті означали: працелюбність, любов до природи, естетизація дійсності, терпимість, висока моральність, почуття обов'язку і відповідальності, мужність, активність, піклування про захист держави. У цьому аспекті, відомий радянський педагог В. Сухомлинський відзначав: «Справжнє громадянське виховання починається там, де ідея і особиста праця – піт, мозолі, зливаються воєдино, творять те, про що народ говорить: у людини є святе за душею. Я твердо переконаний, що цим святим для кожної людини повинна стати праця, одухотворена високою ідеєю. Це така ж святиня, як і обов'язок перед полеглими за наше щастя. Коли я вдумуюсь у слова патріотизм, Батьківщина, громадянин – ці слова завжди зв'язуються в моєму уявленні з трьома іншими поняттями: народ, труд, хліб. Це три могутні корені громадянськості» [26, с.313].

І сьогодні, на наш погляд, *актуалізація патріотичних цінностей у формуванні державотворчих устремлінь молоді* є одним із визначних орієнтирів виховання громадянськості у сучасній виховній практиці. Формування патріотичних цінностей і почуттів означає створення високого ідеалу служіння рідному народові, готовності до героїчного подвигу в ім'я процвітання і незалежності України. Учні повинні усвідомити наступні поняття:

– Земля – спільний дім людства;

- Батьківщина – унікальна, єдина, дана долею що дісталася від попередніх поколінь, яку треба берегти і захищати від негативних по відношенню до неї проявів; примножувати її багатства;
- Громадянин – людина, яка ідентифікує себе з певною країною, у якій вона наділена відповідним юридичним статусом, що є підставою для користування певними правами, а також дотримання обов’язків.

Підкреслимо, що патріотичне виховання нерозривно пов’язане з підготовкою молоді до захисту Батьківщини. В першу чергу, це систематична і цілеспрямована діяльність з формування у майбутніх громадян високої патріотичної свідомості, почуття вірності своїй державі, готовності до виконання громадянського обов’язку і конституційних обов’язків по захисту інтересів Батьківщини. Саме з патріотизмом органічно поєднується національна свідомість громадян, яка ґрунтується на національній ідентифікації:

- вбирає в себе віру в духовні сили своєї нації, її майбутнє;
- волю до праці на користь народу;
- вміння осмислювати моральні та культурні цінності, історію, звичаї, обряди, символіку;
- систему вчинків які мотивуються любов’ю, вірою, волею, осмисленням відповідальності перед своєю нацією.

Сьогодні, слід акцентувати увагу на необхідності і важливості *поглиблення знань з історії української державності й громадянства, ознайомлення з патріотично-державницьким спрямуванням попередніх поколінь українців, усвідомленням незнищенності, її народу і культури своєї національної приналежності, готовності до трудового й героїчного подвигу в ім’я України.* Учнівська молодь повинна усвідомлювати, що поняття «патріотизм» включає:

- почуття прихильності до того місця, де людина народилася і виросла;
- поважне ставлення до рідної мови;

- турботу про інтереси Батьківщини;
- прояв цивільних почуттів і збереження вірності Батьківщині;
- гордість за соціальні і культурні досягнення своєї Батьківщини, відстоювання її свободи й незалежності;
- поважне ставлення до історичного минулого держави, звичаїв і традицій свого народу;
- прагнення бути корисним своїй Батьківщині.

Зазначимо, що безперечно доцільною у виховній діяльності, є *популяризація національної ідеології*, в основі якої лежить служіння Україні, втілюється прагнення кожного громадянина до державності і соборності; готовності до захисту України, глибоке розуміння громадянського обов'язку у будь-який час стати на захист Батьківщини. Саме у цьому контексті розглядали проблематику виховання громадянськості відомі національні діячі І. Франко, М. Грушевський, В. Винниченко та ін.

Підкреслимо, що національна ідея – це певний механізм урівноваження та гармонізації життєдіяльності народів, що мають єдину історико-політичну долю, орієнтацію на майбутнє. Це – відображення нацією свого місця на планеті та перспектив власного розвитку. Для нас, в першу чергу, це ідея вільної, процвітаючої, могутньої України, демократії, правової держави, вільного розвитку людини і суспільства.

Безперечно, як зазначають сучасні вчені, національна ідеологія допомагає певною мірою конкретизувати зміст національної ідеї: в економічній, правовій та етичній сфері (В. Андрущенко, Л. Губернський, М. Михальченко та ін.) [1]. Цілком очевидно, що національна ідеологія повинна бути закладена в процес освіти і політичної соціалізації, в її цілеспрямованому аспекті (політичне навчання і виховання). Важливо, щоб в сучасних підручниках була закладена національна ідея і її практичне, розгорнуте втілення – національна ідеологія. Це – вільна Україна, вільна людина, вільне суспільство і демократична правова держава як гарант їх волі.

Підкреслимо, що в моральний кодекс патріота завжди включались такі *критерії* як: любов до Батьківщини, відданість їй, бажання своїми діями послужити її інтересам (М. Грушевський, І. Франко, С. Сірополко, І. Огієнко та ін.). Акцентувалась увага, що патріот відчуває любов до своєї Батьківщини, а громадянин усвідомлює свої обов'язки перед нею. Саме у такому аспекті розглядають дану проблематику й сучасні педагоги (І. Бех, В. Бондар, М. Євтух, Т. Говорун, О. Сухомлинська та ін.), акцентуючи увагу на тому, що виховання громадянина має бути спрямоване передусім на розвиток патріотизму – любові до свого народу, до України. Важливою якістю українського патріотизму, на погляд вчених, повинна стати турбота про благо народу, сприяння становленню й утвердженню України як правової демократичної держави, готовності відстоювати її незалежність.

З патріотизмом органічно поєднується національна самосвідомість громадян, яка ґрунтується на національній ідентифікації: вбирає в себе віру в духовні сили своєї нації, її майбутнє; волю до праці на користь народу; вміння осмислювати моральні та культурні цінності, історію, звичаї, обряди, символіку; систему вчинків, які мотивуються любов'ю, вірою, волею, осмисленням відповідальності перед своєю нацією [14].

Прагнучи розвивати і зміцнювати «демократичну, соціальну, правову державу» (Конституція України), сучасні педагоги намагаються наповнити ідеями громадянського виховання зміст і форми діяльності сучасної школи. Успіх у здійсненні політичних, економічних, соціальних і духовних перетворень в Україні значною мірою залежить від того, як швидко вкоріняться і наскільки глибоко проникнуть у свідомість усіх без винятку членів суспільства принципи та інститути демократії. Про важливість цього аспекту діяльності наголошував у праці «На порозі нової України» відомий український діяч М. Грушевський. Вчений підкреслював, що справа розбудови української демократичної держави не може увінчатися успіхом без культивування республіканського героїзму, спартанської простоти і благородства духу, соціальної справедливості, непримиримого ставлення до

протекціонізму і бюрократизму, до гонитви за розкошами і збагаченням за всю ціну. Тільки пріоритет прав кожної людини, на переконання М. Грушевського, незалежно від її віри чи національності, може бути запорукою високого рівня демократії. Укріплення ідеї української демократичної державності розглядалося вченим як вагомий фактор впливу на розвиток громадянської свідомості [8. с.7–15].

Цілком очевидно, що сучасна школа покликана виробити в кожного громадянина цінності, без яких неможливе функціонування демократії. Трансформація цінностей і сенсу демократії від одного покоління до іншого може забезпечити умови для стійкого розвитку українського суспільства.

Виховання й навчання майбутніх громадян демократичного суспільства означає формування у них розуміння системи державного управління, набору цінностей, уяви про суспільство, в якому вони проживають, і способу життя. У цьому аспекті, як і у попередні історичні періоди, важливо використання таких навчальних предметів, як історія, суспільствознавство, географія, етика, література, українознавство, філософія, правознавство тощо.

Зазначимо, що винятково важливе значення щодо поглиблення громадянської культури поведінки школярів належить правознавству. Підкреслимо, що ще у 1907–1908 рр. ХХ століття науковцями М. Ясинським та І. Демченко у «Звіті» корисності та необхідності проведення у середніх школах предмету «Законознавство» акцентувалась увага на його виховній значущості. Відзначалось, що законознавство не тільки відповідає на питання що цікавлять молодь, але й, в першу чергу, дає ґрунтовну інформацію про державу, її устрій, існуючи у ній відношення. Крім цього, важливе виховне значення предмету обґрунтовувалось у аспекті поваги до самої ідеї права, принципу законності, яке і повинно бути в основі життя людської спільноти.

Актуальною залишається ця проблематика і на сучасному етапі. Так, в умовах сьогодення українські вчені констатують, що визначальною характеристикою громадянської зрілості як результату громадянського виховання є розвинута правосвідомість – усвідомлення своїх прав, свобод,

обов'язків, ставлення до закону, до державної влади. Правосвідомість охоплює знання, почуття, волю, уяву, думку і сферу духовного досвіду особистості [13].

Основою правосвідомості особистості є усвідомлення, що головне завдання України як цивілізованої держави – захист соціальних інтересів, прав і свобод своїх громадян. Свобода і незалежність особистості є умовою безпеки і розквіту України. Тому ніхто не повинен бути поза системою захисту, турботи і сприяння. Водночас держава має гарантувати кожному реальну можливість працювати і творити за своєю вільною ініціативою. Права людини абсолютні, інтереси держави й суспільства відносні. Правова держава додержує верховенства закону, якому підкоряються всі його органи, а також громадські організації і окремі особи. Щоб захистити свої права, громадянин зобов'язаний добровільно додержувати чинних законів, знати не лише свої права, а й сприймати їх як свої обов'язки. В цьому діалектика взаємовідносин прав і обов'язків, головна суть виховання правосвідомості [14].

У цьому аспекті, не викликає сумніву доцільність та необхідність *ознайомлення з правовою культурою* як системи правових цінностей, що відповідають рівню досягнутого суспільством правового прогресу і відображають у правовій формі стан свободи людини, інші найважливіші соціальні цінності.

Вважаємо, що до основних завдань правового виховання, на сучасному етапі, необхідно віднести:

- оволодіння вихованцями законів і нормативних актів України та їх усвідомлення;
- систематичне інформування вихованців з поточних і актуальних правових питань;
- формування у них правової свідомості;
- прищеплення їм поваги до правових норм, принципів законності, розуміння необхідності їх дотримання;

- ознайомлення вихованців з правовими нормами, які стосуються правових основ їхньої діяльності;
- вироблення у вихованців навичок і вмінь правової поведінки;
- формування почуття нетерпимого ставлення до правопорушень і злочинності, залучення вихованців до посильної участі у боротьбі з негативними явищами, які мають місце у життєдіяльності колективу;
- подолання у свідомості окремих вихованців помилкових уявлень, негативних звичок і навичок поведінки, які формувалися під впливом негативних явищ.

Зауважимо, що правове виховання, безперечно повинно бути спрямоване на прищеплення вихованцям поваги до Конституції України, її державних символів (герба, прапора, гімну), прав і свобод людини і громадянина. Воно також має озброїти їх знаннями законів України і свідомого їх дотримання у професійній і повсякденній поведінці; формувати активну протидію особам та установам, що порушують закони, завдають збитків державі, зазіхають на територіальну цілісність і незалежність України.

Зазначимо, що надзвичайно важливого виховного значення, на початку ХХ століття, у аспекті громадянської проблематики, набув предмет «пропедевтика». Підкреслимо, що і в умовах сьогодення, цей аспект діяльності визначається сучасними науковцями актуальним і доцільним. Так, вчений М. Рагозін у праці «Принцип інтеркультурності у викладанні прав людини: деякі проблеми пропедевтики» констатує, що досягнення мінімального рівня розвитку здатності до самостійного судження в галузі прав людини – це мета того етапу у викладанні прав людини, який ми називаємо пропедевтичним. Завдання пропедевтики – розбудити і сприяти розвитку в учнів моральної рефлексії, направленої на визнання і повагу гідності людини, розпізнавання принижуючих людську гідність упереджень, передсудів, стереотипів. На переконання М. Рагозіна, нерозвинена моральна свідомість, відсутність чуття власної гідності і гідності іншої людини, моральна глухість, не пробуджена совість учня – це камінь, на якому зерна прав людини навряд чи дадуть сходи.

Тому пропедевтика – необхідний етап і компонент у викладанні прав людини [15].

Безперечно, акцентування громадянських виховних орієнтирів, що обґрунтовувались вітчизняними діячами з точки зору доцільності і необхідності, і в умовах сьогодення, збагатившись науковою думкою носять актуальний характер. Сьогодні, педагогічна громадськість має можливість виявити й застосувати у виховній практичній діяльності ті ідеї громадянського виховання, які найбільше відповідають сучасним виховним тенденціям. Виховні концепції педагогів минулого, з умовою їх критичної переоцінки, дають можливість сучасним дослідникам визначити найбільш перспективні шляхи розвитку громадянського виховання в сучасній Україні.

Так, домінуючою виховною концепцією педагогів 20-х рр. ХХ століття, була концепція соціального виховання дітей і молоді яка разом з тим асоціювалась із громадянським вихованням. Соціальні ідеї формування громадянського світогляду школярів набули в означені роки пріоритетного значення (С. Ананьїн, Г. Гринько, А. Гендрихівська, А. Гурарій, О. Дойніков, В. Дурдуківський, В. Дюшен, О. Залужний, Т. Лубенець, Я. Мамонтов, О. Музиченко, О. Попов, Я. Ряппо, М. Скрипник, Я. Чепіга, Е. Яновська та ін.). Громадянське формування особистості розглядалось у контексті соціального виховання, метою якого було засвоєння особистістю елементів суспільного досвіду, соціальних норм і цінностей. В умовах сьогодення, на наш погляд, очевидною є важливість розуміння учнями, що соціальні права і свободи людини – це конституційні права та свободи людини і громадянина, які передбачають можливості особи користуватися соціальними благами у сферах соціального виробництва, трудової діяльності, охорони здоров'я, відпочинку і закріплені вони у відповідних статтях Основного закону. Школярі повинні усвідомити, що соціальні права і свободи людини і громадянина в Україні не є другорядними, адже саме матеріальні умови (проживання, медичне обслуговування, соціальне забезпечення) великою мірою визначають якість життя сучасної людини. Без цих прав неможливо

забезпечити гідність людської особистості. Майбутні громадяни повинні бути обізнані з тим, що загальна декларація прав людини проголошує, що кожна людина як член суспільства має право на соціальне забезпечення і здійснення прав, необхідних для підтримання її гідності і вільного розвитку її особистості, прав в економічній, соціальній і культурній галузях за допомогою національних зусиль та відповідно до структури і ресурсів кожної держави. При цьому, гармонізація законодавства України завжди буде запорукою успішного розв'язання проблем реалізації соціальних прав і свобод громадян.

Зауважимо, що в сучасній виховній практиці, педагогічна громадськість акцентує увагу на важливості *усвідомлення соціальних прав і свобод* що забезпечується в усіх сферах життєдіяльності людини і громадянина: політичній, екологічній, соціальній, економічній, культурній; дотримання Конституції України, дбайливе ставлення до національних багатств і рідної природи. Безперечно важливим, на наш погляд, є *акцентування активної життєвої позиції* на основі усвідомлення громадянської гідності, обов'язку і відповідальності, що означає переживання людиною позитивного ставлення до самої себе і вимога нею такого ж ставлення від інших з огляду на цінності своєї держави; усвідомлення і переживання своєї багатосторонньої залежності від держави, інтеріоризація тих завдань, які поставила перед нею держава, і які вона повинна реалізувати в своїй діяльності; переживання відповідності наслідків власної діяльності громадянського обов'язку.

Цілком очевидно, що ефективним засобом навчання демократії в учнівському колективі може бути набутий досвід в учнівському *самоврядуванні*. Про важливість цього аспекту, в 1923 році, у праці «Дитяче шкільне самоврядування» наголошував відомий український педагог В. Дурдуківський [17]. Залучення вихованців до самоврядування, на погляд багатьох сучасних дослідників, є одним із найдоцільніших способів формування активу в групі (І. Бех, С. Карпенчук та ін.). Щоб підвищити ефективність учнівського самоврядування у формуванні колективу, на погляд вчених, важливо створити такі умови: надати самоврядуванню більшої

самостійності; надати самоврядуванню вихованців реальних прав і обов'язків; поважати самостійні рішення учнівського колективу та його органів; відбирати до самоврядування найавторитетніших лідерів.

Підкреслимо, що вагомий внесок в розробку теорії й практики формування колективу вніс відомий український педагог А. Макаренко. Саме йому належать такі закони і принципи: закон паралельної дії (передбачає не тільки пряму дію педагога на особистість як члена колективу, а й опосередковану дію на неї через громадську думку колективу. Колектив сам виступає суб'єктом виховання, носієм виховної дії); закон розвитку (руху) колективу (діє через постановку нових цілей, завдань, оптимізацію колективних взаємин, постійну динаміку якісних змін у колективі); принцип перспективних ліній (полягає в організації нових перспектив колективної діяльності, які захоплюють увесь колектив і кожного його члена, стають стимулом подальшої діяльності); принцип педагогічної доцільності (зміст життя, діяльності й спілкування в колективі обумовлені цілями та завданнями виховання); принцип відповідальної залежності (характеризує систему взаємин між членами колективу, їх взаємодопомогу, відповідальність за спільну справу); принцип зміцнення позитивних традицій (це усталені форми колективного життя, які емоційно втілюють норми, звички та бажання вихованців) [17].

Зазначимо, що важливість виховної ролі колективу обґрунтовується і багатьма сучасними педагогами. Так, на думку науковця М. Фіцули, виховна роль учнівського колективу підвищується за таких умов: розумне поєднання педагогічного керівництва зі створенням умов для прояву вихованцями самостійності, ініціативи, самодіяльності; колектив вступає у відносини співпраці з вихованцями; контроль за діяльністю членів колективу переходить у самоконтроль; колектив навчився терпляче ставитися до недоліків його членів, прощати необдумані дії, образи; адекватність ролей членів колективу своїм реальним можливостям; своєчасне педагогічне втручання у формування стосунків між членами колективу; створення тимчасових об'єднань з

переведенням до них вихованців, у яких не склалися нормальні стосунки в первинному колективі; зміна характеру та видів колективної діяльності, що дозволяє вводити учнів до нових стосунків [15].

Як зазначав, у своїй праці «Учення про колектив» у 1928 році відомий український педагог О. Залужний, великого значення у формуванні колективу повинно належати цілеспрямованій роботі педагога, що дозволяє залучити вихованців до різнопланової діяльності та виявити їх ініціативність і творчість [17].

Залучення вихованців до самоврядування, *оптимізація* колективних взаємин, *зміна характеру та видів колективної діяльності*, що дозволяє вводити учнів до нових стосунків акцентується у сучасній виховній діяльності з точки зору доцільності й необхідності.

Актуальним, на сучасному етапі, є відродження громадсько-політичних клубів старшокласників, дискусійних центрів, шкільних журналів та газет, наповнених принципово новим змістом, що дасть можливість школярам набути важливого досвіду участі в громадському житті, навчитись приймати важливі рішення, вибирати лідерів, делегувати частину прав окремим органам чи особам.

Результативність громадянського виховання, безперечно, великою мірою залежить від того, наскільки ті чи інші форми й методи виховної діяльності стимулюють розвиток самоорганізації, самоуправління дітей, підлітків, юнацтва, молоді. На важливість цього аспекту виховної діяльності звертала увагу видатна українська просвітителька С. Русова [23]. Сучасні науковці у «Концепції громадянського виховання» констатують, що значною мірою ефективність громадянського виховання залежить саме від спрямованості виховного процесу, форм та методів його організації. Серед методів і форм громадянського виховання пріоритетна роль належить активним методам, що ґрунтуються на демократичному стилі взаємодії, спрямовані на самостійний пошук істини і сприяють формуванню критичного мислення, ініціативи й творчості. До таких методів належать: ситуаційно-

рольові ігри, соціодрама, метод відкритої трибуни, соціально-психологічні тренінги, інтелектуальні аукціони, метод аналізу соціальних ситуацій з морально-етичним характером, ігри-драматизації тощо. Крім цих методів, підкреслюється доцільність використання також і традиційних: бесіди, диспути, семінари, різні форми роботи з книгою, періодичною пресою, самостійне рецензування тощо. Науковці підкреслюють, що застосування наведених форм і методів громадянського виховання покликане формувати в особистості когнітивні, нормативні та поведінкові норми, що передбачають вироблення вмій міркувати, аналізувати, ставити питання, шукати власні відповіді, критично розглядати проблему, робити власні висновки, брати участь у громадському житті, набувати вмій та навичок адаптації до нових суспільних відносин адекватної орієнтації, захищати свої інтереси, поважати інтереси і права інших, самореалізуватися тощо.

На погляд вчених М. Боришевського, О. Сухомлинської та ін. актуальною залишається проблематика формування зрілої особистості-громадянина, духовна сфера якої включає таку систему цінностей і ціннісних орієнтацій: утвердження у міжлюдських стосунках гуманних начал: доброти, справедливості, толерантності, щирості, сумлінності, власної гідності, взаємоповаги, відповідальності, принциповості, працелюбності. Ставлення до праці не лише як засобу забезпечення матеріального достатку, а й усвідомлення благотворного впливу праці на людину, на розвиток її здібностей, волі, характеру – як невичерпного джерела натхнення, мук і радощів творення, творчих злетів, як можливості працею дарувати щастя собі, рідним, близьким незнайомим, Батьківщині. Уважне ставлення до думок, поглядів інших людей, намагання зрозуміти їх, відшукати зерно правди та істини в міркуваннях опонента; екологічна вихованість. Усвідомлення неоціненого значення навколишнього природного середовища в житті людини, бережливе ставлення до природи, потреба захищати її від незрозумілих і небезпечних утручань людини в об'єктивні закономірності життя природи. Здатність до естетичного сприймання природних явищ, до

усвідомлення благотворного впливу на почуття, життєсприймання людини; відчуття себе часткою природи, усвідомлення особистої відповідальності за неї; правова вихованість, законослухняність, володіння правовою культурою. Свідоме та відповідальне ставлення до прав та обов'язків громадян відповідно до державного законодавства. Активна протидія правовому нігілізму. Повага до Конституції, державних символів, їх активний захист від будь-яких посягань з боку несвідомих членів суспільства; усвідомлення неоціненого значення віри людини у вищу ідею, у безсмертя, незнищенність душі людської, всього того, що людина створила протягом свого життя – як символ людського в Людині, як можливість збагнути сенс самовдосконалення і творення себе задля досягнення найвищої, достойної людської гідності мети – служити людині, народові, Вітчизні і знаходити в цьому справжнє, людське щастя; патріотизм як самовіддана любов до рідної землі, її народу, держави. Вболівання за долю Батьківщини. Потреба віддавати всі свої сили, талант служінню співвітчизникам. Почуття відповідальності за сучасне і майбутнє нації, держави як реальний вияв громадянського обов'язку; інтерес до історії рідного краю, його минулого. Прагнення збагнути як величні, героїчні моменти його історії, так і причини трагічних занепадів, страждань народу. Шана до видатних людей, героїв нації, які жертвовно служили народові, збагачували його культуру, науку, примножуючи внесок Вітчизни у скарбницю світової цивілізації; діяльна участь у збереженні та примноженні традицій народу, його культури, мистецтва, науки. Усвідомлення неоціненого значення мистецтва, літератури в житті людини, естетична вихованість; розвиненість естетичних смаків, уподобань, уміння відрізнити справжню, благородну красу від вульгарності; усвідомлення неоціненого значення у житті людини рідної мови, в якій на генетичному рівні втілюється творча сила народного духу, помисли народу, його сподівання, віра та воля. Бездоганне володіння державною мовою, активне сприяння її функціонуванню в усіх сферах суспільного життя, на всій території держави; розвинена національна свідомість та самосвідомість, що є важливою складовою

цілісної системи духовності людини та проникає в усі сфери її життєдіяльності. Національна гідність у поєднанні з шанобою до всіх етносів, які є патріотами і, як громадяни, самовіддано служать Батьківщині [5. с.144–150].

Зазначимо, що в умовах сьогодення безперечно доцільною є *практична спрямованість* усіх компонентів виховання громадянськості задля досягнення єдиної мети – підготовки молоді до життя у громадянському демократичному суспільстві, визнання й прийняття цінностей, що є головними і визначальними для суспільства.

Отже, узагальнення результатів з погляду *перспективності* набутого досвіду продовжують бути актуальними в умовах сьогодення. До таких аспектів відносимо: популяризація українознавчих основ виховання особистості; усвідомлення соціальних прав і свобод; аргументація культурологічного підґрунтя громадянської свідомості; популяризація національної ідеології, в основі якої лежить служіння Україні, втілюється прагнення кожного громадянина до державності і соборності; готовності до захисту України, глибоке розуміння громадянського обов'язку у будь-який час стати на захист Батьківщини; доцільність ознайомлення з правовою культурою як системи правових цінностей, що відповідають рівню досягнутого суспільством правового прогресу і відображають у правовій формі стан свободи людини, інші найважливіші соціальні цінності; акцентування активної життєвої позиції та здорового способу життя; формування життєвої компетентності, соціально-значущих ідеалів і ціннісних орієнтацій; залучення вихованців до самоврядування; поєднання педагогічного керівництва зі створенням умов для прояву вихованцями самостійності, ініціативи, самодіяльності; адекватності ролей членів колективу своїм реальним можливостям, зміна характеру та видів колективної діяльності, що дозволяє вводити учнів до нових стосунків; оптимізація колективних взаємин; бережливе ставлення до продуктів людської праці; необхідністю українознавчих основ суспільних дисциплін; важливість практичної спрямованості усіх компонентів формування громадянськості, а

особливо у аспекті військово-патріотичного виховання враховуючи реалії сьогодення.

Військово-патріотичне виховання розглядаємо як виховний процес, спрямований на формування у громадян України оборонної свідомості підвищення суспільної значущості та поваги до військової служби, мотивації громадян до набуття ними необхідних компетентностей у сфері безпеки і оборони (див. рис. 1).

Рис. 1. Ключові аспекти військово-патріотичного виховання студентської молоді у сучасній вищій школі

Організація військово-патріотичного виховання повинна бути спрямована на усвідомлення студентською молоддю значущості й важливості у їх житті прагнення захисту своєї країни; формування психофізичної та морально-духовної готовності до служби в армії; розумінні цінностей цього важливого аспекту їх життєдіяльності для себе, їх родин та країни в цілому. Сучасна молодь повинна відчувати потребу у захисті своєї країни на всіх фронтах, починаючи безпосередньо з лінії бойових дій й закінчуючи

професійно-грамотною, кваліфікаційно-компетентною допомогою у відбудові України. Прагнення студентської молоді долучатися до цих безперечно історико-знакових моментів життя України буде свідчити про їх свідомість громадянському обов'язку, мужності, розумінні цінностей життя, свободи та розвитку; бажанні конструктивно-позитивних змін; подоланні тих перешкод, які заважають країні у її розквіті.

Особливо важливо, як констатує педагог Ірина Кучинська у своїй статті «Потреба й ціннісні орієнтири військово-патріотичного виховання студентської молоді в умовах сучасного реформування вищої школи» сучасній молоді вміти розпізнавати *моральних провокаторів*, які використовуючи лживі, підступні моральні постулати, хибні ціннісні орієнтири нав'язують своє бачення світу (прикладом слугує так званий «руський мир») формуючи тим самим незрілу, керовану особистість.

Сучасні педагоги акцентують, що педагогічній громаді надзвичайно важливо звертати увагу на формування громадянина – патріота, який розуміє свою роль у сьогоденних життєвих моментах [22]. При цьому військово-патріотичне виховання студентської молоді визначається як пріоритетне у форматі вибору та усвідомленню ключових цінностей суспільства [18].

Цілком очевидно, що військово-патріотичне виховання – це актуальний аспект діяльності у вищій школі сьогодні, але необхідно констатувати, що розвиток саме цього виховного процесу повинен відбуватися у тісному взаємозв'язку з громадянськими, національно-патріотичними, морально-етичними, духовними, екологічними та демократично-правовими ціннісними орієнтирами. Саме ця взаємопов'язаність та взаємозалежність дасть відчуття себе патріотом; вільною, культурною, духовною особистістю; громадянином квітучої країни; людини яка змінює свою країну на краще, знає як це зробити, прагне цього, відчуваючи та розуміючи необхідність її захисту у складні для неї періоди. Тому вважаємо, необхідно підкреслити, що після перемоги у війні з РФ напрям військово-патріотичного виховання так само повинен залишатися значущим й важливим у становленні гідної й сильної особистості прагнучої

розвитку й захисту країни. Цінності демократії, як показує досвід не можуть розглядатися та усвідомлюватися без розуміння студентами власного обов'язкового вкладу у захист та збереження своєї держави. Саме це дає молоді відчуття себе не тільки громадянином але й людиною від дій якої залежить її майбутнє, її родини та країни в цілому. Ці ціннісні постулати безперечно вплинуть й на вибір тих форм та методів проведення військово-патріотичного виховання у сучасній вищій школі які будуть найбільш продуктивними та відповідатимуть вимогам часу. Здійснювати їх можна у формі лекцій, бесід, розповідей, екскурсій до музеїв військових подій, зустрічей із ветеранами війни з рф, пошукової роботи та ін.

Актуальними будуть як масові, так й групові та індивідуальні форми виховної роботи зі студентською молоддю. Так доречними будуть вечори запитань та відповідей про війну та її наслідки, героїзм українців, довгий шлях до перемоги; обов'язкові зустрічі з Героями України у війні з російськими окупантами. Важливо, щоб такі заходи проходили в атмосфері особистої причетності до обговорюваних проблем, щоб студенти були організаторами й учасниками: запрошували гостей й були активними співрозмовниками. Зауважимо, особливе місце у виховній роботі належить саме безпосереднім контактам студентів з цікавими, героїчними людьми. Вони надають виховній роботі емоційного характеру, мають істотний вплив на патріотичні почуття молоді.

Важливою формою виховної роботи є безперечно групові, такі як круглі столи. Вони зазвичай збирають молодих людей, які не обмежуються власною думкою у пошуках істини. «Круглі столи» сприяють розширенню кругозору, формуванню світогляду, загальнолюдських, національних цінностей, а у сучасних реаліях й безумовно військово-патріотичних. Також потенціал студентів реалізується в гуртках, основними завданнями яких повинно бути:

- формування національно свідомого патріота – громадянина, захисника України;
- виховання фізично й морально здорової людини;

- усвідомлення моральних цінностей, ідеалів, культурних традицій, етичних норм;
- прагнення захистити свою країну у разі потреби.

Доцільно практикувати обговорення публікацій з найпопулярніших видань, які приваблюють студентів своїми аналітичними матеріалами щодо військової, політичної, економічної, етичної, культурної ситуації в Україні.

Не залишається поза увагою й індивідуальна виховна робота:

- корекція відхилень у свідомості та поведінці окремих студентів шляхом створення спеціальних педагогічних ситуацій, які сприяють усуненню наявних в особистості студента негативних якостей (подолання негативізму в наслідок бойових дій; активізація прихованих почуттів; зміцнення віри у власні дії та ін.);
- спонукання студентів до раціонального використання вільного часу з метою всебічного розвитку своєї особистості, вдосконалення необхідних фахівцю якостей (консультування студентів по цікавим для них питаннях).

Завдання викладача в цьому плані – влаштувати зустрічі студентів з відповідними фахівцями для надання їм кваліфікованої допомоги, особливо це важливо, коли ми спостерігаємо наслідки війни які проявляються у молоді у вигляді психологічного виснаження, депресивних станів, невпевненості в собі.

Надзвичайно важливо, щоб молода людина була небайдужою до тих подій, що відбуваються у країні, прагнула у разі потреби стати на її захист. Так звана *«розмова зі своєю совістю»* повинна висвітлити питання світоглядного характеру:

- *хто я для своєї країни, і що країна є для мене?*

Прагнення молоді не замовчувати це питання, а навпаки визначити для себе своє місце серед тих хто справді прагне зробити Україну вільною, сильною та процвітаючою призведе до прагнення змін у власному житті, шукання свого місця в ньому.

Військово-патріотичний аспект виховної діяльності акцентує увагу на:

- потребі молоді до захисту тих цінностей, що їм найдорожчі;
- подоланні як що є проявів невпевненості в собі;
- позитивних змін в своєму оточенні;
- мотивації до прийняття відповідальних рішень;
- розуміння та відчуття себе особою яка хоче та може захистити себе, свою родину й країну.

Ці, як констатує академік Іван Бех, соціально-моральні задачі розв'язують проблему розкриття логіки засвоєння молоддю зовнішніх вимог і моральних норм. Тільки розкривши процес інтеріоризації суспільної моралі, можливо сподіватись на ефективність виховної діяльності. Враховуючи, що в даному процесі важлива роль належить власній активності особистості, її діяльності, розв'язання соціально-моральної задачі має ґрунтуватися на ціннісному усвідомлено-емоційному ставленні суб'єкта до засвоюваного етичного змісту [2].

Вправляючись у розв'язанні соціально-моральних задач, молода людина розвиває в собі якості з орієнтацією на майбутнє, тобто здатність і готовність самоудосконалювати себе. Військово-патріотичний аспект виховання в умовах війни повинен збагачувати й удосконалювати *моральне мислення* молодих людей, тобто проявлятися в умінні використовувати етичні поняття, не спотворюючи їхньої сутності і змісту, чітко погоджуючи їх зі своєю поведінкою, з життєвими явищами. Зауважимо, незасвоєння етичних понять – одна з причин аморальних вчинків. Сьогодні, ми говоримо, про те що *героїзм*, як важлива моральна риса, що пов'язана з почуттям патріотизму, глибокої любові, відданістю формується у молоді на основі відповідального ставлення до сенсу свого власного життя. Питання про героїзм сучасних українців повинно обговорюватися серед молоді, аналізуючи їх з точки зору їх фундаментальної цінності, розумінням й переживаннями. Як констатує вчена С. Карпенчук переживання людини не залишаються непоміченими іншими людьми, що характеризує одну із головних людських якостей: взаєморозуміння, співпереживання, співчуття, співучасть (прояв взаємної

підтримки, взаємодопомоги). Без цього неможливе не тільки колективне, але й індивідуальне буття [12]. Моральний аспект військово-патріотичного виховання виступає як синтез патріотичного та інших чинників виховання. Адже на основі моральних почуттів формується моральне ставлення, кінцевим результатом сформованості яких є моральне самоставлення. Воно реалізується в таких проявах як самооцінка своїх власних дій, вчинків, ставлень, самоаналіз, самоконтроль. Це ставлення:

- до роду, рідних (родинний етикет);
- до природи (екологічний етикет);
- до рідного краю, держави, її символів, інших народів (загальнолюдський етикет та етнічний);
- до мови (мовленнєвий етикет);
- до оточуючих (етика спілкування);
- до самого себе (етизм індивідуальності);
- до прекрасного (естетика);
- до праці (культура нації);
- до науки (інтелектуальна культура);
- до Батьківщини (патріотизм).

Ці орієнтири актуалізують для молоді найважливіші цінності в їх житті. Ставлення до морального аспекту виховання ми розглядаємо через призму моральної культури особистості та її моральної зрілості. Зауважимо, в умовах війни ми можемо побачити *моральну зрілість* через високий рівень сформованості в людині моральної самосвідомості, морального ставлення й саморегуляції власних дій, вчинків, емоцій і поведінки у складні, екстремальні для неї часи. Але нам цікаво акцентувати увагу на тому, що морально зріла людина спроможна здійснювати самовиховуючий вплив (сьогодні це вкрай актуальний процес). Кожна особистість розрахована на моральне зростання. Адже в кінцевому результаті істиною моральною людиною можна стати за рахунок власних зусиль.

Самооцінка, самоосвіта, самоставлення і саморегуляція є тими суб'єктивними рушійними силами, за допомогою яких розвивається самосвідомість молоді людини, тобто усвідомлення соціальної значущості власної індивідуальності, свого місця і ролі в суспільній життєдіяльності. Чим вищий рівень самоусвідомлення, тим продуктивніше здійснюються самооцінка, самоконтроль, самоспостереження. *Моральне самовдосконалення* покликане спонукати до життя такі моральні якості, як самовладання, самоодержимість, самокритичність. Самовладання виражається в здатності і умінні особистості керувати своїми емоціями, почуттями, нахилами, звичками (саморегуляція).

Отже, мораль сучасного життя, складного, екстремального (особливо під час військових подій) потребує від молоді усвідомлення цінностей буття через призму потреб служіння, процвітання та захисту своєї Батьківщини. Гасло «*Сьогодні ти захищаєш свою країну, а завтра країна захистить тебе!*» стає ціннісним орієнтиром для майбутніх поколінь. Військово-патріотичне виховання студентської молоді у цьому аспекті займає свою значущу ціннісну нішу у процесі самоусвідомлення особистості, адже від розуміння важливості своєї участі у відстоюванні ідеалів свого народу, країни, боротьбі за незалежність, існування загалом залежить не тільки доля землі де ти народився й живеш, але й відчуття себе людиною для якої цінності Добра, Правди, Честі, Любові є необхідними та принциповими.

Підсумовуючи вище наведений матеріал, зазначимо про важливість та пріоритетність у сучасній вищій школі України:

- громадянського, національного та військово-патріотичного напрямку виховання студентської молоді;
- розумінні молодими людьми цінностей країни, її захисту та незалежності;
- розумінні та розв'язанні студентами соціально-моральних задач у контексті викликів суспільства;

- формуванні морального мислення, моральної зрілості й морального самовдосконалення;
- розпізнаванні моральних провокаторів та хибних ціннісних орієнтирів.

*Ірина Кучинська, Сергій Кучинський,
Віктор Ясько, Володимир Євтушок*

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрущенко В. Культура. Ідеологія. Особистість. К., 2002. С. 75–103.
2. Бех І.Д. Виховання особистості : у 2 кн. Кн.1 : Особистісно орієнтований підхід : теоретико-технологічні засади . Наук. видання. К. Либідь. 2003. 280 с.
3. Бех І.Д. Виховання особистості : у 2 кн. Кн.2 : Особистісно орієнтований підхід : науково-практичні засади : Наук. видання. К. Либідь. 2003. 344 с.
4. Бех І.Д., Особистісно зорієнтоване виховання. Науково-метод. посібник. К. ІЗМН. 1998. 204 с.
5. Боришевський М.Й. Духовні цінності в становленні особистості – громадянина. Педагогіка і психологія. 1997. № 1. С. 144–150.
6. Винниченко В. Відродження нації: В 3 т. К. 1990. Т.1. С. 61–73.
7. Гринченко Б. На беспросветном пути. Об украинской школе. К., 1907. 101 с.
8. Грушевський М. На порозі нової України. К. 1918. С. 7–15.
9. Грушевський М. Початки громадянства. Генетична соціологія. Б.м., 1921. 328с.
10. Журба К.О. Війна як чинник впливу на смисложиттєву сферу сучасних підлітків. Нова педагогічна думка. Рівненський обласний інститут післядипломної педагогічної освіти. Т. 2. Вип. 110. 2022. С. 105–109.
11. Історія України. Відп. ред. Ю. Сливка; керівник авт. кол. Ю. Зайцев. Вид. 4-те. Львів : Світ, 2003. 520 с.
12. Карпенчук, С.Г., Філософія освіти (загальна теорія педагогіки). : монографія. Київ. Видавничий Дім «Слово». 2013. 688 с.
13. Кучинська І.О. Виховання громадянськості в Україні (друга половина ХІХ–ХХ ст.) : монографія. Кам'янець-Подільський : Кам'янець-Подільський нац. ун-т імені Івана Огієнка. 2009. 196 с.
14. Кучинська І.О. Громадянське виховання в Україні : минулий досвід та сучасні потреби : навчальний посібник. Кам'янець-Подільський : видавець ПП Зволейко Д. Г., 2015. 112 с.
15. Кучинська І.О. Історико-виховні особливості розвитку ідей громадянськості в Україні (друга половина ХІХ – 30-ті рр. ХХ століття) : навчальний посібник. Кам'янець-Подільський : видавець ПП Зволейко Д. Г., 2014. 196 с.
16. Кучинська І.О. Педагогіка вищої школи : навчальний посібник. Кам'янець-Подільський : Видавець ПП Зволейко Д. Г., 2020. 292 с.
17. Кучинська І.О. Становлення і розвиток ідей громадянського виховання у вітчизняній педагогічній думці (друга половина ХІХ – 30-ті рр. ХХ століття) : монографія. Кам'янець-Подільський : Видавець ПП Зволейко Д. Г. 2017. 292 с.

18. Кучинський С.А. Військово-патріотичне виховання студентської молоді у вищому навчальному закладі в умовах сьогодення. Педагогічна освіта: теорія і практика: Збірник наукових праць / Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка. Вип. 18. Київ: Міленіум. 2015. С. 73–77.
19. Левітін С. Демократизація школи. Учитель и Школа. 1914. №1. С.34–41.
20. Мамонтов Я. Соціяльне виховання. Київ. 1922. С.33–42.
21. Ортинський В.Л. Педагогіка вищої школи : навч. посіб. К. : Центр учбової літератури. 2009. 472 с.
22. Поліщук С.В., Кучинський С.А. Історична ретроспектива розвитку громадянського виховання в Україні (XIX-XX ст.). Педагогічна освіта: теорія і практика: Збірник наукових праць / Кам'янець-Подільський національний університет імені Івана Огієнка; Інститут педагогіки НАПН України [гол. ред. Бахмат Н.В.]. Вип. 32. Київ: Міленіум. 2022. С.82–94.
23. Русова С. Ідейні підвалини школи. Світло. 1913. Кн. 5. С.33–39.
24. Сикорский И.А. Русские и украинцы. 1913. С.11.
25. Сухомлинська О. Концепція громадянського виховання особистості в умовах розвитку української державності. Дошкільне виховання. 2003. № 2, лютий. С.3–9.
26. Сухомлинський В.О. Вибрані твори. В 5-ти т. Т.3. Серце віддаю дітям. Народження громадянина. Листи до сина. К., Рад. школа, 1977. 670 с.
27. Ушинський К.Д. Про народність у громадському вихованні. Журнал для виховання. № 7, 8. 1857. С.99.
28. Філософський енциклопедичний словник. Національна Академія наук України. Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди. Гол. редколегії В.І. Шинкарук. Київ. Абрис. 2002. 742 с.
29. Чорна К. Громадянське виховання – нагальна потреба України. Освіта України. 2000. № 51/52. С.5.
30. Юридична енциклопедія. Т. 5 (П-С). К. : Вид-во «Українська енциклопедія ім. М.П. Бажана», 2003. 739 с.

3.2. Громадянська освіта як напрям позашкільної роботи з дітьми

Однією з актуальних проблем України є громадянська освіта дітей та молоді, спрямована на формування громадянськості як інтегративної якості особистості, що містить в собі внутрішню свободу і повагу до державної влади, любов до Батьківщини і прагнення до миру, почуття власної гідності і дисциплінованість, гармонійний прояв патріотичних почуттів і культури міжнаціонального спілкування. Вироблені в суспільстві ідеї, норми, погляди і ідеали визначають громадянську свідомість підрастаючого покоління, проте для досягнення їх гармонії необхідна цілеспрямована педагогічна діяльність. При цьому важливо, щоб ідеали суспільства приймалися особистістю як свої

власні, сформована громадянська свідомість давала молодій людині можливість оцінювати соціальні явища і процеси, свої вчинки і дії з позиції інтересів суспільства.

Особливістю громадянської освіти в Україні є підготовка молодого покоління до виконання громадянського обов'язку в умовах недостатньої сформованості демократичних традицій і практики громадянського суспільства. У такій проблемній ситуації важливого значення набуває якісне формування громадянської ідентичності, здатності й готовності молодої людини до усвідомленого вибору, активної участі у суспільних процесах, встановлення конструктивних відносин на засадах соціального партнерства. Відтак, важливим суспільним завданням системи освіти, в тому числі і позашкільної, є підготовка дітей до життя і діяльності в правовій демократичній державі.

Аналіз наукових і методичних джерел із питань громадянської освіти засвідчує наявність досліджень її різних аспектів, які обґрунтовано у працях І. Беха, М. Боришевського, С. Гончаренка, І. Зязюна, М. Євтуха, В. Кременя, В. Кузя, М. Сметанського, О. Сухомлинської, Г. Філіпчука, С. Якименка та ін. Дослідження особливостей громадянського виховання у різні історичні періоди розкрито у дисертаційних працях О. Бенца, М. Заплетнюк, О. Кафарської, У. Кецик, І. Кучинської, О. Рацула, С. Ткачова та ін. Проблему формування громадянськості як провідної риси особистості досліджено О. Докукіною, М. Задерихіною, Л. Канішевською, Н. Косаревою, В. Мазаєм, Л. Пономаренко. Напрями розвитку громадянських цінностей у молоді обґрунтовано у працях Л. Бойко, І. Бондаренко, М. Боришевського, Л. Крицької та Н. Чернухи. Окремі дослідження присвячені питанням громадянської освіти в умовах позашкільного виховного середовища – І. Іванов, Р. Капралова, П. Кендзьор, А. Макаренко, В. Максакова та ін.

Історико-педагогічні засади організації громадянської освіти дітей

У загальному розумінні громадянська освіта – це «освіта, спрямована на формування знань, умінь, навичок і громадянських компетенцій, потрібних для життя в демократичній державі» [5, с.11]. У межах цього поняття розглядається і соціалізація особистості, і сукупність процесів становлення її політичної та громадянської свідомості й поведінки, і політична активність, і формування громадянської культури.

Взагалі, ідеї громадянської освіти підростаючого покоління розвивалися разом з еволюцією педагогічної теорії і практики, з одного боку, і культурно та історично зумовленою трансформацією в суспільній свідомості сутності понять «громадянин», «громадянськість», «громадянське виховання», «громадянська освіта», з іншого.

Вперше зустрічаємо обґрунтування понять «громадянин», «громадянство» ще у працях античних філософів. Наприклад, давньогрецький філософ Сократ вважав метою виховання громадянина античного суспільства виховання доброго громадянина [3, с.35]. На думку філософа Аристотеля «лише людина здатна до сприймання таких понять, як добро і зло, справедливість і несправедливість тощо, а тому людина більше, ніж бджоли чи інші стадні тварини, є істотою суспільною. А сукупність усього цього і створює основу сім'ї і держави». Причому державу Аристотель вважав первинною, порівняно із сім'єю і кожним із нас. Але такому розумінню добра і зла потрібно виховувати [3, с.37].

Отже, світова історія громадянської освіти бере початок в ранніх грецьких полісах з винаходу практики виховання громадянської чесноти (*arete*), яка передбачала, насамперед військову доблесть, хоча вона зовсім не протиставлялася доблесті мирській (спортивної, поетичної і т.п.). Виконання військового обов'язку трактувалося не як зовнішній примус і, тим більше, не як насильство з боку «володарів», а саме як внутрішнє спонукання до виконання громадянського обов'язку, нехай навіть і в ім'я особистої слави.

Інакше кажучи, громадянином з великої літери ставала та вільна людина, яка свій життєвий успіх символічно ототожнювала з полісом. Вся освітня система в Спарті в довгій історичній перспективі незмінно була зосереджена виключно на вирішенні цієї дидактичної задачі. Втім, виховання громадянської чесноти відповідало ще вимогам архаїчної епохи і вважалося демократичною практикою лише з дуже великою натяжкою.

З новою силою ідеї громадянської освіти і виховання зазвучали у працях гуманістів епохи Відродження – Н. Макіавеллі, Т. Мора, Т. Кампанелли та ін. Основною думкою їхніх праць є та, що особисте благо кожної людини витікає із блага суспільного, а патріотизм і відданість державі є найвищою гідністю людини.

Пізніше, у XVIII ст. англійський педагог Р. Оуен указував на необхідності виховувати у людині суспільні почуття до ближніх і всього людства. Під вихованням він розумів культивування та вправління здібностей природи за допомогою всіх обставин, включаючи й осіб, які оточують індивідуума, починаючи від його народження в утробі матері і до смертного часу. Виходячи з ідей французьких матеріалістів про співпадання особистісного інтересу з суспільним і про формування характеру середовищем, Р. Оуен дійшов висновку про необхідність створення умов, за яких особистий інтерес індивіда співпадає з суспільним інтересом [8, с.76].

Досить своєрідною щодо проблеми виховання громадян є думка французького педагога-просвітителя XVIII ст. Ж.-Ж. Руссо. Він вважав, що в справі виховання громадян воно всесильне; коли виховання поставлене належним чином, то всі, на кого воно спрямоване, набувають високих громадянських чеснот. Ж.-Ж. Руссо пов'язує поняття громадянин зі свободою особистості, всезагальною рівністю, можливістю кожного брати участь у створенні законів і в управлінні державою.

Проблема громадянського виховання як спеціального предмету вивчення педагогічної науки вперше піднімається на поч. XX ст. у працях німецького педагога та філософа Г. Кершенштайнера. У своїй концепції

громадянського виховання він сформулював головну задачу громадянського виховання – привчати молодь слугувати спільноті, готувати свідомих громадян держави. Ідеал громадянина, як вважав німецький педагог, – це захисник від тиранії більшості. Також він запропонував програму виховання громадянських якостей людей у процесі навчання та виробничої праці [8].

Ця концепція знаходить своє відображення і у працях українських педагогів кін. XIX – поч. XX ст. Так, у педагогічній спадщині Г. Ващенко, А. Макаренка, С. Русової, К. Ушинського охарактеризовано основний зміст громадянського виховання дітей та його національні ознаки. Проте аналіз історико-педагогічної, етнопедагогічної літератури свідчить, що в українській родині з давніх часів звучали ідеї національності, державної незалежності, самопожертви в боротьбі за свободу нації, патріотизму, готовності до захисту Батьківщини, єдності поколінь на основі віри в національну ідею, любові до рідної культури, мови, національних свят і традицій, дбайливого ставлення до національних багатств, рідної природи. Усі ці національні цінності давали змогу сім'ї формувати основні громадянські цінності: прагнення до соціальної гармонії, обстоювання соціальної та міжетнічної справедливості, культури соціальних і політичних стосунків, пошана до закону, рівність громадян перед законом, самовідповідальність людини, права людини (на життя, власну гідність, безпеку, приватну власність, рівність можливостей тощо), недоторканість особи, право на свободу думки, совісті, вибору конфесії, участі в політичному житті, демократичному обговоренні державних питань, готовність до захисту індивідуальних прав і свобод інших людей, пошана до національно-культурних цінностей інших народів, повага до демократичних виборів і демократично обраної влади, толерантне ставлення до чужих поглядів, якщо вони не суперечать абсолютним і національним цінностям.

К. Ушинський, досліджуючи філософські засади виховання, акцентував на домінуючій ролі свободи як провідного чинника становлення людини і суспільства. Педагог висловив дві концептуальні ідеї про сутність свободи. Перша ґрунтується на твердженні про вроджене почуття свободи. Вона – сама

сутність нашого духу і впливає з природної потреби забезпечувати людську життєдіяльність. Людині властива вроджена схильність самій визначати напрям свого життя, творити його. Керуючись поглядами І. Канта про існування свободи як природної пристрасті, К. Ушинський зазначав, що дане почуття завдяки вихованню і відповідному способу життя можна розвивати та удосконалювати. Видатний педагог стверджував, що «чим менша свобода у людини або у народу, тим більше схильна вона до фальшивої, уявної діяльності. Отже, побудувати справжнє громадянське суспільство, можна лише відмовившись від рабства і пізнавши та прийнявши свободу особистості, яка є не тільки її (особистості) природженим і первинним правом, але й суспільним обов'язком» [1]. Друга теза К. Ушинського про зв'язок свободи і діяльності: «свобода має сенс, лише у поєднанні з діяльністю. Прагнення свободи завжди пов'язане з прагненням до свідомої вільної діяльності, має своє призначення, і свою допоміжну функцію, «свою справу». Навіть межі свободи визначаються потребами діяльності». За К. Ушинським, «якщо свободи більше, ніж людині потрібно, то це вже на шкоду їй самій» [1, с.44].

Видатний український педагог Г. Ващенко, окреслюючи завдання національного виховання української молоді, акцентував на важливих позиціях, які сьогодні визначаються як головні напрями громадянського виховання: виховання патріотизму й громадянської пошани, гідності, гордості й прагнення захищати власні права й права інших. Педагог закликав виховувати любов до свого народу і справедливе відношення до інших, зазначаючи, що жодна держава не може розв'язувати будь-яку важливу проблему, не враховуючи прагнень інших народів. Виховати в українській молоді міцну волю і суцільний характер, за Г. Ващенком, «означає прищепити їм прагнення до високої мети. Такою метою є благо і щастя Батьківщини» [2, с.163-177]. Отже, Г. Ващенко, не вживаючи поняття «громадянське виховання», органічно пов'язував його з національним.

Основою педагогічних поглядів С. Русової на громадянську освіту стали слова П. Наторпа «Людина стає людиною тільки в єднанні з громадянством».

Важливими є її ідеї щодо: впливу умов життя (соціального середовища) на виховання; залежність мети і характеру виховання й навчання від суспільних відносин і навпаки, – їх вплив на суспільне життя, взаємозалежність соціуму та індивіда. Публікації вченої дають відповідь на питання про те, яким має бути ідеал соціально захищеної дитини, якими мають бути соціально-виховні обов'язки держави та ін. Ще в 1918 р. вона писала: «Найдорожчий скарб у кожного народу його діти, його молодь, й що свідоміше робиться громадянство, то з більшою увагою ставиться воно до виховання дітей, до забезпечення їм найкращих умов життя» [12, с.3].

За часів СРСР в тоталітарному радянському суспільстві демократія, законність, соціальна справедливість та інші чинники правової держави не були дієвими, хоча й декларувалися на папері, і, як наслідок, відсутнім у радянській педагогіці було навіть поняття «громадянськість», а ідеї громадянського виховання довгий час замовчувалися, або ж піддавалися критиці. Проте цей період дав світу великого гуманіста В. Сухомлинського, який не лише розкрив зміст поняття «громадянськість», а й розробив шляхи її формування на засадах гуманізму. Він вважав, що справжній громадянин має бути насамперед справжньою людиною [13]. Педагог розглядав громадянство в нерозривному зв'язку з гуманізмом, що передбачає виховання громадянина-людини, для якої невіддільні особисте й суспільне, права та обов'язки, яка любить свою Батьківщину, усі сили віддає служінню народу [13].

Громадянськість у В. Сухомлинського охоплювала формування відчуття належності до політичного ладу, відданості Батьківщині, першорядність загальних, суспільних, інтересів порівняно з особистими, але попри це не можна не бачити, що навіть у складні часи радянського автократизму великий педагог зумів окреслити напрямки формування громадянськості на основі гуманізму [13]. В. Сухомлинський органічно поєднав громадянськість і відповідальність, визначаючи громадянськість як «насамперед, відповідальність, обов'язок – той вищий щабель у духовному житті людини, на якому вона віддає себе служінню ідеалу» [13, с.135].

Кожна його праця пронизана ідеєю про те, що саме моральні цінності є основою громадянського виховання: «На мою думку, дуже важливо, щоб з дитинства в людини було духовне життя в світі моральних цінностей – святинь нашої ідеології, нашої Батьківщини, нашої історії, нашого народу. Суть духовного життя маленького громадянина повинна бути в захопленні, одухотворенні красою людини й красою ідеї, у прагненні стати справжнім патріотом, справжнім борцем. Той, хто живе в світі моральних цінностей, з малих років відчуває себе сином Батьківщини» [13, с.159].

Педагогічні ідеї В. Сухомлинського стали орієнтиром для створення ефективних технологій виховання громадянськості дітей і на сучасному етапі.

У другій половині ХХ ст. набуває поширення концепція т.зв. «нової громадянської освіти», чому сприяла низка факторів: зміцнення демократії в розвинених країнах, перехід до правової держави на пострадянському просторі, «вибух комунікації» (Ф. Бретон), пов'язаний зі збільшенням обсягу інформації, підвищення ролі засобів масової інформації в регуляції соціальних процесів, рух до суспільства комунікації (в термінології Ю. Хабермаса), ідеї Н. Вінера про комунікативну природу людини.

В Україні у цей період з перших років незалежності громадянська освіта не мала чіткої державної політики та була представлена в патріотичних годинах в шкільних закладах, експериментальних курсах з громадянської освіти. Лише в останні роки прийнято Концепцію розвитку громадянської освіти в Україні та запроваджено у ЗСО інтегрований курс «Громадянська освіта» для 10-х класів.

У сучасній педагогіці громадянська освіта визначається як інноваційний напрямок педагогічної практики, сутність якого полягає в навчанні дітей цінностям і нормам життя в умовах правової демократії шляхом формування у підростаючого покоління громадянських якостей особистості, громадянських компетенцій та громадянської культури. Воно реалізується засобами навчальної та позанавчальної освітньої діяльності. Результатом громадянської освіти має стати формування громадянина – людини «нової

культури світу», який зберіг національне коріння, з розвинутою ноосферною свідомістю, з високим рівнем духовності, моральності, розвиненим критичним і плюралістичним мисленням, патріотизмом, толерантністю; особистості, здатної усвідомлено і відповідально будувати свої відносини з державою, суспільством, іншими громадянами.

Сутнісними характеристиками громадянина в сучасних умовах стають:

- функціональна грамотність у сфері соціальних відносин, тобто сформованість цивільних компетенцій;
- розвинена комунікативна культура;
- такі особистісні якості, як громадянськість, патріотизм, толерантність, інтернаціоналізм.

Вітчизняні дослідники вважають, що у сучасних умовах громадянська освіта має на меті підготовку підростаючого покоління до активної участі в житті демократичного суспільства й розвитку демократичної культури. Результатом громадянської освіти має стати сформованість у молоді громадянської компетентності як складного особистісного утворення.

Як стверджують сучасні вітчизняні дослідники, громадянська компетентність передбачає такі здатності:

- орієнтуватися у проблемах сучасного суспільно-політичного життя в Україні, знати процедури участі в діяльності політичних інститутів демократичної держави, органів місцевого самоврядування;
- застосовувати процедури й технології захисту власних інтересів, прав і свобод інших громадян; виконувати громадянський обов'язок у межах місцевої громади та держави загалом;
- застосовувати способи і стратегії взаємодії з органами державної влади на користь собі й громадянському суспільству;
- використовувати способи діяльності й моделі поведінки, що відповідають чинному законодавству України, задовольняють власні інтереси особи та захищають права людини й громадянина;

– робити свідомий вибір, застосовувати демократичні технології прийняття індивідуальних та колективних рішень, враховуючи інтереси і потреби громадян, представників певної спільноти, суспільства та держави.

Таким чином, сучасні вітчизняні дослідники під громадянською компетентністю розуміють здатність людини активно, відповідально й ефективно реалізовувати громадянські права та обов'язки з метою розвитку демократичного суспільства. Формування цієї компетентності і є метою громадянської освіти, яка має здійснюватися у різних соціальних інститутах, в т.ч. і в системі позашкільної освіти.

Місце і роль громадянської освіти в системі позашкільної освіти України

Важливість виховання дітей і підлітків на ідеях патріотизму, любові до Батьківщини, а також прагнення до активної участі в житті суспільства підкреслюється в низці нормативних документів, в тому числі і в Законі України «Про позашкільну освіту», що свідчить про потенціал системи закладів позашкільної освіти у цьому напрямі. Адже громадянська освіта згідно «Концепції розвитку громадянської освіти в Україні» (2018 р.) розуміється не лише як навчання, але і як громадянське виховання на основі національних та загальнолюдських цінностей. А тому впровадження програм громадянської освіти має здійснюватися у співпраці, в тому числі, з громадськими організаціями та об'єднаннями [7]. Наголосимо, що у цьому випадку актуалізується і інша сторона – проблема формування національної свідомості, патріотизму, бажання долучатися до реформування суспільства є передумовою формування та активного розвитку громадських організацій.

Важливо згадати, що про потенціал позашкільної освіти у громадянському вихованні підростаючого покоління говорила ще С. Русова. Адже, як вказувала вчена, «сама школа не може дати дітям повне гармонічне виховання й досить широку освіту без заповомоги позашкільної освіти»,

завдання якої: поширити знання і «саме головне – ... піднести громадську свідомість» різних категорій населення. Тоді Всеукраїнський з'їзд у справах позашкільної освіти серед головних завдань визначав і «утворення національно-свідомого громадянства, на котре б мали змогу опиратись в своїй діяльності уряд і місцеві самоврядування; перетворення національного стихійного почуття в національну самосвідомість; піднесення самодіяльності населення» [6, с.231–232].

З початку незалежності України громадянська освіта не мала чіткої державної політики та була представлена в патріотичних годинах в шкільних закладах та в позашкільній державній програмі «Краєзнавство». В недержавному секторі почали з'являтися дитячі та молодіжні організації, що мали в статуті мету з розвитку громадянської освіти та патріотичного виховання. Однією з перших таких організацій стала скаутська організація «Пласт», яку було офіційно зареєстровано в м. Львів 22 лютого 1990 р. У 1994 р. в м. Чернігів було зареєстровано першу організацію з громадянської освіти «АХАЛАР» [4].

Поступово формується і законодавча база, яка закладає основи для розвитку громадянської освіти в Україні. Так, Закони України «Про освіту» (1991 р.) і «Про загальну середню освіту» (1999 р.), Національна доктрина розвитку освіти (2002 р.) містили загальні положення щодо ролі освіти у вихованні громадянина, окреслюючи засади та принципи освіти, які безпосередньо відповідають завданням розвитку демократичної громадянськості підростаючого покоління. На підставі згаданих нормативно-правових актів і концепцій громадянської освіти та громадянського виховання визначається і зміст громадянської освіти в нашій державі. Вона поєднує і громадянські знання, на основі яких формуються уявлення про форми і способи функціонування громадянина в політичному, правовому, економічному, соціальному та культурному полі демократичної держави; і громадянські уміння та досвід участі у соціально-політичному житті суспільства та практичного застосування знань; і громадянські чесноти –

норми, установки, цінності та якості, притаманні громадянину демократичного суспільства. Структуру громадянської освіти можна представити у вигляді таблиці 1.

Таблиця 1

Структура громадянської освіти

Громадянські знання	
філософсько-культурологічні та морально-етичні	про громадські, демократичні, загальнолюдські, європейські, національні норми і цінності; європейську громадянськість; культуру світової цивілізації та культурну спадщину українського народу;
політологіч	про типи держав, політичний устрій суспільства, механізм функціонування політичної системи та влади в Україні, політичні організації та інституції, принципи, процедури й регламенти суспільної взаємодії, виборчу систем; особливості взаємодії органів державної влади і місцевого самоврядування та їх відповідальність перед громадянами; сутність громадянського суспільства; систему соціального забезпечення та соціального захисту; ефективні форми взаємодії з представниками владних структур та інших установ;
правові	про права людини й механізми їх захисту про головні правові норми, що визначають правочинну поведінку особи в Україні;
економічні	про фінансову, податкову і бюджетну системи держави та органи місцевого самоврядування та їх відповідальність перед громадянами; суть ринкових відносин; основні економічні принципи; рушійні сили економічного розвитку; економічні права;
соціальні	про соціально ефективну поведінку особистості; стратегії взаємодії та спілкування з іншими; способи залагодження конфліктних ситуацій;
Громадянські уміння	
у політичній сфері	орієнтуватися у проблемах сучасного суспільно-політичного життя в Україні та визначати власну позицію; застосовувати способи та стратегії взаємодії з органами державної влади на користь собі та громадянському суспільству; використовувати засоби громадянського впливу на владні структури; ініціювати громадську активність;
у правовій сфері	реалізовувати й послідовно обстоювати свої права; застосовувати процедури і технології захисту власних інтересів, прав і свобод та прав і свобод інших громадян; виконувати громадянські обов'язки в межах місцевої громади, держави та її політичних інститутів; використовувати способи діяльності й моделі поведінки, що в межах чинного законодавства України відповідають інтересам самореалізації особистості та захищають права людини і громадянина;
у соціальній сфері	ефективно спілкуватися, застосовувати моделі поведінки, характерні для високої культури міжлюдських (міжгрупових і міжособистісних) стосунків; долати стереотипи, войовничий націоналізм, расизм та нетерпимість, визнавати і приймати різноманітність, іти на компроміс з різними етнічними, релігійними

	групами заради соціального миру в державі; дослухатися, розуміти й тлумачити доводи інших людей; розглядати альтернативні дії та поведінки й піддавати їх аналізу з етичної точки зору; розробляти стратегію ухвалення рішень з урахуванням норм і цінностей громадянського суспільства в складних ситуаціях особистого та громадянського життя; робити свідомий вибір, застосовувати демократичні технології прийняття індивідуальних і колективних рішень, враховуючи власні інтереси, інтереси та потреби інших громадян, представників певної спільноти, суспільства та держави; брати участь у самоорганізації; самоврядуванні дітей та молоді;
в економічній сфері	реалізовувати й обстоювати свої права як суб'єкта ринкових відносин, споживача і платника податків; встановлювати і розвивати партнерські економічні стосунки; орієнтуватися в умовах вільного ринку;
загально-пізнавальні	мислити критично й незалежно; критично приймати інформацію, зокрема, щодо способів думок і філософських, релігійних, соціальних, політичних і культурних концепцій, самостійно її аналізувати й застосовувати; формулювати, висловлювати й публічно обстоювати власну позицію; вести дискусію на захист своєї точки зору;
Громадянські цінності, ставлення, установки	
загальнолюдські	доброта, чуйність, милосердя, совість, чесність, правдивість, працелюбність, справедливість, гідність, терпимість до людей, повага і любов до батьків, роду, бережливе ставлення до природи;
демократичні (громадянського суспільства)	почуття власної гідності, шанування прав людини та свободи особистості як абсолютної цінності; повага до законів; визнання головних демократичних цінностей (свободи, справедливості, рівності можливостей, здатності жити разом, поваги до гідності й прав людини, солідарності, захисту довкілля, відданості миру); лояльне і, водночас вимогливе ставлення до влади; активна громадська позиція, впевненість у своїй спроможності впливати на життя суспільства; повага до інтересів, прав, самобутності великих і малих народів, міжкультурне взаєморозуміння, толерантність;
національні	обов'язок і відповідальність перед співвітчизниками, Батьківщиною, державою; віра в духовні сили свого народу, його майбутнє; любов до України та рідного краю, повага до національної історії, культури, мови, традицій

Виходячи з цього *громадянська компетентність* як результат громадянської освіти постає у вигляді інтегрованої якості особистості, що дозволяє їй усвідомлено, відповідально і ефективно користуватися громадянськими правами і свободами, виконувати обов'язки громадянина, займати активну громадянську позицію, поділяти цінності демократичного суспільства, бути патріотом своєї Батьківщини, шанобливо ставитися до народів і культур інших країн.

Умови формування громадянської компетентності сформульовані на рівні Ради Європи у вигляді рекомендацій і передбачають:

- «активну участь учнів, педагогів і батьків у демократичному управлінні закладом освіти;

- демократизацію методів навчання та виховання, відносин суб'єктів освітнього процесу;

- поширення методів, орієнтованих на особистість учня і студента, зокрема реалізація педагогічних проектів, що ґрунтуються на спільній колективній меті та співпраці учасників, які опікуються освітою з питань демократичного громадянства (неурядові установи, підприємства, професійні організації);

- формування освітніх підходів, що тісно пов'язують теорію з практикою;

- залучення учнів і студентів до індивідуального та колективного оцінювання якості навчання;

- заохочення обмінів, зустрічей та партнерства між учнями, студентами і вчителями з різних навчальних закладів для міжособистісного взаєморозуміння;

- поширення підходів і методів освіти, що сприяють вихованню у суб'єктів освітнього процесу толерантності та поваги до культурної і релігійної багатоманітності;

- зближення формальної і неформальної освіти;

- встановлення відносин громадянського партнерства між школою і сім'єю, громадою, ЗМІ» [5, с.128–129].

Процес формування громадянських знань та компетенцій має відбуватися в усіх освітніх закладах, в тому числі закладах позашкільної освіти. Адже позашкільна освіта як невід'ємна складова системи освіти спрямована на розвиток здібностей дітей та молоді у сфері освіти, науки, культури, фізичної культури і спорту, технічної та іншої творчості, здобуття

ними первинних професійних знань, вмінь і навичок, необхідних для їх соціалізації, подальшої самореалізації та / або професійної діяльності.

Сьогодні держава покладає на систему позашкільної освіти такі завдання: створювати додаткові умови для самовизначення, саморозвитку, самореалізації особистості, формування моральних якостей у дітей та підлітків, соціально-громадського досвіду; сприяння професійній орієнтації, розвитку творчих здібностей.

Завдання, які вирішують заклади позашкільної освіти, організовуючи громадянську освіту і виховання дітей, носять освітній, виховний і розвивальний характер. Мета громадянської освіти у ЗПО досягається шляхом вирішення наступних завдань:

- навчання як формування системи знань про громадянські проблеми сучасності та шляхи їх вирішення; розвиток системи інтелектуальних і практичних умінь з вивчення, оцінки стану і поліпшення громадянської правосвідомості, світогляду, заснованого на розумінні діалектики взаємозв'язку суспільства, людини і держави, переконань в принциповій необхідності оздоровлення і стабілізації правових основ держави;

- виховання як формування мотивів, потреб і звичок громадянської поведінки і діяльності, здорового способу життя, прагнення до активної громадської діяльності;

- розвиток особистості: інтелектуальний (здатність аналізувати і проєктувати цивільні ситуації), емоційний (взаєморозуміння між людьми, громадянська самодостатність, правова відповідальність за результати власної діяльності), моральний (воля і наполегливість) [9, с.104].

Необхідними складовими частинами формування громадянськості учнів в закладах позашкільної освіти є:

- формування ціннісних громадянських орієнтацій і відповідно громадянського мислення вихованців;

- підвищення загальної культури людини, невід'ємною частиною якої повинна стати громадянська культура;

- організація взаємозалежної наукової, моральної, правової та практичної діяльності дітей, спрямованої на становлення громадянської життєвої позиції;

- відповідність педагогічного процесу формування громадянської культури сучасному рівню; висока професійна підготовка педагогів-вихователів; тісне поєднання навчальної, позакласної та позашкільної роботи на основі антропологічного підходу;

- мобільність і динамічність виховної роботи, врахування регіональних умов, вікових та психолого-фізіологічних особливостей дітей.

Науковці наголошують, що в процесі громадянської освіти дітей засобами позакласної та позашкільної роботи, вони не просто засвоюють соціальний досвід за допомогою загальноприйнятого метафоричного зіставлення символіки з реаліями навколишнього світу речей і явищ, а й перетворюють ці уявлення в моральні особистісні естетичні цінності, установки і орієнтації. Цей процес перетворення соціального досвіду спонукає дитину ще з молодшого шкільного віку до «застосування отриманих знань, досвіду в її подальшому духовно-моральному просуванні на шляху пізнання і розвитку» [9, с.105].

Аналіз напрямів сучасної позашкільної освіти, які визначені у Законі України «Про позашкільну освіту», показує що громадянська освіта реалізується в більшості з них. Але особливе місце тут посідають:

- *військово-патріотичний*, який спрямований на виховання патріотичних почуттів та громадянської відповідальності;
- *соціально-реабілітаційний*, який забезпечує активну громадську діяльність та соціальне становлення особистості дитини;
- *пластовий, скаутський*, на який покладено забезпечення власне громадянської освіти вихованців (учнів) і слухачів.

Зупинимось саме на останньому напрямі, оскільки саме громадські організації мають величезний потенціал у здійсненні громадянської освіти підростаючого покоління. Серед завдань діяльності сучасних організацій чітко

Сучасні тенденції та концептуальні шляхи розвитку освіти і педагогіки простежуються ті, які спрямовані на громадянську освіту і виховання. Це і включення дітей у суспільно-корисні справи, формування відповідальності, забезпечення потреби кожного члена організації в самореалізації; і формування гуманної особистості, свідомого і активного громадянина-патріота України; і збереження і примноження історико-культурної спадщини українського народу і його природного довкілля; і захист свобод і прав дітей та молоді, виконання ними своїх обов'язків.

На підтвердження цього в Україні у кінці 2019 р. було прийнято спеціальний закон «Про визнання пластового руху та особливості державної підтримки пластового, скаутського руху», яким визнано історичний внесок пластового руху в громадянську освіту дітей та молоді, здобуття і становлення української державності [11]. Серед завдань підтримки пластового, скаутського руху можна виокремити: сприяння громадянській освіті дітей та молоді як відповідальних і активних громадян, які сповідують та відстоюють демократичні цінності. У Пласті громадянська освіта молоді здійснюється шляхом:

- набуття знань про демократичні здобутки та особливості становлення демократії в Україні;
- створення умов для набуття вихованцями досвіду громадянських дій, демократичної поведінки та конструктивної взаємодії;
- формування правової культури, пропаганди здорового способу життя та оздоровлення молоді.

У цілому діяльність скаутської організації Пласт спрямована на національне виховання та етнокультурну ідентифікацію молодого покоління українців, а також відіграє важливу роль у розвитку системи національно-патріотичного виховання в сучасній Україні [9].

Завдяки набуттю навичок і знань у сфері громадської активності формується нове покоління людей, які по справжньому зацікавлені у процвітанні своєї держави і прикладають до цього значні зусилля.

Висновок. Таким чином, реалізація концепції громадянської освіти може бути ефективною лише за умов створення широкого культурного контексту причетності всього суспільства до утвердження демократії, надання вихованцям прикладів ефективної громадянської дії, тому до справи громадянської освіти доцільно залучати не лише заклади освіти, а й громадські організації, і широкі кола населення, родини, засоби масової інформації та ін.

Олег Лісовець

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Барабаш В. Громадянське виховання молоді в контексті українського виховання. *Наукові записки. Серія: Педагогічні науки*. 2014. Вип.131. С.43–47.
2. Ващенко Г. Виховний ідеал. Полтава: Полтавський вісник, 1994. 191 с.
3. Войчун О.В. Формування громадянської активності студентів університету засобами студентського самоврядування: дис. ... канд. пед.наук: 13.00.07. Київ, 2020. 314 с.
4. Громадянська освіта. URL: <https://uk.wikipedia.org>
5. Громадянська освіта: теорія і методика навчання. Київ, 2008. 174 с.
6. Джус О. Софія Русова і розвиток українського позашкільля (до 20-річчя закону України «про позашкільню освіту»). *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. 2020, № 5–6 (99–100). С.225–235.
7. Концепція розвитку громадянської освіти в Україні. 2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/710-2018-%D1%80#Text>
8. Левківський М.В. Історія педагогіки. Київ: Центр навчальної літератури, 2003. 359 с.
9. Лісовець О.В., Тихомирова І.О. Місце і роль громадянської освіти в системі позашкільньої освіти. *Сучасні тенденції та концептуальні шляхи розвитку освіти і педагогіки [зб. наук. пр.]: матеріали VII міжнародної науково-практичної інтернет-конференції (м. Київ, 26 листопада 2021 р.)*. Київ, 2021. 199 с. С.99–107.
10. Особистісно орієнтовані технології національно-патріотичного виховання учнівської молоді в громадських об'єднаннях: методичний посібник. Київ - Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2018.
11. Про визнання пластового руху та особливості державної підтримки пластового, скаутського руху: Закон України від 17 грудня 2019 р. № 385-IX. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/385-20#Text>
12. Русова С. Дошкільнє виховання. Київ, 1918.
13. Сухомлинський В.О. Вибрані твори. В 5-ти т. Т.2. Київ: Радянська школа, 1976. 670 с.
14. Ткачов С.І. Громадянська освіта і громадянське виховання: історія та сучасність. Харків: ТОВ «ЕДЕНА», 2009.

3.3. Грунт патріотичного виховання сьогодні: міфи, постфольклор і сучасний героїчний епос

Після повномасштабного вторгнення росіян в Україну 24 лютого 2022 року велика частина громадян України опинилася в умовах жаху й нерозуміння. Водночас, більшість суспільства нарешті усвідомила необхідність національної та культурної самоідентифікації. У цих складних умовах змінилося трактування українцями важливого та неважливого.

Необхідно також враховувати, кожна людина в Україні отримала психотравму – менш чи більш важку. «Коллективна травма – це психічна травма, отримана групою людей будь-якого розміру, аж до цілого суспільства, унаслідок якихось катастрофічних подій або злочинних дій політичних чи інших соціальних суб'єктів» [6, с.57]. Крім безпосередніх учасників, колективна травма зачіпає людей, прямо не причетних до травматичних подій (зараз для нас це російсько-українська війна). Іноді, як сьогодні в Україні, – все суспільство.

На жаль, війна позначилася на дітях та підлітках. І для комплексної первинної допомоги важливою є роль не стільки психолога (до якого ще треба звернутися дорослим з неповнолітніми), скільки педагога. Адже вчителі тривалий час спілкуються з учнями щоденно. Це створює умови для організації такої взаємодії, котра допоможе полегшити тривоги й переживання школярів. Перспективною тут є саме організація патріотичного виховання. У межах останнього можна трансформувати травматичний досвід дітей та сприяти їхній самоідентифікації як частини героїчної української спільноти.

Щоб учителі могли допомогти своїм учням впоратися із впливом колективної травми війни в процесі патріотичного виховання, доцільно пропрацювати наш спільний суспільний досвід за допомогою механізмів сублімації з опорою на давні й сучасні міфи, постфольклор і, головне – новий український героїчний епос.

Поняття сучасної української міфології, героїчного епосу сьогодення та постфольклору

Постійний стрес, наявність величезних обсягів різнопланових новин (про воєнні злочини росіян, трагедії, життя в окупації, події на фронті, полонених, загиблих, труднощі волонтерської діяльності, зрадників і колаборантів, сумнівних людей при владі, неоднозначну реакцію міжнародної спільноти), «емоційні гойдалки», що їх переживають щоденно сучасні українці (надія, розпач, віра, лють, апатія, гнів, тривога, сумнів тощо) поступово трансформують саме сприйняття ними дійсності. Це, цілком очікувано, пригнічує когнітивні функції мозку: «Війна спричиняє дефіцити когнітивної обробки високого рівня. Ряд наукових досліджень, присвячених моделюванню середовища війни доводять, що такі умови напряду впливають на здатність людини до різних видів міркування» [18, с.39]. Відчуваючи труднощі зі здатністю розуміти, усвідомлювати, сприймати та переробляти зовнішню інформацію, громадяни України починають більше послуговуватися не раціональними поняттями, а інтуїтивними образами. Це проявляється, серед іншого, поверненням до міфології (у різних сенсах). Ця зміна позначається на тому, як ми спілкуємося між собою – безпосередньо та в соцмережах – як фіксуємо та тлумачимо актуальні події, які твори мистецтва та фольклор продукуємо.

Безумовно, простежити ці процеси у повному обсязі зараз неможливо. Адже російсько-українська війна триває і це не дає проводити системні й глибокі дослідження. Багато чого у житті України як держави та її народу ще може помінятися. Крім того, цілком ймовірно є подальша корекція термінології, якою ми зараз послуговуємося. Однак, сам процес дуже цікавий та багатогранний. І певні узагальнення та висновки можна зробити вже зараз – через десять років війни, більш ніж через два роки після початку повномасштабного вторгнення.

У дослідженні пропонується здійснювати сучасне навколо трьох основних понять: сучасна українська міфологія, сучасний героїчний епос України та сучасний український фольклор. Вважаємо за доцільне виокремити характерні риси кожного з них.

Міфологія, безумовно, є частиною культурної спадщини народу. Поняття міфу ніколи не трактувалося однозначно. Нині воно у різний спосіб актуалізується та використовується багатьма науками: лінгвістикою, літературознавством, культурологією, психологією, соціологією, політологією тощо. Як слушно зауважила Оксана Забужко, «самих лише дефініцій міфа на сьогодні нагромадилося стільки, що навіть найстисліше їх резюмування вивело б нашу працю далеко за межі розумного обсягу» [9, с.21]. У 20-томному тлумачному словнику української мови міф визначається як «Стародавня народна оповідь про явища природи, історичні події тощо або фантастичні оповідання про богів, обожнених героїв, уявних істот» [17, с.819]. Лінгвісти наголошують на специфіці міфу як знакової системи, в межах якої чуттєво-символічні образи ототожнюються з їхнім буттям, а висловлені твердження трактуються як об'єктивна реальність: «Міф – це історично зумовлений різновид суспільної свідомості, сприйнятим смислом некритично, що зображає певне явище природи й культури у персоніфікованій формі» [20, с.716]. У цьому контексті «міф сприймається як відхилення від норми, яке викривляє і робить неадекватною презентацію реальності» і, водночас, «виявляється альтернативним способом розкриття істини» [16, с.45].

Міф та його елементи аналізують літературознавці, культурологи, психологи. «У концепції К. Юнга (і не його одного) архетипи виступають праосновою художньої творчості взагалі. У силу своєї всезначущості й універсальності самі архетипи лишаються непохопними для свідомості й увиразнюються лише в дзеркалі міфічно-символічних значень» [21, с.38].

Загалом, вчені солідарні в тому, що для наших предків міфи були формою взаємодії зі світом та способом його осмислення: «Міф – універсальна

чуттєва дійсність, структурована за людським світобаченням, не ідентична довкіллю.

Втрата міфу відповідає втраті сенсу життя» [15, с.538]. У міфі відображені вагомі для конкретного етносу сенси. Люди, які виховувалися та жили в межах одної етнічної спільності, зчитують та транслують їх неусвідомлено. Часто навіть не знаючи всього комплексу міфології. Припускаємо, що саме з тези про міф як те, у що вірять бездоказово, впливає тлумачення цього поняття у соціології та політології. «Міф вважається істинним, оскільки будується і функціонує як завершена система значень, але він підтверджується не особистим людським досвідом, а колективним розумом та досвідом культури» [11, с.125]. Таким чином, мова йде, умовно, про міфи давні та сучасні.

Останні сьогодні продукуються окремими людьми, соціальними групами, інститутами влади, засобами масової інформації та цілими спільнотами. «Сила міфу в гармонії з тими соціальними процесами, у які включені члени суспільства, які він символічно пояснює, духовно осмислює політичні реалії, створюючи смисл фактів» [11, с.127]. Однак, існує широкий діапазон поглядів стосовно доцільності застосування поняття міфу в реаліях XXI століття. «Найбільш обережні дослідники надають перевагу використанню категорії «квазіміфологія», оскільки у сучасній культурі про міф можна говорити лише у «метафоричному», фрагментарному сенсі» [5, с.148]. Цікавим, на наш погляд, з точки зору сучасної соціології є визначення, запропоноване Данилом Судиним [19, с.75]: міф «це смислове поле, що в ньому утворюються та відтворюються уявлення членів суспільства чи соціальної групи про минуле цієї групи, які мають сакральний характер».

Оскільки міф у теперішньому його варіанті осмислюється не просто як давні розповіді про походження світу, богів тощо, доцільно врахувати його основні сучасні характеристики:

1. Центр міфу – значима, сакральна подія чи діяльність, котра є основою для життєвих орієнтацій спільноти. У випадку нової української міфології, ні

в кого з українців зараз не виникне сумніву в тому, що героїчна боротьба нашого народу в російсько-українській війні якраз є такою діяльністю.

2. Реальність осмислюється через емоційно-чуттєві образи. Сьогодні для українців це закономірно: в умовах постійного стресу когнітивна складова свідомості пригнічена.

3. Рефлексії на тему подій міфу є невід'ємною частиною культури. Адже воєнна тематика – наскрізна в сучасному українському мистецтві.

4. Міф є опорою, об'єднуючим фактором для спільноти. Український національний міф став основою боротьби з рашистами (росіяни, які «замахнулись на цілковите знищення народів (перш за все українського), які не вписуються у логіку їх панування над світом» [11, с.8]).

Таким чином, послуговуючись у дослідженні термінологічним сполученням *сучасний український міф*, авторки трактують його як короткий наратив, що містить фантастичний елемент і який у контексті боротьби з рашистами сприймається на віру бездоказово, хоч члени української спільноти і розуміють, що йдеться не стільки про об'єктивну реальність, скільки про їхні національні цінності та ідеали. Такі міфи є частиною сучасного українського мистецтва та суспільно-політичного життя, а також фольклору.

Таким чином, у сучасному міфі фіксується те, у що ми віримо, що нас підтримує. А в героїчному епосі – відтворюється спільний досвід, нинішні діяння захисників України. Навряд чи є потреба зазначати, що такі дефініції дещо умовні. Однак, можна вдатися до метафори: міф дає нашому буттю опору та глибину, а героїчний епос відображає «небуденну буденність» трагедій та подвигів.

У словнику літературознавчих термінів поняття «героїчний епос» трактується як «збірна назва фольклорних творів різних жанрів (колядки, думи, історичні (козацькі, гайдамацькі, опришківські, стрілецькі, повстанські та ін.) пісні, казки, легенди, перекази), в яких відображена воля, завзяття народу у боротьбі з ворогом, злом, кривдою, соціальним і національно-релігійним гнітом, прославляються розум, сила, мужність воїнів, богатирів,

народних месників» [4]. Отож, якщо співвіднести український фольклор зі шкалою історії, персонажами українського героїчного епосу є билинні богатирі, козаки, опришки, гайдамаки, січові стрільці, воїни УНР, УПА. У всі часи визначальною рисою героїчного епосу нашого народу була дієва любов до Батьківщини, котра передусім проявлялася через збройний опір загарбникам і поневолювачам.

XXI століття продовжило цю традицію. Відповідно, російсько-українська війна, що триває з 2014 року, породила нових витязів, лицарів, кіборгів, супер героїв. Тобто, *сучасний український героїчний епос* – це збірна назва фольклорних творів різних жанрів (пісні, приказки, перекази, замовляння, казки, легенди, анекдоти, меми), в яких відображена воля нашого народу у боротьбі з ворогом, злом, кривдою, прославляються діяння та чесноти воїнів-захисників.

Як зауважує П. Горностай [7], у соціальній спільноті, що зазнала колективної травми внаслідок впливу війни, дуже важливо провадити суспільні практики окультурювання (у фольклорі й мистецтві) і ритуалізації історичного досвіду (вираження колективної скорботи, оплакування, поминання; канонізація історичних постатей тощо). Відповідно, педагогам необхідно звертати увагу на елементи сучасного героїчного епосу [22], який саме формується, здійснюючи патріотичне виховання учнів.

Перш за все, це дві ключові теми, котрі проходять наскрізною ниткою крізь весь масив сучасного українського героїчного епосу:

- 1) російсько-українська війна – це боротьба Зла з Добром;
- 2) сюжет розгортається в площині діянь героїв, їхніх подвигів, любові та супер сили.

Орієнтуючись на виділені теми, легко виокремити в процесі їх висвітлення, обговорення, популяризації три складових сучасного українського героїчного епосу, кожен з яких можна по-своєму акцентувати:

1. *Подія, котру оспіває епос.* Як вже зазначалося, це подвиги наших воїнів, їхні історії кохання, трагедії тощо.

2. *«Метафізична» складова.* Це наша спільна віра в ЗСУ, головні цінності та сенси українців як спільноти, що наново сама себе пізнає, світоглядна основа буття й самоствердження і, безумовно, міфологічно-фантастичні елементи.

3. *Мистецька складова.* Мається на увазі «оформлення» (жанр, художні засоби).

Безумовно, остання складова розкривається через фольклорні жанри, які формуються буквально сьогодні.

Сучасний фольклор (сучасний міський фольклор, новий фольклор, постфольклор) є дуже цікавим і важливим явищем. Перш за все у соціальному контексті. Вивчення його зразків дає можливість зробити висновок, чим живе сьогоднішнє суспільство, які цінності в основі його буття, якими неписаними нормами воно керується. За визначенням Н. Лисюк, «За своєю сутністю постфольклор – масова форма духовної культури, покликаний слугувати виразом соціокультурної самосвідомості своїх творців-носіїв. Це сталий тип комунікації всередині всього соціуму та окремих його спільнот, що забезпечує самоідентифікацію й передання колективного соціального досвіду, основоположних цінностей та норм, гарантує надійний самозахист від суспільних та особистих криз, негараздів, психічних розладів тощо» [13, с.12–13].

Поширенню постфольклору сприяють сучасні засоби дистанційної комунікації, перш за все електронної, а його форми доволі різноманітні. Окрім традиційних усних, поширюються письмові (листи щастя, побутові замовляння, рецепти магічних страв та ліків тощо) та вербально-графічні (графіті, написи на авто, святкові поздоровлення, фотожаби, меми). Необхідно зазначити, що ґрунтовний аналіз вербального та невербального складників сучасного українського фольклору ще попереду, як і його усталена систематизація. «Загалом, фольклорний продукт українських рухів спротиву ХХІ століття є достатньо суперечливим. Він, зокрема, передбачає дискусії щодо співвідношення класичного фольклору та сучасних форм спонтанної

творчості в культурі спротиву, а також щодо визнання фольклорними таких феноменів, як: меми, «фотожаби», графіті, листівки тощо» [10, с.85].

Постфольклор є поліфункціональним явищем і виконує цілу низку функцій: комунікативна, пізнавальна, естетична, розважальна, ідентифікаційна, інтеграційна, адаптивна, психотерапевтична тощо. Чимало дослідників наголошують на тому, що в сучасному українському суспільстві найважливішою стала функція спротиву, що має виразне національне забарвлення [2; 3; 8; 12]. Постфольклор має високу здатність до трансформації та відіграє вагомий роль у націєтворчих процесах, служить «і як політична зброя проти опонентів, і як засіб соціальної адаптації та єднання спільноти, і як безпосереднє вираження її єдності, тобто згуртування довкола спільних світоглядних цінностей» [14, с.71].

Таким чином, вживаючи термінологічне сполучення *сучасний український фольклор*, авторки услід за Н. Лисюк [13], тлумачать його як частину масової духовної культури українців, покликану виражати та зберігати національну самосвідомість засобами усної народної творчості, сучасного мистецтва й інформаційних технологій. І сучасні українські міфи, і український героїчний епос, що саме формується, є органічною частиною цього комплексу та, безумовно, – основою нинішнього патріотичного виховання.

Нові українські міфи

Сьогодні, коли триває російсько-українська війна, народу України особливо важливо відчувати себе монолітною спільнотою. І українці для цього – свідомо чи ні – застосовують колективне створення сучасних міфів. Необхідно зазначити, що окремі політики часто намагаються нав'язати спільноті тези, які дуже схожі на міфи, але ними не є. Це так звані «міфоїди» [5]. Розрізненням слугує дуже простий критерій. Поки міф живий, він важливий як такий, існує незалежно від сприятливих чи несприятливих

обставин. А от міфоїд має бути підкріплений успіхом (економічним, політичним, військовим) тих людей, які його пропагують.

Так міфоїд рашистів «ми – друга армія світу» втратив свою вагу, коли українці зупинили їх. Ще один приклад з новітньої історії України – міфоїд «сучасні українці – тихі, роботящі, некофліктні, не здатні до збройного спротиву». 24 лютого 2022 року, в перший день повномасштабного вторгнення росіян, біля військкоматів були черги. Тобто, актуалізувався давній український міф «ми – волелюбні й незалежні». Він був майже забутий завдяки проросійській пропаганді. Але не зник. І в лютому 2022 року українці знову усвідомили його. Бо він був потрібен. Точніше, стало необхідним таке потрактування реальності, яке надихатиме на боротьбу з ворогами. І дати це, великою мірою, міг тільки міф.

Після вивчення дописів у соцмережах, аналізу основної тематики ЗМІ нами було виокремлено п'ять сучасних українських міфів, що виникли чи актуалізувалися під час російсько-української війни. Головним чином – після повномасштабного вторгнення росіян 24 лютого 2022 року. Вони важливі для всього українського суспільства і надихають митців творити шедеври.

1. Міф про Матір-Землю, котра допомагає своїм дітям-українцям долати ворогів. Земля – це не просто ґрунт під ногами, територія, де ти живеш і де жили твої предки. Це жива істота, Велика Матір, яка любить своїх дітей і допомагає їм. Від початку 2022 року у масовій свідомості українців виокремилося кілька місць, де магія рідної землі особливо помітна.

Долина річки Ірпінь. Ірпінь – це права притока Дніпра (біля Києва). Коли росіяни в лютому 2022 намагалися оточити українську столицю, їм закрила шлях болотиста долина цієї річки. Українці підірвали дамбу й вихід води Київського моря на заплаву Ірпіння зупинив просування ворога. Дехто вважає, що в той день воювали не лише люди, але й духи боліт і води. Історики фіксують, що в цьому місці ворогів, котрі йдуть на Київ, зупиняють більше 1000 років, ще з часів Русі. Українські екологи з Київського еколого-культурного центру пропонують дати річці Ірпінь звання «Річка-герой».

Чорнобаївка. Село на Херсонщині та міжнародний аеропорт. У стратегічному плані Чорнобаївка – це вхідні двері на Південь України. Бої під Чорнобаївкою тривали з 27 лютого 2022. На аеродромі систематично зазнавала втрат російська армія, що тримала там техніку. І от, в мережі Інтернет поширилися історії, що то чарівне місце, де окупантам не буде спокою. Розповідали і про козака Чорнобая, який бив там татар, і навіть про Чорнобога, що збирає криваві жертви. В одній з нових українських естрадних пісень «Україна перемаже!» Чорнобаївку назвали «ворогу портал на той світ».

Рудий ліс (Іржавий ліс, Червоний ліс). Це близько 10 км² території, прилеглої до Чорнобильської атомної електростанції, яка 26 квітня 1986 року взяла на себе найбільшу частку викиду радіоактивного пилу під час вибуху реактора. Тоді доза поглинутої радіації була така висока, що дерева (сосни) забарвилися в буро-червоний колір і навіть світилися ночами. Пізніше мертвий ліс знесли бульдозерами і поховали. І хоч у XXI столітті природа там відновилася, перебувати довго у цьому місці не можна. 36 років тому радянське керівництво допустило вибух на Чорнобильській АЕС, ще й намагалося все замовчати. Цього року російські солдати окупували Чорнобиль і більше місяця – з 24 лютого до 31 березня – залишалися в Рудому лісі, рили там окопи, палили дерева. Як з'ясувалося пізніше, вони нічого не знали про катастрофу! А Земля-Мати пам'ятала і покарала нащадків своїх кривдників. Український письменник Віталій Капранов запропонував дати тим рашистам премію Дарвіна. Частина з них уже померли від променевої хвороби. Львівська письменниця Дара Корній написала казку «Про рудого лиса із Рудого лісу», де переказала цю історію для найменших – як сама природа покарала лихих окупантів.

2. Міф про те, що боротися з росіянами українцям допомагають чарівні істоти. Він тісно пов'язаний з міфом про Матір-Землю. Адже саме вона дає сили таким істотам. Міф про чарівних істот втілюється, наприклад, в картинах українського художника Олега Шупляка. Митець створив цілу серію Андрофаги в Україні (андрофаги – це літописні племена гидких людоджерів).

Там є роботи «Паляниця для окупанта», «Спецоперація Купайло Івана», «Русалка. Переправа», які якраз демонструють як сили рідної землі повстають проти ворогів. Про двох істот сучасні українські соцмережі згадують особливо часто.

Відьма. В Україні відьма далеко не завжди чинить зло. Цей дар буває вродженим і часто вони, навпаки, допомагають людям. Геніальний вірш української поетеси Людмили Лещук (Горової) «Так, як відьма скаже» ще весною 2022 став хітом мережі. Це, по-суті, відьомське замовляння – надсилення лихих чар на ворогів. 25-річна вокалістка рівненського альт-поп-гурту «Енджі Крейда» Ангеліна Катажинська написала до цих слів музику, коли ховалася від обстрілів. Композицію «Враже» опублікували на ютуб-каналі гурту на 89-й повномасштабного вторгнення. Її популярність свідчить про те, що образ відьми знову актуальний в сучасній українській міфології.

Бавовнятко. Цю чарівну істоту вигадали в Україні у 2022 після заяв російської влади, що у них немає вибухів на складах зброї, лише «хлопки» (маються на увазі голосні звуки, але російське «хлопок» також означає «бавовна» по-українськи). В офіційному твіттер-акаунті Міністерства оборони України 27 серпня 2022 року з'явився пост про Бавовнятко. Це пухнастий дух, дуже неспокійний, який полюбляє гратися з вогнем на базах окупантів. Авторкою канонічного зображення вважається Світлана Олсєвська.

3. Міф про те, що героїчні предки українців допомагають оборонятися від ворогів-росіян. Здавна українці вважають, що їхні предки спостерігають за нащадками з неба. Вони вболівають за своїх нащадків і сприяють їм як тільки можуть.

Змієві вали Київщини. Це найбільша в Україні система укріплень на південь від Києва, які колись простягалися на сотні кілометрів на захід та схід від Дніпра. Є легенда, що їх зробили богатирі, запрягши в плуг Змія. Більшість істориків вважають, що предки українців будували їх у X – на початку XI століття для захисту столиці Русі від ворогів. То були часи правління найвідоміших князів – Володимира Великого і Ярослава Мудрого. Коли

прийшли рашисти, Змієві вали зупинили їх теж. Прес-служба Сухопутних військ ЗС України у березні 2022 інформувала: «Під Білгородкою танки орків не змогли форсувати Змієві вали. Предки повстали!»

4. Міф про те, що тварини є братами людей і ми повинні dbати одне про одного та можемо ділитися силою одне з одним. У давнину вважалося, що кожен рід має свого покровителя – чарівну тварину. І коли людям загрожує небезпека, предок ділиться силою. Звісно, тотемізм в сучасну Україну не повернувся, але міф про спорідненість із тваринами ожив.

Брати, про яких необхідно dbати. З перших днів повномасштабного вторгнення інтернетом шириться інформація про те, як українці рятують тварин від війни. Із 2016 року в Україні діє організація за гуманне ставлення до тварин «UAnimals». Її члени рятують тварин із зони бойових дій. Широкого розголосу набула історія киці з Бородянки, яка прожила на 7 поверсі зруйнованої багатоповерхівки майже два місяці. Для того, щоб її дістати, знадобилася спеціальна техніка. Ще одна волонтерка, Анастасія Тиха, вивезла з окупованого Ірпіня 20 тварин. Серед них були собаки з інвалідністю. Їхнє спільне фото стало знаменитим. Українська художниця Natashale, яка малює міста у вигляді жінок, саме Анастасію зобразила як Ірпінь.

Наші котики. В Україні так зараз називають воїнів Збройних сил. Найніжніше, найтепліше позначення, яке обрали цивільні українці для своїх захисників, щиро ними захоплюючись. Хіба це не відгомін тотемізму? Багато художників уже створило чудові роботи на цю тему: Marianna Pashchuk, Анна Тітова, Аліса Ужасна, Юлія Подмогіна та інші.

5. Міф про невмирущого героя-захисника. Міф про героя є дуже важливим, адже саме навколо героїв відбувається чарівна історія, вони її творять. І людям хочеться вірити, що улюблені герої не зникають, а живуть десь далеко й колись повернуться.

Привид Києва. Коли почалося повномасштабне вторгнення, росіяни майже відразу заявили, що повністю контролюють небо України. Українських пілотів було мало, вони літали на старіших літаках, і, здавалося, допомогти

може тільки диво. І воно трапилося! Вже 27 лютого Служба безпеки України показала льотчика-винищувача у своєму телеграмі й назвала його янголом, який захищає українське небо і вже збив 10 літаків. Там писало, що його називають *Привидом Києва*. Потім з'являлися нові повідомлення з різних джерел, загальна кількість збитих ворожих літаків росла і росла. Ця історія неймовірно підняла бойовий дух українців. Кілька разів в інтернеті з'являлися повідомлення, що Привид Києва загинув. Називалися різні прізвища й вік пілотів-героїв. Але українці хотіли вірити, що той – живий. Дуже показовим є пост у фейсбуці, де йшлося про те, що кожна друга українка мріє про дитину від Привіда Києва і вже формується черга. То був березень 2022 року. Пізніше у повітряних силах пояснили: Привид Києва – збірний образ пілотів 40-ї бригади тактичної авіації військово-повітряних сил, які захищають небо над столицею. І це вони разом збили 40 літаків. Дехто заплатив за це життям. Втім, хіба від цього знання Привид Києва перестав бути невмирущим героєм? Показово, що він надихає людей по всьому світі. До Дня авіації (27 серпня) в столиці України відкрили мурал «Привид Києва», присвячений українським пілотам. А в далекій Японії весною 2022 з'явилася манга «Привид Києва» від автора Мацуда Дзюко. Зараз вона доступна українською.

Про славного отамана. Існує дуже багато старих історичних пісень про відомих українських ватажків: Байду, Сагайдачного, Хмельницького, Морозенка, Кармелюка... 2022 року у фольклор та міфологію ввійшов ще один такий персонаж: головнокомандувач Збройних сил України генерал Валерій Федорович Залужний. Під час відбиття російської агресії від 24 лютого 2022 року він виявив найвищі чесноти на своїй посаді, насамперед ефективність і професіоналізм. 23 травня 2022 він увійшов до списку 100 найвпливовіших людей 2022 за версією журналу «Time».

У травні 2022 року музикант Oisho BTZ (Олесь Михайлович) випустив пісню, присвячену головнокомандувачу «Залужний мутить двіж». Уже створена ціла серія мемів: «Скільки віджимань робить Залужний – ВСІ!», «Коли Залужний ріже цибулю, цибуля плаче!», «Коли Залужний входить до

кімнати, він не вмикає світло, він вимикає темряву». Слова генерала «Нам буде важко, дуже важко. Але вже ніколи не буде соромно», сказані на початку березня 2022 року українським командирам, стали крилатими. Уже саме прізвище Залужний в народній традиції перетворюється в загальну назву нескореного захисника своєї держави, Святослава Хороброго і Богдана Хмельницького нашого часу. Недаремно цю російсько-українську війну називають Великою Визвольною.

Віримо в ЗСУ! Це мантра і молитва українців. Ставлення до захисників яскраво передав художник Олег Шупляк в роботі «Боги». Що цікаво, чимало воїнів твердять: всезагальна підтримка якось містично допомагає, додає їм сил на полі бою.

Пташка з Азовсталі. Весь світ знає як героїчні захисники Маріуполя 80 днів оборонялися на території металургійного підприємства «Азовсталь». Навіть український гурт «Kalush Orchestra», ризикуючи дискваліфікацією, зі сцени Євробачення кричав: «Help Mariupol! Help Azovstal! Now!» Серед інших героїв в полоні опинилася 21-річна парамедик Катерина Поліщук з Тернополя. Позивний дівчини – Пташка. Воточенні, під обстрілами, вона співала і її голос підтримував дітей та дорослих. Поки цивільні й військові з Маріуполя, котрі сховалися на заводі Азовсталь від російських військ, ще виходили на зв'язок, фотограф і воїн Nik Mark завантажували в мережу нові світлини. Серед них було чудове фото Пташки. І чимало українців висловили в соцмережах думку, що фото Катерини, добре виглядало б на обкладинці «Vogue». Краще, ніж зображення Олени Зеленської.

Дівчина стала уособленням стійкості, сміливості, безкорисливої підтримки. Після теракту в Оленівці 29 липня 2022 року, коли рашисти вбили полонених(захисників Азовсталі), за Пташку та інших жінок-полонених було особливо страшно. Тернопільська письменниця Ірина Мацко написала казку «Пташка зі сталі», присвячену Каті. І от диво трапилося! Парамедикиню з Азовсталі Катерину Поліщук з позивним Пташка 21 вересня 2022 року

повернули з російського полону. Разом з нею вдалося обміняти ще 214 захисників.

Однак, чимало українців ще залишається в неволі. Вся країна чекає на їх додому. За кожного з них моляться – як за найріднішого. І сподіваються, що їхня історія, їх міф про невмирущого героя, триватиме.

Приємно, що українських героїв визнали у світі. Наприклад, ще 9 квітня Японія прибрала полк Азов зі свого списку терористичних організацій. Адже вони потрапили туди через брехню росіян. Ці воїни, разом з іншими, обороняли Маріуполь і стримували переважаючі сили противника весною 2022 року.

Український гурт «Kozak System», який активно гастролує в Україні та за кордоном, присвятив азовцям пісню. Її слова – квінтесенція віри у невмирущого героя: «Мое серце – сталь! \ Моя кров – Азов! \ Не плач, моя люба! \ Воскреснемо знов!»

Основні мотиви сучасного українського героїчного епосу

Мотиви епосу – це те, що педагогові найпростіше прорацьовувати разом з учнями в процесі виховної роботи. Усі люблять захоплюючі історії, особливо коли вони про «наших»! А дієва любов до Батьківщини, котра реалізується сьогодні у воєнному опорі російським загарбникам, підтримує й дорослих, і дітей.

Можна виокремити цілі групи «підтем і сюжетів», котрі наповнюють наш сучасний героїчний епос. Не забуваймо, що його формування ще триває! Можна зосередитися на комплексі знайомих із давнини мотивів, котрі зараз оживають і наповнюються новим змістом.

1. Звитяга наших воїнів. Оскільки російсько-українська війна триває вже 10 років, прикладів назбиралося безліч. Можна сфокусувати увагу на загальновідомих операціях добровольців і ЗСУ (*початок боїв на Донбасі у 2014 році, Слобожанський контрнаступ 6 вересня – 2 жовтня 2022 року*);

зосередитися на подвигах бійців з конкретного села/міста (*битві на річці Ірпінь 27 лютого – 28 березня 2022 року*), відзначити героїзм когось конкретного (*24 лютого 2022 року інженер окремого батальйону морської піхоти, матрос Віталій Скакун підірвав Генічеський автомобільний міст разом із собою, аби не дати ворогові пройти*).

2. Прославляння розуму, сили, мужності захисників. Недаремно мережею поширилася теза про те, що єдина віра українців тепер – ЗСУ, і Бог також вірить у них разом з нами (*найщирішим прикладом є, мабуть, розповідь військового Євгена Ісаєва з позивним Апостол: він рятував маленьку дівчинку з зони бойових дій, і поки ніс її, вона не припиняла повторювати: «Я люблю тебе, український солдате, дуже люблю»; величезна кількість творів мистецтва, присвячена Привидові Кисва – це збірний образ пілотів 40-ї бригади тактичної авіації ВПС, які захищають небо над столицею*).

3. Чітке уявлення про гідність, яке відрізняє наших воїнів від ворожих. І дітям, і дорослим важливо знати, що наші воїни – «правильні», вони захищають своє, а не йдуть відбирати чуже (*30 грудня 2022 року український військовий, снайпер 163-го батальйону 119-ої окремої бригади ТРО Чернігівської області Олександр Мацієвський, перебуваючи в російському полоні, був розстріляний «на камеру»; останні його слова – «Слава Україні!»*).

4. Події зображуються так, як їх трактує народ у період створення епосу. Тому немає потреби заглиблюватися у контексти, політичні колізії, враховувати «погляди тої сторони» тощо – принаймні, зараз. Рашисти прийшли на нашу землю, зробили тисячі воєнних злочинів і їх ніщо не виправдовує. Українці можуть і мають чинити опір! І зобов'язані зберігати пам'ять про діяння своїх захисників. Недаремно нападників ми називаємо орками (*воїни світла супроти навали з Мордору*). Насправді, це дуже важливо у міжнародному контексті. Адже одним із найулюбленіших текстів західного світу є «Володар перстнів» Дж. Р. Р. Толкіна та його ж «Сильмариліон». Там є дуже прості й зрозумілі протиставлення «свій–чужий», «добрий–лихий». Можливо, симпатія союзників до України пов'язана не лише з політикою, але

й з тим, що українці уособлюють «вільні народи Середзем'я», які протистоять «темряві Мордору».

5. Епічний фон становить боротьба двох народностей, позитивними персонажами є національні герої, негативними – їхні супротивники. Зараз в Україні важко знайти родину, котра не чекає нікого з війни, не оплакує якихось втрат. Сьогоднішнє життя наших громадян – усе на тлі боротьби між мирними українцями й росіянами-агресорами. Ніяких сумнівів у тому, хто – Добро, а хто – Зло, не виникає. (*«Чому рашисти жаліються, що жителі Херсону їх не зустрічали так, як ЗСУ? Виходили ж ті самі люди, на ту саму площу, з тими самими прапорами!»*); *«Якщо росіяни десь перед вами будуть хизуватися «великою культурой», нагадайте їм, що їх армія в українських селян крапа труси»*).

6. Оптимізм. Навіть якщо героїчний епос описує втрати, там обов'язково йтиметься про реванш. Про майбутню перемогу. І показовою в цьому контексті є позиція українців. Ми навіть говоримо не «якщо переможемо», а «коли переможемо», «після Перемоги» (*можна згадати мем, який поширили після погроз рашистів застосувати ядерну зброю: «Бути українцем – то не лише не боятися кінця світу, а й мати певні плани на потім»*); а також плани користувачів українських соцмереж влаштувати прощальну оргію на Щекавиці).

7. Поєднання війни і кохання. Нам потрібна надія на майбутнє, якась перспектива (*тому такими відомими стають сюжети про одруження на фронті – між іншим, за 2022 рік одружилося майже втричі більше пар, ніж розлучилося; це також є причиною популярності спогадів української парамедикині Аліни Михайлової, нареченої Дмитра «Да Вінчі» Коцюбайла, про їхню історію*);

8. Влада зосереджена в руках якогось володаря, але носіями активної дії є герої, що борються. Просто дзеркало нашої сучасності: є Президент (Володимир Зеленський), однак, в центрі розповідей, переказів, сюжетів – воїни, від Головнокомандувача Збройних сил України Валерія Залужного до

простих бійців (на цьому ґрунтується, наприклад, популярність Павла Вишебаби – військового, поета та активіста).

9. Людина стає героєм епосу після того, як робить свідомий вибір служити Вітчизні. Саме тому нецікаво й непотрібно описувати абстрактних захисників. Важливо, щоб була конкретна людина, якісь риси її характеру, фрагменти біографії і зроблений нею серйозний вибір – захищати Україну (саме про це – історія оперного співака Василя Сліпака, що з театру в Парижі пішов на Донбас добровольцем і загинув 29 червня 2016 року поблизу селища Луганське Донецької області від кулі снайпера).

10. Наявність у народних героїв «суперсили». Мабуть, це саме те, невллиме, що допомогло українцям вистояти й протистояти рашистам. Адже нам «давали» три дні! Весь вільний світ захоплюється мотивованістю й мужністю наших ЗСУ. І нашим народом – його самоорганізацією, силою, вірою в Перемогу. Ми зробили неможливе – можливим. Повторюючи за Ліною Костенко – «В умовах сучасного світу Україні немає ціни» (захисники Донецького аеропорту ще у 2014–2015 рр. понад 242 дні протистояли росіянам і отримали почесне ймення «кіборги», бо «вони витримали, не витримав бетон»; українці зупинили й успішно протистоять «другій армії світу»).

Таким чином, є простий набір характеристик епічного сюжету: подвиг, прославляння діянь героїв, акцент на гідності й честі наших воїнів, чітка поляризація «свої–чужі», оптимізм, додатковий елемент, що викликає емоції (кохання), наявність свідомого вільного вибору служити Вітчизні, що дарує майбутнім героям суперсилу. За такою схемою можна описувати якогось одного героя, події на певній території, всю війну загалом.

Можна виділити такі загальновідомі приклади втілення сучасного українського героїчного епосу в мистецтві та фольклорі:

1) *пісні* (від переспіваної Андрієм Хливнюком «Червоної калини» та «Гімну Києва в умовах війни» гурту «Марина і компанія» до естрадних «Україна переможе» і «Азов – сталь» KOZAK SYSTEM);

2) *приказки* («Вогонь запеклих не пече», «Доброго вечора, ми з України», «Русский военный корабль, иди на @й!», «Скажи «паляниця»»);

3) *замовляння* («Тривога, тривога, перейди до Таганрога, з Таганрога до Пітера, на бункерного @а», «Ти хотів землі цієї, тож тепер змішайся з нею»);

4) *казки* (казка «Про рудого Лиса із Рудого лісу» Дари Корній, казка про «Пташку зі сталі» Ірини Мацко);

5) *легенди* (про Чорнобаївку, про Привида Києва);

6) *перекази* («Віталій Скакун і Генічевський міст», «Битва за Гостомель»);

7) *анекдоти та мему* (про Залужного, оргію на Щекавиці, ядерну війну).

Таким чином, можливості для подолання наслідків колективної травми російсько-української війни можна знаходити в роботі кожного конкретного педагога та у межах діяльності всього закладу освіти. Учителі мають можливість допомогти учням частково впоратися з нею, вдаючись до фіксації та популяризації сучасного героїчного епосу. Ця діяльність передбачає винесення на перший план ключових тем (російсько-українська війна – це боротьба Зла з Добром; діяння героїв, їхні подвиги, любов і суперсила) та їх закріплення у масовій свідомості. Так діти зможуть відчутти себе частиною консолідованої спільноти. А наш спільний трагічний досвід буде переплавлено у фольклор і мистецтво, що їх вивчатимуть нащадки у вільній незалежній Україні.

Надія Сеньовська, Ірина Нестайко

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Андрущенко В. Рашизм: «нове/старе» обличчя агресора. *Вища освіта України*. 2023. № 1. С.5–17. URL: <file:///C:/Users/Administrator%201/Downloads/1.pdf>
2. Бойко А. Архетипи народної сміхової культури в українських політичних реаліях XXI ст. (Фольклор – 2004). *Стиль і текст*. 2005. Вип. 6. С.67–77.
3. Бріцина О., Головаха І. Карнавал революції. *Критика*. 2005. № 3. С.17–19.
4. Героїчний народний епос. Словник літературознавчих термінів. OnlyArt. URL: <https://onlyart.org.ua/dictionary-literary-terms/geroyichnyj-narodnyj-epos/>
5. Головаха Є., Паніна Н. Міфологія в сучасній українській культурі: соціологічний аспект. *Дух і Літера*. 1998. К.: Нац. У-т Києво-Могилянська академія, № 3–4. С.150. URL: http://ekmair.ukma.edu.ua/bitstream/handle/123456789/5088/Holovakha_Panina_Mifolohiya_v_suchasniy.pdf

6. Горностай П. Колективна травма як проблема соціальної та політичної психології. *Проблеми політичної психології*. 21 (1). 2018. С.54–68. URL: <https://doi.org/10.33120/porp-Vol21-Year2018-5>
7. Горностай П. Подолання колективних травм у контексті інтеграції України в Європейський культурно-історичний простір. *Психологія колективних травм*. 2022. *Персональний сайт психолога Павла Горностая*. URL: <http://gorn.kiev.ua/Gorn2022-3.pdf>
8. Єремєєва К. Радянська влада та росіяни в радянських політичних анекдотах на українську тематику. *Актуальні проблеми світової та вітчизняної історії*. 2011. Харків. Вип.14. С.82–93.
9. Забужко О. Шевченків міф України. Спроба філософського аналізу. Вид. 2-ге, випр. К.: Факт, 2001. 160 с.
10. Закальська Я. Інтернетлор Революції гідності: традиція та новаторство. *ScienceandEducation a NewDimension. Philology, IV(20), Issue: 85.2016*. С.85–87. URL: <https://seanewdim.com/wp-content/uploads/2021/03/Internetlore-of-the-Revolution-of-dignity-tradition-and-innovation-Zakalska-Y..pdf>
11. Коробанова О. Міфи і реальність у політичній свідомості молоді. *Вісник ОНУ ім. І.І. Мечникова. Психологія*. 2016. Т. 21. Вип. 1 (39). С.125–136. URL: https://lib.iitta.gov.ua/718994/1/Vonu_psi_2016_21_1_16.pdf
12. Лисюк Н. Вибірчий фольклор–2012. *Українська правда*. 4 грудня 2012 р. URL: <http://www.pravda.com.ua/articles/2012/12/4/6978643/>
13. Лисюк Н. Специфіка постфольклору України. *Літературознавчі студії*. 2013. Вип.40 (2). С.9–14. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/Lits_2013_40%282%29_4
14. Лисюк Н. Фольклор як політична зброя. *Слово і час*. 2005. № 11. С. 66–71. URL: <http://dspace.nbuv.gov.ua/bitstream/handle/123456789/172118/13-Lysyuk.pdf?sequence=1>
15. Літературознавча енциклопедія : У двох томах. 2007. Т. 1 / автор-укладач Ю. Ковалів. К. : ВЦ «Академія». 608 с.
16. С'єдін О. Зародження та функціонування міфу: лінгвістичні умови. *Наукові записки НаУКМА. Філософія та релігієзнавство*. 2021. Том 8. С.38–47. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/d6800e30-d8cb-45cd-88ca-21560b578958/content>
17. Словник української мови у 20 т. Том 8. Л – Мішурний. / Наук. кер. проєкту акад. НАН України В.А. Широков. К.: Наукова думка, 2017. 994 с. URL: <https://archive.org/details/8sum20/page/820/mode/1up?view=theater>
18. Стояцька Г. Когнітивні дефіцити і їх наслідки під час війни. *Актуальні питання надання психологічної допомоги в системі освіти під час воєнного стану: матеріали Міжнар. наук.-практ. конф. (м. Дніпро, 24 лист. 2022 р.)*. Дніпро: КЗВО «ДАНУ» ДОР», 2022. 116 с. С.39–42. URL: <https://wearenuma.org/wp-content/uploads/2023/01/24.11.2022-%D0%A0%D0%95%D0%94-2.pdf#page=39>
19. Судин Д. Соціологічні теорії міфа: основні концепції та їх представники. *Вісник ЛНУ ім. Ів. Франка*. 2010. Серія соціологічна. Вип. 4. Львів : Видав. центр ЛНУ ім. І. Франка. С.69–76.
20. Сучасна лінгвістика : термінологічна енциклопедія. 2006. / О. Селіванова. Полтава: Довкілля-К. 716 с.
21. Шестопалова Т. Кореляція понять «архетипний образ-міфологема-символ-міф» : (на прикладі поезії П. Тичини). *Наукові записки НаУКМА*. 1999. Т. 17: Філологія. С.37–41. URL: <https://ekmair.ukma.edu.ua/server/api/core/bitstreams/ae1ebe5d-7840-4bfb-9d9c-ba8bb85d99eb/content>
22. Nadiia Senovska, Iryna Nestaiko. Współczesna epopeja heroiczna jako podstawa ukraińskiego wychowania patriotycznego. *Pedagogika, zarządzanie, psychologia i inżynieria zarządzania wobec wyzwań współczesności. Relacje i interdyscyplinarność wyzwaniami współczesności. Prace naukowe Wyższej Szkoły Zarządzania i Przedsiębiorczości z siedzibą w Wałbrzychu*. T. 53. (1) 2023. 357 s. С.309–317. URL: https://pracenaukowe.wwszip.pl/prace/PN_53.pdf

РОЗДІЛ 4. ШЛЯХИ УТВЕРДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ НАЦІОНАЛЬНОЇ ТА ГРОМАДЯНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ

4.1. Підготовка вчителів і батьків до формування української національної ідентичності

На основі виявлених недоліків у формуванні національної ідентичності молодших підлітків, а також аналізу причин, помилок і упущень, які притаманні процесу формування національної ідентичності у закладах загальної середньої освіти, розроблена нами методика передбачає проведення певної підготовчої роботи з учителями експериментальних класів (виступи на педагогічних і координаційних радах, засіданнях методичних секцій вчителів і класних керівників 5-6-х класів, співбесіди та семінари тощо). Наводимо приблизну тематику повідомлень.

1. Формування національної ідентичності та глобалізаційні виклики.
2. Проблеми формування національної ідентичності в українській педагогічній думці.
3. Національна ідея в контексті сучасного виховання.
4. Особливості формування національної ідентичності у дітей молодшого підліткового віку.
5. Формування культури міжетнічного виховання у молодших підлітків в умовах української реальності.
6. Чинники формування національної ідентичності тінейджерів.
7. Роль вчителя у формуванні національної ідентичності підлітків.
8. Зарубіжний досвід формування національної ідентичності у зростаючої особистості.
9. Специфіка формування національної ідентичності у позаурочній діяльності закладів загальної середньої освіти.

10. Організація індивідуального консультування учнів 5-6 класів у закладі загальної середньої освіти.

11. Педагогічна діагностика рівнів сформованості національної ідентичності у дітей молодшого шкільного віку.

12. Програма педагогічного спостереження за формуванням національної ідентичності у молодших підлітків.

13. Використання інноваційних методик і технологій у формуванні української національної ідентичності підлітків.

14. Організація і проведення особистісно орієнтованого тренінгу з формування української національної ідентичності у підлітків .

Вчитель є ключовою фігурою у сучасному виховному процесі. Саме його педагогічний професіоналізм і майстерність визначають рівень сформованості української національної ідентичності підлітків та підготовку батьків до здійснення цього процесу в умовах сім'ї.

Суспільство зацікавлене у тому .щоби вчитель не тільки навчав дітей основам наук, а й формував з них людей високої моральної культури, національної свідомості з відповідним світоглядом, запитами, інтересами, творчим підходом до життя, ціннісним ставленням до Батьківщини, бажанням жити і працювати на благо України.

Діяльність вчителя спрямована на створення необхідних педагогічних умов для формування національної ідентичності в учнів 5–6-х класів. У цьому плані надзвичайно важливою є методична допомога вчителям, яку надають заклади підвищення кваліфікації вчителів, методоб'єднання, ЗМІ, а також самостійна робота вчителя, його творчий пошук, що дає можливість вчителю самостійно відбирати і аналізувати інформацію, приймати рішення, втілювати їх у власній педагогічній практиці, а також нести відповідальність за результат перед суспільством.

Успішність виховання підростаючого покоління великою мірою залежить від підготовки вчителя, який повинен володіти високими особистісними і моральними якостями, ґрунтовними знаннями, педагогічними

компетентностями і технологіями, а також мати можливість отримувати додаткові знання, необхідні для практичної діяльності.

Великий вплив на формування фахового і культурного рівня педагога має колективна думка і робота педрад у цьому напрямку. З цією метою пропонуємо технологію підготовки і проведення педагогічної ради.

Технологія підготовки і проведення педагогічної ради з проблеми формування української національної ідентичності у підлітків

Мета: виявити педагогічні умови школи і ступінь їх впливу на розвиток особистості учнів. виховання у них національних цінностей.

Задачі: розробити систему виховних заходів, спрямованих на покращення виховної роботи школи з національно-патріотичного виховання.

Методи збору інформації: спостереження за виховною діяльністю педагогів і їх взаємодією з учнями. батьками; опитування і анкетування усіх учасників виховного процесу; аналіз і узагальнення зібраної інформації.

Підготовка до проведення тематичної педради «Формування національної ідентичності в учнів 5–6-х класів у закладі загальної середньої освіти». Підготовка до педради здійснюється творчими підгрупами у складі 5 чоловік, кожна з яких має своє поле дослідження.

1 творча підгрупа освітлює проблему «Роль сучасної школи у формуванні української національної ідентичності молодших підлітків».

Питання до розгляду:

1. Наукові підходи до формування національної ідентичності в учнів 5–6-х класів.
2. Досвід утвердження української національної ідентичності у педагогічній науці.
3. Аналіз стану сформованості національної ідентичності у молодших підлітків.

4. Використання виховного потенціалу позаурочної діяльності школи у створенні педагогічних умов з формування української національної ідентичності школярів.

5. Основні проблеми формування української національної ідентичності у молодших підлітків у педагогічній практиці школи.

2 творча підгрупа працює над проблемою «Засоби впливу на формування національної ідентичності у підлітків».

Питання до розгляду:

1. Українська мова як засіб формування національної ідентичності підлітків.
2. Формування національної ідентичності підлітків на основі українських народних традицій.
3. Сприйняття дітьми підліткового віку народних українських пісень з історичної тематики.
4. Вплив народного образотворчого мистецтва на емоційну сферу школярів у процесі формування національної ідентичності.
5. Використання екскурсійної і музейної діяльності у процесі формування національної ідентичності підлітків.

3 творча підгрупа вивчає «Розвиток моральних цінностей у процесі формування української національної ідентичності підлітків».

1. Виховання національної гідності і національної гордості в учнів основної школи.
2. Виховання у дітей підліткового віку поваги до представників різних народів та культур.
3. Виховання у підлітків відповідального ставлення до надбань українського народу.
4. Ціннісне ставлення і любов до української духовної спадщини.
5. Знання учнями своїх прав та обов'язків та уміння користуватися ними.

4 творча підгрупа досліджує питання «Організація позаурочної діяльності учнів 5–9 класів з формування української національної ідентичності».

Питання до розгляду:

1. Робота учнів у факультативах з правового спрямування.
2. Використання виховного потенціалу діяльності гуртків, студій, творчих об'єднань у формуванні української національної ідентичності підлітків.
3. Формування національної ідентичності школярів у діяльності учнівського самоврядування, громадських справах, добродійній діяльності .
4. Творча самореалізація учнів у позаурочній роботі.
5. Організація шкільних свят, фестивалів, конкурсів, спрямованих на формування національної ідентичності.

На педраді кожна з груп розкриває свою проблему, аналізує її стан, пропонує рішення найбільш важливих питань.

Учасники педради, котрі не увійшли до творчих підгруп, розподіляються на чотири групи: група підтримки, група опонентів ,радників, аналітиків. Їх задачі визначаються назвою груп. Вони слухають, аналізують, оцінюють, порівнюють, висловлюють власну думку.

Рішенням педради визначається система заходів, запропонованих усіма робочими підгрупами, які мають використовуватись у педагогічній практиці школи.

Роль батьків у формуванні української національної ідентичності підлітків

У формуванні української національної ідентичності підлітків особливе місце належить взаємодії з батьками. Суть такої взаємодії полягає в організації спеціальної підготовки дорослих членів сім'ї до виконання виховної функції, що зумовлює вибір напрямів роботи:

- педагогічна допомога в актуалізації і реалізації виховних можливостей сім'ї;
- визначення ролі народної педагогіки у вихованні дітей;
- використання народної пісні у виховання дітей в сім'ї;

- залучення дітей до відповідних віковим видів роботи, використання народних ремесел;
- використання народного етикету у взаєминах батьків і дітей;
- педагогічна робота з формування культури мови у молодших підлітків;
- виховання поваги до свого та до інших народів, що проживають в Україні;
- використання педагогічної діагностики з формування національної ідентичності
- педагогічна допомога батькам з формування української національної ідентичності у молодших підлітків в сім'ї.

У роботі з батьками рекомендується використовувати лекції, семінари, практикуми, тренінги, індивідуальні консультації.

Індивідуальні консультації.

Індивідуальні консультації є важливою формою педагогічної допомоги батькам, які стикаються з проблемами і труднощами у власній виховній практиці. Проведення індивідуальних консультацій вимагає глибоких знань і підготовки педагога, вміння діагностувати й аналізувати проблему та знаходити вірне рішення. Індивідуальні консультації можуть проводитись як з окремими членами сім'ї, так і з усією родиною.

Приблизна тематика індивідуальних консультацій для батьків підлітків.

1. Вивчення родоводу з дітьми та родинні спогади як засіб виховання національно-культурної ідентичності молодших підлітків.
2. Виховання моральних цінностей у дітей молодшого підліткового віку українськими народними піснями.
3. Діалог поколінь або як дітей долучати до одвічних цінностей.
4. Якою мовою ваші діти розмовляють удома і на вулиці?
5. Використання українського фольклору у вихованні дітей.
6. Родинні та національні традиції.
7. Як наші предки проявляли любов та вимогливість до дітей.
8. Як підтримати дитину.

9. Про батьківський обов'язок і приклад.
10. Як формується у сім'ї повага до батьків та старших членів сім'ї.
11. Спільні заняття батьків і дітей. Вивчення народних ремесел.
12. Як формувати у дітей любов до рідного краю.

Враховуючи недостатню підготовленість батьків формування національної ідентичності у дітей неабияку значимість представляє інформативний курс, який би забезпечував необхідний мінімум педагогічних психологічних і етичних знань дорослих.

Загальні вимоги до підготовки інформації для батьків.

1. Визначення тематики, її зв'язок з інтересами і проблемами батьківської аудиторії.
2. Чітке окреслення питань, які розглядатимуться.
3. Виклад матеріалу, теоретичне узагальнення, доступні і зрозумілі формулювання, яскраві приклади.
4. Активізуючі моменти.
5. Список і виставка рекомендованої літератури.
6. Наочний матеріал.

Тематика лекцій для батьків.

Вступний курс.

1. Досвід народу у вихованні дитини та формуванні її ідентичності.
2. Роль сім'ї у формуванні національної і моральної самосвідомості зростаючої особистості.
3. Засоби формування національної ідентичності підлітків в сім'ї.

Основний курс.

5 клас.

1. Приклад батьків у формуванні в дітей любові до рідного краю, до Батьківщини.
2. Особливості формування національної ідентичності у підлітків.
3. Народні традиції, фольклор у формуванні національної ідентичності підлітків.
4. Любов до родини і рідної домівки у народній спадщині українців.

5. Як зацікавити дітей українською культурою.

6 клас.

1. Забезпечення єдності вимог сім'ї і школи у формуванні національно-культурної ідентичності молодших підлітків.
2. Організація відпочинку та екскурсій сім'ї по рідному краю.
3. Методи формування національної ідентичності дітей у сім'ї.
4. Читання і спілкування у колі сім'ї про минуле і теперішнє життя в Україні.
5. Створення педагогічних умов формування національної ідентичності у підлітків.
6. Традиції збереження і формування національної ідентичності у дітей в історії української педагогіки.

З метою актуалізації педагогічних знань і навичок батьків вчителям рекомендується провести семінарські і практичні заняття за такою тематикою:

5 клас

- Збереження національних традицій у сім'ї.
- Кризи ідентичності у молодших підлітків.
- Роль батьків у формуванні ціннісного ставлення до Батьківщини у молодших підлітків.
- Знання родоводу як важлива умова формування національної ідентичності молодших підлітків.
- Збереження національної ідентичності в українській родині у несприятливі часи національного випробування.

6 клас

- Українська мова у житті сучасних підлітків.
- Педагогічні методи формування національно-культурної ідентичності молодших підлітків у сім'ї.
- Формування Я-концепції молодшого підлітка як основи формування його національної ідентичності.
- Спілкування з бабусями і дідусями як чинник формування національної ідентичності дітей.

- Сімейні традиції у формуванні національної ідентичності молодших підлітків.

На відміну від лекцій, бесіда будується на активній взаємодії і діалозі педагога з батьками і має широкі можливості для спільного вирішення проблем і пошуку ефективних шляхів виховання і розвитку дітей. Неабиякого значення у бесіді набуває ораторська майстерність педагога, його вміння викликати інтерес до проблеми, здатність імпровізувати, стимулювати до спільної творчості, вміння враховувати реакцію партнерів.

Тематика бесід з батьками.

- Як на власному прикладі навчити дитину працювати над собою.
- Як викликати інтерес до української історії і культури.
- Як виховати дітей добрими і чуйними у повсякденній турботі про наймолодших і найстаріших членів сім'ї (дідуся, бабусі, братика і сестрички).
- Як ставитись до живої і неживої природи.
- Як використовувати народну мудрість у родинному вихованні.
- Які доручення давати дитині.
- Як правильно організувати побут і дозвілля сім'ї.
- Як прищепити дитині у сім'ї правила народного етикету.
- Як впливають сімейні і народні традиції на внутрішній світ дитини.
- Які методи доцільно використовувати батькам у власній педагогічній практиці.
- Як допомогти дітям позбутися шкідливих звичок.
- Мистецтво у житті родини.
- Сімейний туризм в Україні. Що варто показати дітям.
- Як розвивати у дитини творчі нахили і здібності.
- Читання у колі сім'ї та сімейні спогади у формуванні національно ідентичності.
- Сімейні квести у рідному місті.

Практичні заняття спрямовані на закріплення і актуалізацію педагогічних знань і навичок у батьків, а також являються однією з організаційних форм педагогізації батьків.

Вимоги щодо проведення практичних занять.

- Створення атмосфери довіри, творчості, натхнення.
- Створення сприятливих умов для розкриття всіх учасників заняття.
- Обмін педагогічною інформацією, життєвим досвідом щодо виховання дітей.
- Аналіз та перегляд учасниками власних стереотипів поведінки і виховання.
- Розробка та впровадження конструктивної моделі родинного партнерства.

Педагогічні ситуації для батьків.

Педагогічні ситуації мають бути пов'язані із темою заняття, містити проблему яка потребує педагогічного втручання, та потребують вирішення на основі вже здобутих педагогічних знань.

Використання педагогічної ситуації доцільно при закріпленні матеріалу з метою активізації батьків у висловленні власної позиції щодо виховної проблеми, обміну досвідом в організації виховання.

Педагогічні ситуації дають можливість розглянути проблему з різних точок зору, проаналізувати можливі варіанти рішення і промахів, спроектувати шляхи їх уникнення, а також скоригувати виховний процес в родині.

Робота над педагогічною ситуацією включає кілька етапів: інструктаж вчителя, ознайомлення з проблемою, пошук найкращого рішення, педагогічний аналіз запропонованих варіантів розв'язання проблеми.

Рольова гра.

Рольова гра – імітаційний метод, який забезпечує підвищення ефективності виховної діяльності.

Рольові ігри використовуються при закріпленні педагогічних знань, умінь і навичок у батьків, а також з метою корекції взаємин між батьками і дітьми.

Етапи рольової гри.

1. Визначення теми і мети завдання.
2. Інструктаж.
3. Ознайомлення з сюжетом гри.
4. Розподіл ролей між учасниками гри.
5. Моделювання процесу діяльності.

6. Визначення відмінностей рольових цілей при відпрацюванні рішень.
7. Взаємодія учасників гри у відповідності з їх ролями.
8. Наявність загальної цілі у ігрового колективу.
9. Колективне відпрацювання рішень учасниками гри.
10. Реалізація в процесі гри «ланцюга рішень».
11. Варіативність рішень, включаючи альтернативні.
12. Створення емоційної, творчої атмосфери.
13. Створення розгалуженої системи індивідуального та групового оцінювання діяльності учасників гри.

Дискусії з батьками «Сутність сучасного українського патріотизму»

1. «Оглухли, не чують;
Кайданами міняються,
Правдою торгують». (Т. Шевченко)
- Чи характеризують ці рядки і наш час? Які права і свободи є найважливішими?
2. «І візантійський Саваоф
Одурить! Не одурить Бог,
Карать і миловать не буде:
Ми не раби його – ми люде!» (Т. Шевченко)
- Яке місце займає людська гідність у вихованні патріотизму у дітей?
4. «Будьте люди, бо лихо вам буде». (Т. Шевченко)
- Чому важливо залишатися людиною за будь-яких умов?
- Що означає бути людиною?
5. «Діла добрих оновляться,
Діла злих загинуть». (Т. Шевченко)
- Що мав на увазі поет?
- Що ви вкладаете у поняття «добро» і «зло»?
- Яку відповідальність несе людина за свій вибір?
5. «Борітеся – поборете!» (Т. Шевченко)
- За що ми, українці, маємо боротися?
- Чого ми можемо і хочемо досягти?

- Яким ви бачите майбутнє України?
- Якого майбутнього ви бажаєте своїм дітям?

Співпраця з батьками як рівноправними партнерами у вихованні патріотизму у молодших підлітків, дає можливість ефективно використовувати сильні сторони кожного у вирішенні таких важливих виховних завдань як:

- створення сприятливих педагогічних умов для виховання підлітків у соціумі і школі;
- покращення і оздоровлення морально-психологічного клімату сім'ї;
- вирішення проблеми «батьків і дітей» через їхню спільну діяльність;
- формування патріотизму у молодших підлітків.

Нами розроблені виховні години для учнів 5–6 класів з тематики національної ідентичності, на яких піднімаються проблеми родоводу, народних традицій, значущості української мови, історії України, боротьби за її незалежність і соборність, національних символів, героїчного минулого, демократичних цінностей, добросусідства, толерантності, міжетнічної взаємодії, європейської євроінтеграції.

На занятті «Дерево нашого родоводу» метою було виховувати у дітей почуття любові й поваги до своєї родини; зацікавити їх пошуками коріння свого родоводу; дати можливість відчувати комфорт і радість від родинного оточення і спілкування; закласти в учнів бажання виявляти увагу й повагу до рідних, сприяти розумінню необхідності міцних родинних зв'язків, формувати почуття любові до України.

Слово вчителя. Щасливі ми, що народились і живемо на чудовій, зеленій, багатій і славній Україні. Тут жили наші прадіди, тут корінь роду українського.

Рід – це низка поколінь, які походять від одного предка.

Родовід – це історія поколінь певного роду, перелік, запис, що виявляють й ілюструють походження, послідовність поколінь.

Родина – це природне середовище життя і розвитку кожної людини.

Сім'я – це, звичайно, мама і тато, сестра і брат, бабуся і дідусь. Сім'я – це група людей, яка складається із чоловіка, жінки, дітей та інших близьких родичів, які живуть разом під одним дахом. Сім'я, де нас найбільше люблять, де нам комфортно і затишно.

Все наше життя пов'язане з нашою родиною: батьком, матір'ю, братами, сестрами, дідусями і бабусями, нашими рідними, близькими, знайомими. У сім'ї ми вчимося любити своїх рідних, свій дім, допомагати, піклуватися.

Древо роду

До витоків... Одвічне – батько й син,
Матуся й доня, перший крок онука...
В колисці роду літ невпинний плин –
І сміх, і радість, горе і розлука...

Коріння міцно землю обійма,
В нім покоління минувших міць і сила,
У нім неправди й зёрнятка нема –
Воно святе, як прадідів могили.

Воно міцнює, сину, подивись –
Повітря дивне набери в легені!
Глянь – крона розростається увись,
Вшир струменіють пагони зелені!

Ми теж – гілля, а ще – листки на нім,
Ми теж повинні силу в нього влити!
У генах є, як захистити дім,
Як пахне хліб, і зацвітає жито.

Є небеса у відблисках грози,
Є пісня, слово, небокрай, калина,

Є вишитий рушник і образі.
І над усе – єдина Україна!
Над дровом роду непідвладний час –
Воно живе, і житиме віками,
Бо ми отут – усі, хто був до нас,
І сущі днесь, і що прийдуть за нами...
Іван Гентош (1957)

Вправа

Вчитель пропонує дітям назвати і записати прислів'я і приказки про сім'ю.
Поміркуйте, чому так кажуть: «Рід коріння має пам'ятати».

Гра «Збери прислів'я»

Вчитель пропонує дітям зібрати прислів'я

1. Шануй батька й неньку – буде тобі скрізь гладенько.
2. Добрі діти – батькам вінець, а злі діти – батькам кінець.
3. Яке дерево – такі й квіти, які батьки – такій їхні діти.
4. Яка сім'я – такий і я.
5. Який дуб – такий тин, який батько – такий син.
6. Який кущ – така й калина, яка мати – така й дитина.
7. Мати одною рукою б'є, а другою гладить.
8. Батько краще догляне семеро синів, ніж семеро синів – батька.
9. Добре дитя, коли добрі батько й мати, коли в хаті лад.
10. При сонці тепло, при матері добре.
11. До людей по розум, до матері по серце.
12. У сокола і діти – соколята.

Родинне дерево

Родина – це батько і мати,
І батьківський дім,
Що може усіх об'єднати.

Це прадід і дід...
Це сестри, брати і бабусі,
Онуки у «теплім кожусі».

Зв'язок, що від пращурів йде,
Рід по крові веде,
Рідні душі єднає,
Добро в серце вселяє.

Родина – це святий оберіг
Від зради, самотності, бід.
Вона, наче пісня, що лине з глибин,
Початок бере з росянистих краплин.

Родовід свій потрібно вивчати,
Древо роду свого шанувати,
Цінувати родинне коріння
Та реліквій – зв'язок покоління...

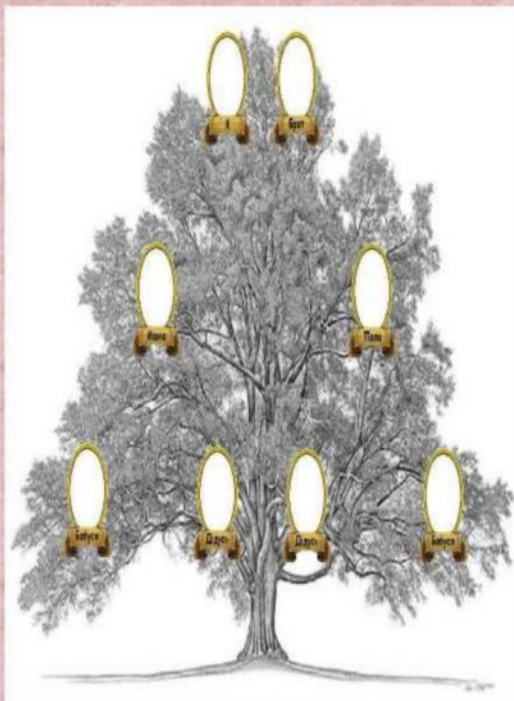
Родина – це життєва зернина,
Добра і щира, як моя Україна!
Щасливе дитинство вільно тече...
Родина, якщо вона є, це – святе!

Раїса Київська

Педагог пропонує дітям скласти «Дерево родоводу», користуючись пам'яткою.

Наш родовід

До сьомого коліна:
Перше коліно – я.
Друге – батько й мати.
У третьому – 2 бабусі і 2 дідусі.
У четвертому – 4 прадіди і 4 прабабці.
У п'ятому – 8 прапрадідів і 8 прапрабабусь.
У шостому – 16 пращурів і 16 пращурок.
У сьомому коліні ми нараховуємо 32 прапращури і стільки ж прапращурок.
Разом – 64.

Кожна родина має своє родовідне дерево. Що більший рід, то міцнішим росте дерево. А коріння кожного родовідного дерева — це пам'ять роду. Якщо ми пам'ятаємо своїх предків, то черпаємо сили для життя. Людина без роду — як листок, відірваний від дерева. Уявіть, що станеться з цим сильним, могутнім деревом, коли його зрізати під корінь. Чому воно всохне, пропаде?

Розгляньте родовідне дерево, що на малюнку. На ньому зображено родину, її родовід. Розкажіть, як склали родовідне дерево.

– Що таке родичі?

– Попросіть своїх батьків, щоб розповіли вам про ваших предків, близьких і далеких родичів.

– Що таке сім'я?

– А з кого складається ваша сім'я? Розкажіть про неї.

– Що таке родовід, рід?

– Прочитайте про це у тлумачному словничку .

– Роздивіться старі сімейні світлини. Чим вони цікаві для вас? Чи знаєте ви всіх, кого зображено на них? Ким вам доводяться: тато вашого тата; тато татового тата; мама вашої мами; мама маминої мами?

– Дізнайтеся в батьків, чому вас так назвали. Хто з ваших родичів має таке саме ім'я? Про кого з ваших найдавніших родичів зберігається пам'ять у сім'ї?

– Намалюйте дерево свого роду.

Практичне завдання. Принесіть до школи свої сімейні світлини. Зробіть разом з однокласниками фотовиставку. Обміняйтеся враженнями.

Практичне завдання. Зробіть колаж із малюнків дерева роду, виконаних вашими однокласниками. Виберіть малюнок того родовідного дерева, у якого найбільше гілок. Автор цього малюнка більше за інших знає про себе і своє коріння.

– Якщо на вашому малюнку дерево роду недостатньо розгалужене, візьміть малюнок додому і разом з батьками доопрацюйте його.

Творче завдання. Розкажіть про свого дідуся або бабусю. Що ви любите робити разом із ними? Який талант або вміння вони передали вам?

Робота в групі. Обміняйтесь історіями, як і коли старі люди допомогли вам уникнути прикрих пригод.

Підведення підсумків. Стислі розповіді учнів про їхні сім'ї. Діти називають ім'я та по батькові батьків, дідуся, бабусі, місце роботи, ким працюють.

– У кого ще живі прабабусі і прадідусі? Назвіть їх.

– Мати і батько, бабуся і дідусь – найрідніші і найближчі кожному з нас люди. Від батьків ми одержуємо життя. Вони вчать нас людських правил, оживляють наш розум, вкладають у наші уста добрі слова. Так є, так і було в Україні завжди.

Рефлексія:

— Навіщо людині потрібна сім'я?

— Яку сім'ю називають хорошою?

— Для того, щоб був у сім'ї лад, є певні обов'язки, яких намагаються дотримувати її члени. Назвіть свої обов'язки як члена родини.

Учитель: Родина зігриває вас маминою піснею, батьковим напуттям, дідусевими казками, бабусиними вишиванками, незрадливістю рідного слова. Тож і ви, діти, говоріть до своїх рідних тільки добрі справи.

Звучить пісня «Родина»

Катерина Журба

4.2. Методика формування національної і громадянської ідентичності у дітей шкільного віку

Україна має найдовший кордон у Європі (суходіл – майже 2 000 (1974) км, море – більш як 300 (321) км з країною, яка в сучасному світі довгий час називала себе «старшим братом» і разом з тим намагалася змінити історію, щоб наше молоде покоління вірило в те, що не існувало такої країни як Україна, з її природними унікальними ресурсами та надзвичайним народом.

Сучасний політолог, футуролог, громадський діяч Олексій Толкачов у книзі «ОМРІЯНА УКРАЇНА ключ до майбутнього» зазначає «Ми, УКРАЇНЦІ, виборюємо своє право жити в майбутньому як нація, що спроможна самостійно обирати свій шлях розвитку.

«Насправді важкий шлях українців, шлях випробувань – унікальний досвід, який дозволяє народу прозріти, зрозуміти чимало речей. Він дає мудрість, загартовує і відкриває двері майбутньому» [3, 30]. «Змінити майбутнє можна, лише змінивши національну колективну свідомість українців» [3, 22].

Заяви «горе-сусіда», що Україну створив Ленін, а також привласнення історії – пам'ятник князю Володимиру в Москві та багато іншого зумовлюють необхідність формувати в нас самих і нашого підростаючого покоління українську ідентичність, визначати себе частиною великої кількості суспільних утворень: сім'ї, мови, громади, нації, місця проживання, країни, етносу, релігії, держави, що призводить до ототожнення себе людиною з українським народом, його цінностями, культурою, символами, історією території, політичними й економічними інтересами, державними і правовими інституціями.

Формування української ідентичності має опиратися на: історичну правду, історичну пам'ять, національні ідеали, національну гідність, національну самосвідомість, патріотизм.

Недаремно Г. Сковорода писав «Кожен повинен пізнати свій народ і в народі пізнати себе».

Головні запитання: Хто я? Де я? З ким я? До чого я прагну? Що для мене є цінним? Кожен з нас має дати відповіді на ці запитання і допомогти визначитись нашому підростаючому поколінню.

Розкрити матрицю дитини, з якою вона приходить у життя, розвинути природні обдарування і потенційні можливості покликана школа. Тому одне із пріоритетних завдань сучасної школи – формування української ідентичності як крок в успішне майбутнє України і нас самих. Щоб виконання цього завдання дало фундаментальний результат, а не було ситуативним, весь освітній процес має бути пронизаним цією ідеєю, забезпечуватись цілісною органічною системою: навчання, виховання і розвиток особистості.

Є надзвичайно важливим, яке освітнє середовище оточує дитину під час перебування у школі. Маємо звернути увагу, що однією із складових нової української школи є створення сучасного освітнього середовища, зокрема багатофункціональних гнучких просторів, що сприяють різним формам роботи, мотивують до навчання. Проте, хочеться зауважити, що у креативності підходів до створення освітнього середовища у школі у гонитві за усім сучасним на світовому рівні чи не загубимо дух української школи.

На шанованому місці мають бути символи української держави, такі як Державний герб, Державний прапор, Державний гімн. У дітей з раннього віку має утверджуватися пошана до українського, тим самим відбувається зрощення з рідною землею. У дизайн приміщень школи можуть бути включені розписи стін фрагментами українських казок (початкова школа), доленосних історичних подій, видатних українців. Це і обладнання етнографічних куточків, через які дитина ідентифікує себе з українським простором, вивчає українські символи і обереги.

Використання висловлювань відомих українців для оформлення рекреацій з метою підсилення в учнів національної ідентичності.

Нація повинна боронити свою мову більше, ніж свою територію.

Леся Українка

Поки жива мова в устах народу, до того часу живий і народ. І нема насильства нестерпнішого, як те, що хоче відірвати в народі спадщину, створену незчисленними поколіннями його віджилих предків.

Костянтин Ушинський

Мова – духовне багатство народу. Щоб любити – треба знати, а щоб проникнути в таку тонку й неосяжну, величну й багатогранну річ, як мова, треба її любити.

Василь Сухомлинський

Ми мусимо навчитися чути себе українцями – не галицькими, не буковинськими українцями, а українцями без офіційних кордонів.

Іван Франко

Мусимо жертвувати усім, щоб урятувати найдорожче у цей момент: самостійність і незалежність нашого народу.

Михайло Грушевський

Кожне відродження нації виходить із неї самої, з її внутрішніх вартостей, з її волі, яку усвідомлює ця еліта.

Ярослав Стецько

Одне з найважливіших завдань сучасного українського педагога – формування в учнів життєтворчі якості вільної особистості, а саме:

- любов до Батьківщини, свого народу, національної самосвідомості, світоглядних орієнтирів
- глибока шана, любов, захист, відстоювання української мови та послуговування нею в житті;
- долучення до відновлення і розвитку України та захист її незалежності на усіх рівнях;
- прагнення досліджувати історичні аспекти розвитку української державності, екологічного стилю мислення;
- збереження та поширення українських народних традицій, звичаїв.
- громадянська активність, спрямована на зміцнення прав і свобод незалежного українського народу, дотримання морально-етичних правил людського співжиття.

Реалізувати завдання можливо через:

- використання виховного потенціалу через різні форми освітнього процесу (уроки, гуртки, дискусійні клуби, дослідницькі та виховні проєкти тощо), доцільно підібрані методи вправи, прийоми, що визначають різноманітні механізми включення вихованців у процес ідентифікації себе українцем українкою, загальнонаціональних цінностей, етичної рефлексії та вироблення гуманістичної спрямованої поведінки школярів у різноманітних сферах їхньої життєдіяльності;
- позакласну виховну діяльність, яка спрямована на формування української ідентичності має бути орієнтована на включення усіх учасників освітнього

процесу у діяльнiсну взаємодiю, спiлкування та напрацювання життєвого досвiду свiдомого громадянина України.

Цiнним є українознавчий компонент, який прослiдковується в тематицi навчальних програм предметiв у закладi загальної середньої освiти, спрямований на виховання нацiональної свiдомостi й гiдностi, любовi до рiдного краю та свого народу, а саме:

- формування цiлiсного уявлення про Україну як державу, її iсторичну пам'ять та українство за кордоном;
- активiзацiя самопiзнання та пiзнавальної діяльностi про себе, свiй народ, свою Вiтчизну;
- усвiдомлення свого мiсця у сучасних етносоцiальному i соцiокультурному середовищi
- вивчення, усвiдомлення i пiдтримка українських нацiональних традицiй, матерiальної i духовної культури українцiв, норм українського етичного, естетичного, морального ставлення до людини як найвищої цiнностi, родини, громади, природного.

Беззаперечним фактором у формуванні української iдентичностi є мова – духовне багатство українського народу, фундамент нацiонально-культурної iдентичностi особистостi, синтез почуттiв i роздумiв, моралi i етики, мрiй i діяльностi українцiв у всiх сферах життя. Видатний педагог-гуманiст К. Ушинський зазначав «Поки жива мова в устах народу, до того часу живий i народ. I нема насильства нестерпнiшого, як те, що хоче вiдрвати в народу спадщину, створену незчисленними поколiннями його вiджилих предкiв».

Мiх цiкавих фактiв про українську мову:

- Саме у мовi вiдображено i зафiксовано найглибшi витoki свiдомостi народу та його ментальнiсть, закодовано народну мудрiсть i споконвiчнi знання.
- Найдавнiшi зразки української мови, що збереглися, сягають середини XVI ст. до н. е.

- Учені довели, що деякі народні казки та пісні написані декілька тисяч років тому.
- Відомий канадський історик українського походження, професор Гарвардського університету Орест Субтельний довів, що українській мові не менше 5 тисяч років.
- У сучасній українській мові 65 % слів – із санскриту
- Українська входить до трійки найкрасивіших мов у світі.
- На мовному конкурсі в Італії її визнали другою за мелодійністю мовою світу (після італійської).
- На мовному конкурсі, який пройшов у Парижі у 1934 році, українську мову визнано третьою найбільш красивою мовою в світі (після французької та перської) за такими критеріями, як фонетика, лексика, фразеологія й будова речення.
- Українська мова є однією з найпоширеніших мов у світі, і за кількістю носіїв займає 26-те місце у світі.
- Українська мова на сучасному фронті є оберегом для захисників і захисниць.

Метод графічної систематизації «Хмара слів» (хмара тегів) – цифровий ресурс, який створює можливість візуального представлення текстових даних, відтворення списку слів, категорій міток на єдиному зображенні. Хмари можна створювати різних форм та стилів, використовуючи різні кольори, розміри слів для кращого акцентування на більш важливих поняттях чи словах. Зручні ресурси для створення хмари слів (Word It Out., Word Art, WordClouds, ANSWERGARDEN.)

Приклад. *Хмара синонімічного ряду «Я розмовляю українською».*

Ім'я моєї країни. Прийом-нагадування, що держава має своє ім'я на протилежності простого «країна, у якій я живу».

УКРАЇНА, ВІТЧИЗНА, БАТЬКІВЩИНА, МІЙ РІДНИЙ КРАЙ

Використання в освітньому процесі малих фольклорних форм (загадки, скоромовки, прислів'я, приказки), легенд, міфів, притч.

Створення сучасних приказок та прислів'їв.

Ніякий ворожий дрон не долетить до середини Дніпра.

Ворожа ракета з моря летить, та, бува, додому вертається.

Хотів ворог Київ за три дні взяти та «зуби обламав».

На болотах виють, а у нас радіють.

Хто до нас з мечем прийде, в полі соняхом зросте.

Казки, притчі на уроках. Діти розуміють ідею лише тоді, коли втілена вона у яскравих образах. Казка – благородне і нічим незамінне джерело виховання любові до Батьківщини. Патріотична ідея казки в глибині її змісту, створені народом казкові образи, що живуть тисячоліття, доносять до серця і розуму дитини могутній творчий дух трудового народу, його погляди на життя, ідеали, прагнення. Казка виховує любов до рідної землі вже тому, що вона – творіння народу.

Василь Сухомлинський

Особливості українських казок:

- в українській казці добро перемагає зло;
- національний ідеал української жінки – образ жінки, красуні, господині, берегині роду, працьовитої, яка вміє створювати затишок в домі («Мудра дівчина», «Про липку і зажерливу бабу», «Дідова дочка й бабина дочка»);
- мужність безстрашність відважність чоловіків – «Котигорошко», «Іван-Побиван», «Кирило Кожум'яка», «Ох!», «Яйце-райце».
- засобами алегорії через образи тварин зображені картини життя людей: побут, поведінка, висміюються негативні прояви характеру («Пан Коцький», «Про півника та двох мишенят»).

Притча про Україну.

Колись, дуже-дуже давно, роздавав Господь землі державам. Багато зібралось їх біля Божого порогу. І кожна держава сподівалася отримати свою, найкращу часточку на планеті. А потім усі вони, отримавши що хотіли, розходилися господарювати на своїх, Богом даних, землях.

Але до загальної черги не встигла держава Україна. Важко працювала, втомилася і, втомлена, ледве прийшла до Бога. Стала осторонь і не сміє очей підняти. Господь побачив заквітчану красуню, покликав до Себе і запитав:

– Ти спізналася, Україно, поглянь – усі розійшлися зі своїми наділами. Де ти була?

– Працювала, – опустила очі, з яких рясно посипалися сльози-перли, – прости мені, Господи, піду я...

Поглянув Господь на дівчину-Україну, на її спрацьовані руки, на її втомлене, але таке гарне обличчя і відповів:

– Знаю тебе, Україно, знаю. Знаю серце твоє вразливе та ніжне, знаю душу твою співучу і просту. Знаю, як ти спиш і прокидаєшся, як плачеш і радієш. Як працюєш важко. Як співаєш щиро. Знаю, як любиш простір і небо, волю і життя. Знаю, бо Сам сотворив тебе такою. Не йди, зачекай...

А Україна йому відповідає:

– Якщо немає в Тебе, Господи, землі для мене, піду я. Не забирай ні в кого, щоб мені дати. Мені чужого не потрібно...

Господь погладив схилену голову заплаканої дівчини-України і відповів:

– Не журися, Україно. Посміхнися і радій. І співай пісню гарну! Нову пісню. Тому що вподобав я тебе і не дам тобі сумувати! Є у Мене земля! Моя земля. Залишив її Собі, щоб тішитися, але з радістю віддаю тобі! Пануй, господарюй, працюй і радій! Це земля, де перегукуються степи з небом, а зоряний простір вкриває собою тишу дерев, де гори шепочуться з ріками, а у небі співає жайвір. І сонце там особливе, і люди надзвичайні. Твої люди, Україно! Живи і радій! А Я з цього часу буду з тобою назавжди. Бо ти та земля, той край, що в Моєму серці...

Кубики історій Рорі. Сучасним, цікавим інструментом для творчих ігор на основі традиційних кубиків є кубики історій, або Rory's Story Cubes (Кубики Історій Рорі) – інноваційний метод розвитку пізнавальних процесів, творчих здібностей, ключових компетентностей дітей та дорослих.

«Кубики є універсальним інструментом для індивідуальної роботи, у парах і трійках та групової взаємодії, під час якої у невимушеній атмосфері гри відбувається формування умінь співпрацювати в команді, вирішувати складні завдання, концентруватися на головному тощо. Кубики історій будуть цікавими та результативними у роботі з дітьми всіх чотирьох типів сприйняття інформації: візуалів, аудіалів, кінестетиків, дігіталів, – бо на них можна побачити зображення, відчувати завдяки спеціальному способу нанесення, можна розповісти і послухати про зображене, і на останок, залучити логіку, бо зображене на кубиках є знаками»... Т. Чикалова «100+ ігор і вправ.

Наводимо приклад: вправа «Я знаю все про... (Педагог або ведучий кидає кубики, обирає один і фіксує зображення. Діти мають назвати десять фактів про зображення).

Наприклад, *Державний герб України*

1. Герб – офіційний символ держави Україна у вигляді золотого тризуба на синьому щиті.
2. Один із трьох державних символів України нарівні з прапором і гімном.
3. Символізує безперервність історичного розвитку українського народу.
4. Затверджений 19 лютого 1991 року.
5. Золотий тризуб на синьому щиті – знак Київської держави часів правління Володимира Великого.
6. Над розробкою малого державного герба працювали Георгій Нарбут та Василь Кричевський.
7. У тризубі зашифровано слово «Воля».
8. 19 лютого відзначається День малого державного герба України.
9. 19 лютого 1992 року Верховна рада затвердила Державний герб України.
10. ...

QR-код – це винайдений в Японії штрих-код у квадраті. Піднесення до степеня дало йому дві головні переваги: велика місткість інформації та швидке зчитування будь якою камерою, звідки і розшифровка абрєвіатури – quick-response код. Що можна кодувати? Інформацію з Інтернету, заховану підказка, пригоди, віртуальні екскурсії, вікторини та ін

На допомогу педагогам Генератор Qr коду [https://www.qr-code.com.ua/..](https://www.qr-code.com.ua/)

Використання QR-коду в освітній діяльності
https://www.youtube.com/watch?v=H8_oQ1DtEUw

Цікавою формою роботи є робота з картами. Для учнів будь-якого касу цікаво працювати з картою України. На сьогодні є багато різних варіантів карт (географічні, контурні, топографічні, тематичні, карти областей, етнографічні карти та ін.).

Завдання для учнів позначити:

- на контурній карті території підлеглі Русі-Україні за правління Володимира Святославовича (Великого) та Ярослава Володимировича (Мудрого);
- визначні місця України;
- 7 чудес України;
- туристичні маршрути («Золота підкова Черкащини», «Місцями славетних дій», «Подорож моє мрії», «До серця України»);
- накреслення напрямів визвольних рухів в Україні (давніх і сучасних);
- знаходження будівель унікальної архітектури регіонів України;
- відшукати на карті: міста на певну літеру, на літеру, що позначає голосний звук, міста, назва яких складається з декількох слів; слова, що означають власні назви; місце народження видатних українців; місця, де творили митці;
 - створити: літературну карту, карту подорожі літературних героїв.
 - Дослідження діалектизмів, говору та говірок.
 - Складання пазлів областей України.

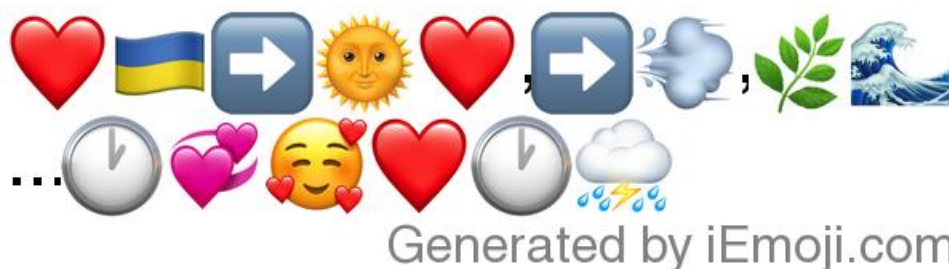
Емодзі-історії. Емодзі (emoji) – особлива мова піктограм і смайлів, що широко використовуються в електронних повідомленнях і на сторінках сайтів.

Основне призначення цих знаків – спростити зміст повідомлення, надати вашому тексту емоційності, яскравості, образності. Емодзі можна назвати новою писемністю цифрової епохи. Уперше набір символів емодзі був створений у 1995 році японцем Сігетака Куріта. А вже у 2015 році Оксфордський словник назвав поняття «емодзі» словом року.

На допомогу педагогу Адреса головної сторінки генератора текстів <https://www.iemoji.com>.

Любіть Україну, як сонце любить, як вітер, і трави, і води... В годину щасливу і в радості мить, любіть у годину негоди.

Володимир Сосюра

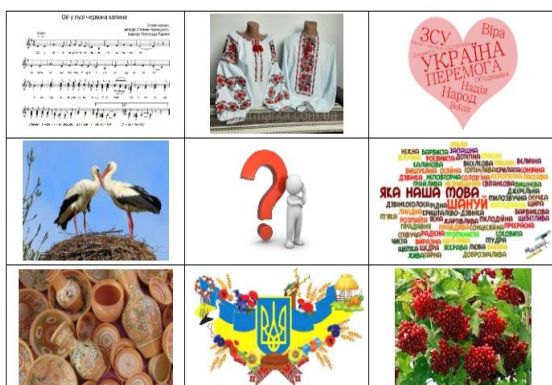
Тіктоковість – подача матеріалу у вигляді коротких відео тривалістю 1-5 хвилин за зразком популярної мережі Тік Ток (знання краще засвоюються, цей формат більше подобається учням, навчання потребує менше часу, навчатися цікавіше, увага на візуальній презентації матеріалу)

Створення лепбуків – інтерактивної папки на українознавчу історичну тематику (інформативний, багатофункціональний, має дидактичні властивості, розвиває уяву, творчість, естетичний смак, залучає до світу мистецтва, корисний для організації індивідуальної, парної, групової, командної роботи).

Кроссенс – асоціативна головоломка нового покоління.

Це сучасний методичний прийом візуалізації навчального матеріалу. Слово «кроссенс» означає «перетин значень» і придумане за аналогією зі словом «кросворд». Візуальний асоціативний ланцюжок, який складається з 9 зображень, кожен з яких пов'язаний з попереднім і наступним зображенням,

що в результаті з різних сторін розкриває певне поняття, явище або факт. Головне поняття зазвичай розташоване в середньому квадраті.

Використання коміксів в освітньому процесі (візуалізація, захоплюючий сюжет, повторення, творчість, логіка і мислення, мода, універсальність).

Проект «Українська література в коміксах» реалізували київська вчителька Ольга Ходацької та художниця-ілюстраторка Надія Грачова за підтримки Українського культурного фонду.
<https://vechirniy.kyiv.ua/news/74035/>

Уроки української мови та літератури. Основні ідеї заповіту дітям, онукам, усім нащадкам, українському народові, всьому людству

Ольга Кобилянська «Думи старика»

– Золотої нитки не згубить – алегоричний образ – символ зв'язку поколінь в роді і народі.

- Збільшуйте свої душі: вчіть дітей стриміти до ліпшого і тоншого.
- Любіть ближнього, як себе самого. Любіть тою любов'ю, про яку розповідає нам святий апостол Іоан (тобто святий апостол Петро).
- Співайте ті пісні, що я їх дитиною співав.
- Вчіться будувати свою долю: вона в характері існує.
- Керуйте своїми пристрастями, щоби не погубити себе та рід свій.
- Дітей своїх вчіть прагнути до добра, зрікатися користей, вигоди й безжурності задля прикмет шляхетних і ідей благородних.

Ми не цінували свою мову, тому нам нав'язували чужу.

Ми не знали досконало свою історію,
тому нам переписували й дописували її.

Ми погано знали географію, тому нам її перекроюють.

Ми мало знали своїх героїв, тому ставати ними мусимо самі.

М. Дочинець «Чарунки днів»

На основі прочитаного твору чи представленої цитати учні можуть писати:

- *фанфік* (жанр масової літератури, який використовується аматорами на основі літературного чи кінематографічного твору, може бут продовженням, предісторією, кросовером);

- *есе* (невеликий за обсягом прозовий твір, написаний у довільній формі і виражає точку зору автора);

- *твір-роздум*.

У Концепції Нової української школи значна увага приділена освітньому процесу, побудованому на основі критичного мислення. Розвиток критичного мислення спрямований на набуття вміння, бачити проблему і шляхи її вирішення, розглядати будь-яку ситуацію з різних боків та аргументувати свою думку, оцінювати наприклад історичні події під різним кутами зору. Все це дає можливість формувати в учнів когнітивну гнучкість.

Одним з універсальних прийомів критичного мислення є *технологія РАФТ*, яка дає можливість розповісти, описати та висловити основні міркування на задану тему, відповідно до точки зору ролі персонажа, особливості аудиторії, та обраного формату тексту.

Роль (хто пише)	Аудиторія (хто отримує)	Формат (у якій формі)	Тема (про що це)
<i>Хто може написати дану тему (обирання ролі).</i>	<i>Для кого може бути написано текст? (передбачувана аудиторія)</i>	<i>У якій формі може бути написано текст? (вибір жанру)</i>	<i>Про що текст? (визначення тематики, які основні ідеї будуть розкриті)</i>
журналіст	для всіх, на замовлення, для небайдужих громадян	стаття медіатекст, інтерв'ю
захисник/захисниця	для українців, для волонтерів, для народів усіх країн; до ворога	побажання подяка лист-звернення попередження
бібліотекар	для відвідувачів (дорослих, або дітей)	оголошення розповідь анонс
продавець	для постачальників для відвідувачів	звертання пропозиція реклама діалог
учень/учениця	для однокласників для українців	звертання казка байка
історик	для українців	нагадування, стаття,

Медіатексти – новини про Україну, про українців, українці за кордоном, цікаві факти.

1. *Аналіз медіатексту*, визначення головної думки, для кого призначено інформацію.

2. *Допис в соціальні мережі «Відчуваю себе українцем».*

Відеоколаж з музичним супроводом («Я – українець», «Я і мова», «Я і ментальність»).

Симуляційні ігри на українознавчу тематику (симуляція певної ситуації).

Форум-театр (вистава з інтерактивними глядачами). Підготовлена вистава на дискусійну тему групою учнів, під час перегляду актори ведуть діалог з глядачами, глядачі можуть коментувати, висловлювати свою думку, робити висновки.

Матеріал для проведення квесту для старшокласників на основі Української Хартії вільної людини

Мета: ознайомлення учнів з тезами Української Хартії вільної людини, формування у них життєтворчі якості вільної особистості, любов до Батьківщини, свого народу, національної самосвідомості, світоглядних орієнтирів.

1 грудня 2012 року у Києві група ініціативних, авторитетних, відомих своєю громадянською позицією в українському суспільстві людей «Першого грудня» у складі: В'ячеслава Брюховецького, Мирослава Мариновича, Богдана Гаврилишина, Мирослава Поповича, Семена Глузмана, Євгена Сверстюка, Володимира Горбуліна, Вадима Скуратівського, кардинала Любомира Гузара, Ігора Юхновського, Івана Дзюби уклали Українську Хартію вільної людини з метою об'єднання усіх українців задля визначення життєвих орієнтирів доброго і гідного життя в Україні.

«Наріжними каменями Хартії є три прості думки:

Перше. Відповідальність за своє життя, а отже, його успіх, добробут і щастя нікому не може бути переданою. Ми самі несемо відповідальність за себе.

Друге. Мораль і духовні цінності не можуть бути відкладеними на завтра. Вони завжди потрібні сьогодні.

Третє. Ми будуємо те, що уявляємо, а отже, від глибини, масштабу і творчого хисту нашої уяви залежить наше майбутнє», – пишуть учасники Ініціативної групи «Першого грудня».

Основні тези «Української хартії вільної людини»:

1. *Бути вільною людиною.* Бути вільною людиною – це насамперед означає брати на себе відповідальність. Не можна вимагати від когось виконання його обов'язків, не виконуючи власних.

2. *Бути українцем.* Потрібно плекати національну гідність. Не треба оцінювати себе крізь уяву інших народів і бути надміру залежними від чужих похвал і образ. Бути українцем означає усвідомлювати свою причетність до України. Не лише мова робить з нас українців, але саме та колосальна енергія, яка походить від особистого зусилля дбати про українську мову. Водночас сучасне поняття української нації виходить за етнічні межі і є явищем політичним, яке стосується й охоплює кожного українського громадянина.

3. *Бути активним громадянином.* Це – виявляти ініціативу задля добра свого дому, сусідства, місцевої громади чи всієї української спільноти. Слід насамперед усвідомити, що державність і демократія – це не лише політичні, але й духовні цінності. Громадянське суспільство неможливе поза рамками держави.

4. *Любити.* Нам потрібна докорінна зміна ставлення один до одного. Любити означає бажати ближньому добра. У понятті «любов» ми виокремлюємо національний, соціальний і культурний смисл.

5. *Мислити.* Для нашого суспільства «мислити» насамперед означає подолати недержавність, вузькість і провінційність колоніального та хуторянського світогляду. Саме в цій площині нам потрібна найважливіша революція. Мислити означає ламати стереотипи. Не варто боятися несподіваності нового. Варто боятися порожнечі й байдужості.

6. *Бути господарем.* Це подолати рудименти радянського мислення, коли, по суті, принижена та обкрадена людина очікує на соціальну подачку й не ставить перед собою завдання брати участь у житті громади. Господар починається з піклування про прості речі: порядок свого дому, під'їзду чи вулиці. Нам потрібне відновлення стандартів професіоналізму, які катастрофічно деградували майже в кожній сфері.

7. *Бути лідером.* Бути лідером означає прокладати шлях для інших. Як велика європейська держава, Україна повинна стати регіональним політичним, економічним і культурним лідером.

8. *Бути відкритим суспільством.* Це означає бути спільнотою, переконаною у великій цінності людського життя і демократичного устрою. Серед нас немає ані людей другого сорту, ані гвинтиків, ані «скалок» на шляху лісорубів.

9. *Бути успішною державою.* Успіх нашої держави має насамперед полягати у подоланні соціальної відчуженості між людьми. В Україні має бути реалізований базовий принцип: держава не заважає своїм громадянам, створює вільні умови для тих, хто працює, та захищає найбідніших.

10. *Бути учасником демократичної спільноти народів.* Укладачі Хартії наголосили: «Аби стати вільною, людині не треба проводирів. Ані найталановитіші лідери, ані інтелігенція, ані жодна соціальна група не здатні привести людину до щастя і свободи. Справжнім проводирем людини є лиш особисте осмислене зусилля. Це не зробить хтось інший. Це можете зробити лише Ви». «Ми закликаємо кожного до найскладнішої у нашому житті роботи: не чекати «золотого віку», не падати духом, не ховатися. Наша Хартія – це вибір «бути». Особистий і колективний».

Навчально-дослідницькі проєкти. «Що означає любити свій край, народ, село, місто, вулицю, двір, дім, школу»

«Таємниця козацької шаблі», «Традиції і звичаї українських козаків», «Українці за кордоном», «Україна в піснях, літературних творах, картинах»,

«Українські ремесла: від ...і до...», «Не забудемо і не пробачимо. Тяжкі сторінки боротьби за незалежність», «Вражаючі факти про культуру та історію України», «Світ цікавих фактів про Україну», «Історичні міфи», «Вождь індіанців із Полтавщини», «Видатні українці: від ... до...», «Смачні рецепти борщу з регіонів», «Сало – «національний продукт українців».

Вікторина «Най-най-най...»

1. Найдовший тролейбусний маршрут (86 км, Сімферополь – Ялта)

2. Найстаріший навчальний заклад Східної Європи (Києво-Могилянська академія).
3. Найвідоміша у світі різдвяна пісня («Український щедрик», муз. українського композитора Миколи Леонтовича)
4. Найкоротша головна вулиця усіх столиць світу (Хрещатик в Києві, 1225 м)
5. Найглибша станція метро. («Арсенальна», 105,5 м, м. Київ)
6. Найбільша пустеля у Європі (Олешківські піски).
7. Найвідоміші стоянки первісних людей. (Королево – Закарпаття, Мізин -Чернігівщина, Кирилівка – м. Київ, Межиріч – Черкащина, Киїк – Коба – Крим).

Українська пісня (народна, авторська) – геніальна поетична біографія народу

Етнографи нарахували близько 200 тисяч українських народних пісень: історичних, побутових, жанрових, ліричних). Недаремно, українців вважають однією з найспівучіших націй світу.

Державний гімн України, «Молитва за Україну» М. Лисенка – духовний гімн України, «Червона калина», «Україна» Тараса Петриненка, «Зеленеє жито зелене» – пісні, які стали символом українського народу.

Підбірка пісень українознавчої тематики

«Ми майбутнє» (муз. Анастасія Комлікова, сл. Анастасія Комлікова), «Ми – це Україна» (муз. і сл. Наталії Май), «Тобі Україно» (муз. Сергій Родько, сл. Алла Бінцаровська), «Сонце України» (муз. Сергій Родько, сл. Алла Бінцаровська), «Зорі над Вкраїною» (муз. і сл. Павло Доскоч), «Слава Україні» (муз. і сл. Ольга Монастирська), «Молитва за Україну» (муз. Володимир Хлиста, сл. О. Борис), «Україна – це ти» (муз. Тіни Кароль, сл. Миколи Бровченко), «Нехай квітує Україна» (муз. Олександр Кузьміч, сл. Ірина Зінковська); «Ми – Україна» (муз. і сл. Анна Лук'янченко), «А в Україні» (муз. і сл. Костянтин Гнатенко), «Хлопці – запорожці» (муз. і сл. Анатолій Матвійчук), «Там на Україні» (муз. і сл. Алла Попова), «Україні»

(муз. Ольга Янушкевич, сл. Н Погребняк), «Калина» (муз. Руслана Квінта, сл. В. Куровський), «Україночка» (муз. Генадія Татарченка, сл. Андрія Демиденка); «Родина» (муз. Олександра Злотника, сл. Вадима Крищенко), «Рідний край» (муз. Миколи Ведмедері, сл. Юлії Хандожинської), «Це моя Україна» (муз. Миколи Ведмедері, сл. Юлії Хандожинської), «Україна моя молода» (муз. Володимира Гуменчука, вірші Марії Катічевої та Зої Красуляк).

Музичні українські інструменти. Троїсті музики, цимбали, кобзи, бандури, сопілки, трембіти. В них дух українського народу, із запальними танцями, ліричними піснями, піснями баладами і звуками мальовничих гір.

Мистецтво. Приховані образи картин Олега Шупляка

«Крилатим ґрунту не треба»

Порівняння ціннісних смислів

Картини Іллі Рєпіна «Запорожці пишуть листа Султану», «Бурлаки на Волзі»

1. Енергія волелюбних народних сил – козаків.
2. Замість худоби в одну лямку впряжені, понурі, покірні

Методичні пазли вчителя закладу загальної середньої освіти «Формування української ідентичності підрастаючого покоління»

Мета: розвиток професійної компететності вчителя, спрямованої на формування української ідентичності здобувачів освіти.

Пазл 1.

Це ж не тільки війна за територію, це війна за наші душі, за нашу ідентичність, за наші цінності, тому що це – екзистенційна війна. Виклик не тільки історичний. Він пов'язаний з тим, що ми усвідомлюємо як політична нація, своє сучасне і ми зорієнтовані у майбутнє, наші цінності – це цінності майбутнього.

Ігор Козловський

Пазл 2.

Школа – це майстерня, де формується думка молодого покоління, треба міцно тримати її в руках, якщо не хочеш випустити з рук майбутнє.

Анрі Барбюс

Учитель повинен знати і відчувати, що на його совісті – доля кожної дитини, що від його духовної культури та ідейного багатства залежить розум, здоров'я, щастя людини, яку виховує школа.

Василь Сухомлинський

Пазл 3.

Дитина творить свою біографію, своїми думками і вчинками пише історію своєї душі, що прийшла в цей світ зі своїм завданням. Відповідальність педагога: допомогти їй зрозуміти:

- *хто я? Маленька краплинка в океані людства, без якої цей океан буде неповний, бо я щось маю в нього додати своє. Що? Своє покликання, свою місію, своїми добрими справами покращити й прикрасити його;*
- *якого я роду-племінні? Чим славні мої одноплемінники, на що здатні, як до них сусіди ставилися і ставляться? Ким зі свого роду я пишаюсь? А чим я ввійду в історію роду? Що про мене колись розкажуть внукам і правнукам? Знання історії родоводу допоможуть глибше зрозуміти події, що траплятимуться на її шляху, посилять родову відповідальність за якість життя;*
- *якого я класу/школи/інституту? Чим мій клас/школа/інститут славен у школі/місті/Україні? Як я долучаюсь до творіння доброї слави мого класу/школи/інституту?*
- *якого я села чи міста? Чомусь я народилась саме тут, серед цих людей, разом з ними творитиму далі історію свого краю, то чим він славен? Які його особливості? Що я можу зробити для нього? Тут і зараз?*
- *якого я народу? Який він – мій народ? Які його історія, традиція, культура, звичаї, перспективи майбутнього? Що йому болить і що радує? Чим я, його маленька молекула, пишаюсь? Київська Русь і Ярослав Мудрий, Сковорода і Шевченко, Андрей Шептицький і Ліна Костенко, козацтво і січові стрільці, визвольні змагання і Майдани – це моя країна і мій народ. Чим я ввійду в його історію?*

В. Матяшук

Пазл 4.

Учні, в яких з раннього віку не виховані почуття любові до рідного краю, до природи, пошани до історичного минулого, захоплення героїчними вчинками попередніх поколінь, як правило не дорожать рідною мовою, культурою, не відчують духовного зв'язку зі своїм народом.

Їхню свідомість вражає відчуття національної меншовартості, неповноцінності. Глибоко не задумуючись над своїми діями і вчинками, вони з меркантильних, вузько прагматичних причин забувають рідну мову, культуру, стають відступниками рідного народу, зраджують Батьківщину.

Ю. Руденко

Пазл 5.

Ще в молодшому шкільному віці мають бути закладені основи для переборення таких вад національного менталітету, як меншовартість, ставлення до державної кишені як до власної, заздрість до успіхів іншої людини, схильність до набуття шкідливих звичок, невміння порозумітись і дійти спільної згоди.

В. Матяшук

Пазл 6.

«В руках вихователя слово – такий же могутній засіб, як музичний інструмент в руках музиканта, як фарба в руках живописця, як різець і мармур в руках скульптура, так без живого, трепетного, хвилюючого слова немає школи, немає педагогіки. Слово – це ніби той місток, через який наука виховання переходить у мистецтво, Майстерність».

В. Сухомлинський

Світлана Гаряча

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Матяшук В.П. Сучасне патріотичне виховання в школах України. Тернопіль : Мандрівець, 2014. 384 с.
2. Матяшук В.П. Сучасне патріотичне виховання на засадах духовного гуманізму. Львів. 2019. 80 с.
3. Толкачов О. Омріяна Україна: ключ до майбутнього. Харків : «НТМТ», 2017. 84 с.
4. Українська хартія вільної людини Режим доступу: <http://1-12.org.ua/ukrajinska-khartija-vilnoji-liudyny>

4.3. Інноваційні практики з упровадження програми «Нова українська школа» у поступі до цінностей як однієї зі складових елементів національно-патріотичного виховання учнів

Усвідомлення суспільством того, що Україні потрібні високоосвічені люди з багатим внутрішнім світом, високими національно-патріотичними почуттями, критичним мисленням, творчим потенціалом, які здатні вивести націю на новий рівень соціально-економічного розвитку, спонукало до численних інновацій у різноманітних сферах життя, зокрема в освіті. Одним із найважливіших аспектів цього процесу є врахування значення цінностей у формуванні національної свідомості учнів, а також їхній вплив на становлення патріотичних уявлень та поведінкових моделей, що сприяє зміцненню національного духу та єдності в майбутньому.

Національно-патріотичне виховання молоді є стратегічним та пріоритетним напрямом інноваційної політики в Україні, яка передбачає можливість впроваджувати нові методи та підходи до виховання, щоб підвищити його ефективність. Проте, варто розуміти, що національно-патріотичне виховання не обмежується лише знанням історії та символіки нашої країни. Воно передбачає формування в учнів поваги до власної культури, мови, традицій, національних і загальнолюдських цінностей, розвиток громадянської свідомості та відповідальності перед рідною землею.

Інноваційна діяльність в освітній сфері дозволяє нам використовувати різноманітні методи і технології, щоб зробити національно-патріотичне виховання більш цікавим і доступним для учнів. Це може відбуватися за допомогою проектної діяльності, інтерактивних уроків, використання мультимедійних ресурсів та ігрових технологій, долучення учнів до позакласних та позашкільних заходів, які спрямовані на підтримку та сприяння національним традиціям та цінностям. Це можуть бути різноманітні конкурси, фестивалі, екскурсії, волонтерська діяльність, де учні зможуть самостійно виявляти та розвивати свої патріотичні почуття. До інноваційної

діяльності можна віднести і проведення експериментів та інноваційних освітніх проєктів на всеукраїнському, регіональному та локальному рівнях [4; 5; 6].

Освітяни і науковці об'єднуються, активно долучаючись до створення нового інноваційного продукту, нових програм, посібників, монографій, підручників тощо, демонструючи тим самим свій патріотизм і професійність. Духовні, моральні, особистісні, загальнолюдські, демократичні й національні цінності є своєрідним фундаментом національної єдності й об'єднуючим фактором для всього суспільства. Вони є основою для побудови майбутнього України та її євроінтеграційного поступу. Про значення і роль смисложиттєвих цінностей у національно-патріотичному вихованні дітей та молоді з точки зору психології та педагогіки у своїх працях зазначають І. Бех [1; 2; 3], О. Докукіна, К. Журба [7; 8; 9], Зубалій М. [10], С. Федоренко, К. Чорна, І. Шкільна [16; 17] та ін. [13; 14].

Розв'язання проблеми національно-патріотичного виховання молоді спирається на наукові дослідження І. Беґа, Г. Костюка, В. Кременя, С. Максименка, М. Стельмаховича, В. Сухомлинського, О. Сухомлинської, Г. Філіпчука [15] та ін. Основоположні аспекти визначені в Концепції національно-патріотичного виховання в системі освіти України (наказ Міністерства освіти і науки України від 06.06.2022 № 527) [11]. Зокрема, у ній зазначено, що серед виховних напрямів сьогодні найбільш актуальними виступають громадянсько-патріотичне, духовно-моральне, військово-патріотичне та екологічне виховання. Формування ціннісних орієнтирів і громадянської самосвідомості у дітей та молоді потребує особливих зусиль, адже на сучасному етапі розвитку України, коли існує пряма загроза денаціоналізації, втрати державної незалежності та потрапляння у сферу впливу іншої держави, виникає нагальна необхідність переосмислення зробленого і здійснення системних заходів, спрямованих на посилення національно-патріотичного виховання дітей та молоді [11].

Проблема виховання смисложиттєвих цінностей у дітей та молоді в рамках формування громадян-патріотів є доволі складною, адже вона передбачає інтеграцію знань з різних наукових дисциплін, таких як філософія, педагогіка, психологія, соціологія, культурологія та інші. А така інтеграція обумовлює багатоаспектність теоретико-методологічних та концептуальних засад дослідження, розроблення різноманітних програм.

Концепція Нової української школи пропонує виховний компонент змісту компетентностей, визначених у Законі України «Про освіту». Закладені основні орієнтири компетентнісного виховання особистості учня можуть творчо наповнюватись конкретним змістом, з урахуванням особливостей функціонування закладу освіти, вікових та індивідуальних можливостей учнів, інших актуальних соціальних викликів [7].

Нова українська школа покликана плекати українську ідентичність та виховувати учнів у закладах освіти на наскрізних цінностях, які втілюються у почуттях-цінностях – «Я-Українець» – «Ми-Українці».

Програма «Нова українська школа» у поступі до цінностей» розроблена науковцями Інституту проблем виховання Національної академії педагогічних наук України за участю наукових працівників Державної наукової установи «Інститут модернізації змісту освіти» під керівництвом академіка, доктора психологічних наук І. Бега за дорученням Міністерства освіти і науки України [12]. У розрізі національно-патріотичного виховання програма допоможе вчителю, вихователю групи продовженого дня, класному керівнику, адміністрації закладів освіти осмислити сучасні виклики виховання, його головні засади та базові моральні цінності, на основі яких має відбуватися сучасне виховання.

Програма «Нова українська школа» у поступі до цінностей» є одним із суттєвих важелів реформування освітньої галузі, яка спрямована на творення Нової української школи з обов'язковим урахуванням формування ключових життєвих компетентностей, які допоможуть учням відбутися у житті та

сприятиме зростанню порядних, високоморальних, професійно успішних, здорових і щасливих громадян України.

Реалізація Програми є досить актуальною, адже виховання національно свідомої молоді на загальнолюдських і національних цінностях стоїть нині як ніколи гостро, особливо в умовах російсько-української війни, яка розпочалася у 2014 році й у 2024 році набрала повномасштабних обертів.

Патріотизм, державність, національні й духовні цінності – це важливі складові національно-патріотичного виховання, які неухитно мають виховуватися і формуватися у молодого покоління, входити безпосередньо у виховний процес, долучати здобувачів освіти до світлих національно-патріотичних і державницьких почуттів, формувати їх як стійких громадян-патріотів.

У Програмі «Нова українська школа» у поступі до цінностей» [12], зазначено, що складність сучасних виховних проблем потребує комплексного підходу у їх розв'язанні та розвитку соціально-педагогічної парадигми виховання.

Основою виховання виступають особистість дитини, визнання її найвищою цінністю, орієнтація педагога на гуманні, демократичні принципи спільної з дитиною життєдіяльності, отже, генерація стратегії суб'єкт-суб'єктної взаємодії.

Базовими моральними цінностями сучасного виховання визначено любов, повагу до інших, гідність, відповідальність, совість, свободу, толерантність, справедливість, рівноправ'я, ініціативність.

У розділі представлено узагальнене дослідження, яке було здійснено закладами освіти Рівненщини, Черкащини та Хмельниччини упродовж проведення експерименту на всеукраїнському рівні з реалізації програми ««Нова українська школа» у поступі до цінностей» на 2018–2022 роки. Здійснено аналіз та систематизацію результатів педагогічних колективів базових закладів загальної середньої освіти щодо створення комплексної системи виховання здобувачів освіти на цінностях в Новій українській школі.

Експеримент всеукраїнського рівня з реалізації програми «Нова українська школа у поступі до цінностей» здійснювався відповідно до наказу МОН України від 18.03.2019 р. № 369 «Про проведення експерименту всеукраїнського рівня з реалізації Програми «Нова українська школа у поступі до цінностей» на базі закладів загальної середньої освіти Донецької, Кіровоградської, Київської, Миколаївської, Одеської, Рівненської, Тернопільської, Хмельницької, Черкаської областей на 2018–2022 роки».

Таке дослідження у сучасних умовах реалізації освітнього процесу є надзвичайно важливим, адже передбачає, щоб кожен заклад освіти став для учнів осередком формування громадянина-патріота України, який зможе брати на себе відповідальність, самовіддано розбудовувати країну як суверенну, демократичну, незалежну, правову державу, забезпечувати її національну безпеку, сприяти єдності української політичної нації та встановленню злагоди в суспільстві та громадянського миру.

Апробація програми «Нова українська школа» у поступі до цінностей» вимагала від освітян експериментальних закладів реалізації принципово нових підходів у виховній діяльності. Розкриємо декілька з них.

Впровадження інноваційних освітніх практик на Рівненщині

На Рівненщині реалізація програми «Нова українська школа» у поступі до цінностей» здійснювалась на базі Рівненської української гімназії, Острожецького ліцею імені І. Єремеева, Корецької гімназії, Цепцевицького ліцею, Птицької гімназії. У цих пілотних закладах освіти створювалися інноваційні практики та здійснювалися системні розробки з методики національно-патріотичного виховання на цінностях Нової української школи(далі – НУШ). Так, у Цепцевицькому ліцеї відбувався пошук впливів духовного розвитку на вікові особливості та життєві смисли особистості Нової української школи; в Острожецькому ліцеї імені І. Єремеева здійснювалося проектування спільних цінностей та створення психолого-педагогічних умов

реалізації ціннісного потенціалу компетентностей на основі проєктної діяльності; у Птицькій гімназії зверталась увага на створення практики реалізації християнських основ духовного становлення особистості у НУШ та в умовах міжособистісної суб'єкт-суб'єктної взаємодії; у Рівненській українській гімназії відбувалось вдосконалення та застосування інноваційних форм, методів, прийомів виховання як засобів формування духовних та моральних цінностей особистості учня НУШ; у Корецькій гімназії здійснювалось застосування нових підходів до організаційного-управлінського та проєктно-технологічного супроводу реалізації виховання в умовах моделі школи цінностей.

У базових закладах освіти був розроблений комплекс методик дослідження цінностей, які відповідають концептуальній основі програми ««Нова українська школа» у поступі до цінностей» та підготовці педагогів до наскрізного виховання учнів на цінностях у НУШ. Для цього використовувались вже існуючі методики та їх модифіковані методи щодо дослідження окремих груп цінностей як важливих компонентів виховання особистості учня. Застосовувались також методики щодо вивчення розвитку життєвих компетентностей, оцінювання життєвих навичок і цінностей за номограмами, а також вивчався рівень засвоєння учнями надбань виховного досвіду за різними складовими змісту виховання.

Комплексна діагностика виховання учнів на спільних життєвих цінностях, ранжування груп цінностей (національних, духовних, особистісних, моральних, загальнолюдських та ін.) за їх ціннісно-смісловим значенням проводилося для учнів 5–11 класів, вчителів і батьків, що виявили бажання взяти участь у діагностичному дослідженні.

Результати ранжування цінностей, які є пріоритетними у НУШ в умовах виховання національно свідомої особистості виявилися такими: в Острожецькому ліцеї переважають загальнолюдські (морально-етичні) цінності, у Корецькій гімназії – життєві, особисті та національні цінності, у Цепцевицькій ЗОШ I–III ст – загальнолюдські (морально-ідейні) цінності, в

Рівненській українській гімназії – національні та духовні цінності, у Птицькій ЗОШ І–ІІ ст. – загальнолюдські, національні та християнські цінності.

Загалом, на основі діагностики було виявлено, що значущими цінностями для учнів 9–11 класів є: любов, совість, свобода, патріотизм, відповідальність, гідність, справедливість, ініціативність. Для учнів 6–8 класів найбільш важливими є моральні цінності: любов, турбота, совість, справедливість, повага до себе й інших, толерантність. Такі результати свідчать про те, що загальнолюдські та національні цінності у сучасному їх вираженні залишаються основою життєвих орієнтирів учнів базових експериментальних закладів освіти.

Серед основних організаційно-педагогічних умов реалізації програми «Нова українська школа» у поступі до цінностей» у базових закладах освіти були виявлені такі: оновлення змісту та організації наскрізного процесу виховання цінностей на основі суб'єкт-суб'єктної взаємодії усіх учасників освітнього процесу; розробка структурно-логічної моделі наскрізного процесу виховання цінностей та моделювання виховних систем, спрямованих на реалізацію програми «Нова українська школа» у поступі до цінностей»; реалізація духовних, християнських, національних засад виховання цінностей сучасної молоді людини; продовження пошуку ціннісного потенціалу компетентної освіти та виховних орієнтирів ціннісної основи ключових і предметних компетентностей в умовах освітнього процесу в НУШ; програмування виховного середовища закладу освіти та виховного простору учня НУШ на основі системного навчання цінностей в закладах освіти; продукування інноваційної практики наскрізного виховання цінностей, створення технології виховання цінностей і наповнення її ціннісно-смысловими орієнтаціями, установками і ставленнями тощо.

У рамках упровадження програми «Нова українська школа» у поступі до цінностей» в освітній процес базових закладів освіти Рівненщини була розроблена цільова програма підготовки педагогічних працівників, а саме: в Рівненському ОППО розроблено освітню програму «Організація наскрізного

процесу виховання цінностей в НУШ» для керівників закладів освіти та педагогів.

У кожному з базових закладів освіти створювались необхідні умови і проводилися відповідні заходи з виховання в учнів необхідних цінностей, які вимагає НУШ. Так, в Острожецькому ліцеї розпочалась робота методичного об'єднання класних керівників з теми «Підвищення рівня вихованості особистості та формування в учнів цінностей шляхом упровадження програми «Нова українська школа» у поступі до цінностей». У Корецькій ЗОШ І–ІІІ ст. № 1 проводився теоретичний семінар «Цінності як базова консолідуєча складова ціннісної мотивації особистості» і паралельно велась робота щодо підписання Меморандуму між учасниками освітнього процесу та громадською організацією щодо громадської підтримки функціонування моделі школи життєвих цінностей. У Рівненській українській гімназії проведено декілька засідань кафедри за такими темами: «Рекомендації щодо упровадження програми «Нова українська школа» у поступі до цінностей», «Ціннісні орієнтири виховання в Новій українській школі», вивчено методологічний інструментарій та укладено методичний кластер «Форми, методи, прийоми виховання цінностей в арсеналі сучасного педагога». У Цепцевицькій ЗОШ І–ІІІ ст. проводилися семінари з вивчення ціннісного потенціалу компетентностей НУШ; у Птицькій ЗОШ І–ІІ ст. підготовлено посібник для введення батьків у світ цінностей дитини «31 кавовий день. Конференц-кав'ярня для мами» та інше.

Робочою групою, яка є відповідальною за апробацію в базових закладах освіти програми «Нова українська школа» у поступі до цінностей» було визначено тлумачення основних дефініцій, які використовуються в освітньому процесі. Так, поняття *«виховне середовище закладу освіти»* педагогами розглядається як середовище спільного буття, перетворене на процес розвитку і самореалізації особистості, що створюється та використовується при організації внутрішньошкільного життя дітей, у житті родини, у житті окремого виховного колективу чи осередку. Також враховувалось, що виховне

середовище НУШ – це не тільки безпечне середовище, а середовище безпосереднього і опосередкованого впливу на особистість в закладі освіти у сукупності матеріального і духовного забезпечення освітнього процесу, що створює сприятливі умови для особистісного і соціального розвитку учнів, розкриття їх здібностей, збагачення позитивного досвіду міжособистісної взаємодії та ціннісно-орієнтованої діяльності учнів.

Поняття «*виховний простір особистості учня*» розуміється не лише як середовище, а й духовний простір педагогічної взаємодії учня і педагога. Це – простір культури та міжособистісного діалогового спілкування, що впливає на виховання та розвиток особистості. Це – простір соціального, культурного, життєвого вибору особистості, котра самореалізується у різних виховних інститутах.

Під «*виховним простором особистості учня*» розуміємо також ціннісно зорієнтоване та педагогічно доцільно організоване середовище, що оточує окрему дитину або визначену кількість дітей класу, закладу освіти, будинку, двору, мікрорайону, населеного пункту тощо.

З метою розвитку стійкого інтересу та прагнень особистості учня до ціннісно орієнтованої діяльності нами ретрансльовано власну розробку на освітньо-виховне середовище та виховний простір сучасного учня у базових закладах, основними конструктами якого стали змістовно-методичний, організаційно-педагогічний, соціально-комунікативний, просторово-ціннісний та матеріально-технічний компоненти. Зокрема, *змістовно-методичний компонент* включає мету освіти та виховання, завдання, принципи та системи цінностей відповідно до реалізації формули НУШ щодо наскрізного виховання на цінностях; *організаційно-педагогічний* – виховні центри, рекреації, виставкові площі, розвивальні куточки, в тому числі державної і національної символіки, режим закладу щодо початку та завершення шкільного дня, духовну і національну безпеку та безпеку життєдіяльності; *соціально-комунікативний* – комфортні умови для виховання та розвитку особистості учня, оголошення, соціальну рекламу, правила

поведінки, стіннівки; *просторово-ціннісний* – форми виховання, гурткові заняття, роботу творчих об'єднань за інтересами, спрямованих на реалізацію змісту виховання та виховання дитячої і молодіжної дипломатії та демократичного порядку взаємодії формальних і неформальних структур; *матеріально-технічний компонент* – дизайн та оформлення приміщення і фасаду закладу освіти, вивіски тощо.

Відповідно до цього в закладах освіти відбувалося наповнення виховного процесу наскрізного виховання на цінностях виховними смислами, новими і цікавими формами, сучасними методами суб'єкт-суб'єктної взаємодії вихованців і педагогів. До потреб НУШ адаптовано та доповнено технологію системного навчання на цінностях, які запропонував О.Вишневський.

У базових закладах освіти Рівненщини здійснюється проектно-технологічне забезпечення виховання на основі виділених груп цінностей за Програмою національно-патріотичного виховання у закладах освіти Рівненщини на 2020-2025 роки. Базові заклади освіти з упровадження програми «Нова українська школа у поступі до цінностей» моделюють наскрізний процес виховання на цінностях в Новій українській школі, який передбачає такі складові: ресурсна (виховні технології), нормативна (локальні виховні програми, інструкції, правила взаємодії), управлінська (моніторинг якості виховання, діагностування вихованості та результативність ціннісно-орієнтованої активності особистості учня).

Дослідження ефективності інновацій та розробок для виховання на цінностях у базових закладах освіти в умовах упровадження програми «Нова українська школа у поступі до цінностей» засвідчує про новий набутий досвід та інноваційні практики як результат експериментальної діяльності. Розглянемо їх більш детальноше.

1. В основу апробації християнських засад виховання цінностей сучасної молоді людини як умови ефективного реалізації програми «Нова українська школа у поступі до цінностей» у *Птицькій гімназії* покладена

необхідність спільної партнерської взаємодії батьків, закладу освіти, духовних осередків для формування духовних цінностей у сучасній молоді, що стало концептуальною основою організації розробленої партнерської студії «Дорогою духовності». Студія включає два взаємопов'язані модулі:

- *перший модуль «Вічне – повсякденне»* (мета модуля – об'єднати батьків, вчителів, адміністрацію та працівників закладу освіти у єдину «співдружність однодумців» на основі реалізації ідей Святого писання; порад Святотцівської виховної спадщини; досвіду християнської педагогіки; їх втілення й переосмислення у технологіях відомих педагогів-гуманістів (Ш. Амонашвілі, Я. Корчака, В. Сухомлинського та інших); наукової інтерпретації у постулатах І. Бєха);

- *другий модуль «На шляху Добра»* (мета модуля – ввести здобувачів освіти у світ духовної літератури (біблійних оповідань, притч, переказів, прикладів із життя святих, сподвижників, християнських абеток, читанок, тощо), а також казок, оповідань В. Сухомлинського, сформувані у них компетентності самим вирішувати ту чи іншу моральну, етичну та особистісну проблему).

Концептуальними в діяльності студії «Дорогою духовності» є такі положення: визнання кожного учасника студії вищим Божим творінням, неповторною, унікальною особистістю, самобутньою соціальною цінністю із складним внутрішнім світом; віра в потенційні можливості його духовного розвитку та самовдосконалення; опора у розв'язанні проблем формування духовних цінностей на переосмислення досвіду християнської педагогіки чи кращих національних виховних традицій не тільки дорослими, а й здобувачами освіти; ставлення до кожного як до самосвідомого відповідального суб'єкта власного духовного розвитку, самотворчості й самовдосконалення; забезпечення свободи вибору, висловлювання власної точки зору щодо кожної описаної у духовній літературі ситуації; створення умов для суб'єкт-суб'єктної партнерської взаємодії та «інтимно-особистісного» довірливого спілкування всіх учасників студії.

2. Проектування спільних цінностей для виховної діяльності в *Острожецькому ліцеї імені І. Єремєєва* відбувалося на основі виокремлення ціннісних ставлень, наповненням ними змісту предметних компетентностей, опори на стратегічну ідею – створення виховного простору, спроможного забезпечити збагачення духовного потенціалу дітей і учнівської молоді, що стало пріоритетом для власної програми виховання в ліцеї, а також забезпечення умов для особистісної реалізації учнів, задоволення їх потреб, інтересів, можливостей. До створення та реалізації загальношкільних, всеукраїнських проєктів, проектування спільних цінностей, здійснення освітньої діяльності в рамках втілення виховної програми в ліцеї постійно залучаються батьки, випускники, підприємці, очільники та активні жителі територіальної громади, яких об'єднує спільна мета – виховання свідомого молодого покоління з твердими переконаннями і цінностями, а також співпраця у єдності: виховні плани класних керівників, план виховної роботи закладу, план роботи учнівського самоврядування «Нове покоління» та Стратегія розвитку Острожецького ліцею імені І. Єремєєва на 2021–2026 роки тісно взаємопов'язані між собою та поетапно реалізуються. На фініші – авторська програма виховної діяльності Острожецького ліцею імені І. Єремєєва (в рамках програми НУШ «У поступі до цінностей»).

Адміністрацією та педагогами ліцею виокремлено ціннісний потенціал предметних компетентностей здобувачів за інструментом програми «Нова українська школа у поступі до цінностей» на основі ціннісних ставлень та практичних здатностей особистості та за освітніми галузями у базовій школі; проаналізовано виховну значимість компетентностей; надано практичні поради класним керівникам по формуванню цінностей і компетентностей підчас проведення виховних заходів; наведено приклади з власного досвіду щодо реалізації виховної мети і цілей навчальної діяльності.

3. Педагогічним колективом *Корецької гімназії* розроблено та зреалізовано низку цільових проєктів, які функціонально, доповнюючи один одного, забезпечують вирішення системи завдань методичного-

організаційного та педагогічно-виховного рівня, покладених в основу системи виховної роботи закладу та є векторами її розвитку: «Соціально-емоційне та етичне навчання»; «Активне інформаційне освітнє середовище»; «Інтелектуал гімназії»; «Я – дослідник»; «Формування іміджевої культури та академічної доброчесності»; «Демократична школа»; «Естетичний простір»; «Територія здоров'я та безпеки». Започатковано проведення місячників наскрізного процесу виховання за цінностями та за напрямками: «Здоров'я і безпека» (жовтень), «Громадянська відповідальність» (листопад), «Підприємливість і фінансова грамотність» (березень), «Екологічна безпека та сталий розвиток» (квітень).

Педагогічними знахідками колективу Корецької гімназії стали: День академічної доброчесності в закладі; арт-перерва «Гармонія в тобі»; виставковий еко-подіум «Друге життя старим речам»; уроки під блакитним небом; конкурс листівок «Барвижиття»; флешмоб музейних селфі, фестиваль мистецтв «Гімназійна весна»; тренінг «Педагогіка партнерства як ключовий компонент НУШ», педагогічна кав'ярня «SMART-освіта як освітня система нового типу», конкурс буклетів-мотиваторів «Учитель очима дитини», конкурс сторітеллінгів за цитатами видатних педагогів, педагогічна мозаїка «Ефективне педагогічне спілкування як основа сучасного освітнього процесу», методичні посиденьки «Родзинки сучасного онлайн уроку».

4. У *Цепцевицькому ліцеї* зосереджена увага на виховання духовних цінностей. Так, на основі дослідження психологічної служби було з'ясовано, що цінностями, які переважають в здобувачів освіти ліцею є: сім'я, бог, життя, здоров'я, щастя, любов. Опитування батьків засвідчує, що на першому місці у них є бог, любов, сім'я, добробут, чесність, справедливість. Колективними цінностями для педагогів є освіта, мир, любов, чесність, справедливість.

Цінності колективу *Цепцевицького ліцею* базуються на розвитку духовності всіх учасників освітнього виховного середовища. Джерелом розвитку духовності вихованців за результатами дослідження є, безперечно, спілкування, зокрема духовне. Духовне спілкування стає можливим за умови

інтересу та довіри людей одне до одного. Для того, щоб духовні цінності визначали поведінку здобувача освіти в будь-яких ситуаціях, вони мають стати його нормами. За результатами моніторингу, який був проведений на III (формульованому) етапі експерименту, педагоги ліцею зробили висновок, що саме сім'я і клас, в якому навчається дитина, сприяють активному засвоєнню цих цінностей. Для учителів і батьків надзвичайно важливим є надання відповідного морального зразка і створення педагогічно доцільних умов, які сприяли б його засвоєнню.

5. У Рівненській українській гімназії було проведено низку педагогічних та методичних заходів, на яких розглядалися питання за темою експерименту: «Нова українська школа в поступі до цінностей»: форми та інструментарії формування цінностей», «Роль базових духовно-моральних цінностей у вихованні сучасних підлітків», «Програма національного виховання в закладах освіти Рівненщини на 2020–2025 роки: національний зміст виховних орієнтирів ціннісних ставлень особистості» тощо.

Творчими групами експерименту було доповнено методичну скарбничку «Інноваційні форми, прийоми, методи виховної діяльності з формування ціннісних ставлень особистості» (за програмою «Нова українська школа у поступі до цінностей»). Укладено методичні посібники «Нова українська школа в поступі до цінностей. Практичний аспект» (посібник містить розробки годин спілкування для учнів різних вікових груп); «Формування соціально-комунікативної компетентності гімназистів через учнівське самоврядування» (матеріали з досвіду роботи педагога-організатора Рівненської української гімназії Корчаги Н.В.).

Досвід роботи Рівненської української гімназії з проблеми організації виховного середовища на основі розкриття сучасних поглядів на виховні центри закладу та нове їх наповнення за виховною сутністю векторів розвитку гімназії та дослідження історії освіти в постатях і досягненнях випускників презентувалося на різних обласних навчально-практичних семінарах, виставках, форумах.

Загалом, результативність експерименту на всеукраїнському рівні за програмою «Нова українська школа у поступі до цінностей» на базі закладів освіти Рівненщини (Рівненської української гімназії, Острожецького ліцею імені І. Єремєєва, Цепцевицького ліцею, Корецької гімназії, Птицької гімназії) щодо проектування виховного середовища закладу освіти та використання виховного простору особистості учня неодноразово обговорювалось на робочих зустрічах, нарадах, семінарах.

У Рівненському ОППО для підготовки педагогів було розроблено та прийнято освітню програму підвищення кваліфікації педагогічних працівників «Наскрізне виховання на цінностях в НУШ», наповнення якої містить обґрунтовані рекомендації з моделювання процесу наскрізного виховання на цінностях та створення необхідних соціально-педагогічних умов його здійснення в закладах загальної середньої освіти Рівненщини.

В експериментальних закладах освіти здійснювалось проектування цілісного освітньо-виховного середовища (мікро-фактори виховання) та виховного простору особистості учня (мезо-фактори виховання), що відбувалось з врахуванням виховного компоненту змісту компетентнісної освіти та ціннісного потенціалу компетентностей в цілісному освітньому процесі Нової української школи. Здійснювалось нове наповнення проектно-технологічного забезпечення виховання на основі виділених груп цінностей та очікуваних результатів реалізації концепцій і програм національно-патріотичного виховання у закладах освіти та розроблялось технологічне забезпечення виховання позитивної та радісної особистості, хорошого сім'янина з орієнтацією на традиційну українську сім'ю, високодуховну та екологічно свідому особистість, діяльного патріота та активного громадянина.

Експериментальне дослідження з упровадження програми «Нова українська школа у поступі до цінностей» на базі Рівненської української гімназії, Острожецького ліцею імені І. Єремєєва, Корецької гімназії, Цепцевицького ліцею, Птицької гімназії Рівненщини надихнуло педагогів на нові ідеї виховання на цінностях – створення комплексної системи виховання

на цінностях в закладах загальної середньої освіти, розроблення механізмів та інструментів наскрізного процесу виховання на цінностях в Новій українській школі; підготовку педагогів до його здійснення; нову практику виховання дітей та учнівської молоді на спільних (прийнятих) цінностях.

Інноваційні практики закладів освіти Черкащини

В умовах проведення експерименту освітяни Черкащини зосередили увагу на тому, що для ефективного національно-патріотичного виховання, успішного самореалізації та навчання сучасному здобувачеві освіти необхідно оволодіти ключовими освітніми та предметними компетентностями, які тісно пов'язані з власне особистісними та суспільними цінностями. Однією з таких цінностей є лідерство та самореалізація здобувача освіти.

Саме тому пріоритетним напрямом у виховній системі педагогів *Черкаської спеціалізованої школи I–III ступенів № 28 ім. Т.Г. Шевченка Черкаської міської ради Черкаської області* є формування лідерської компетентності. Робота впроваджувалася шляхом діяльності дитячої громадської організації «ЮНІКС» (далі – ДГО «ЮНІКС»), учнівського самоврядування «Моноліт», джур козацького куреня ім. Віталія Вергая, а також ґрунтувалася на загальнолюдських цінностях українського народу, громадянського суспільства, принципах верховенства права, дотримання прав і свобод людини й громадянина, визначених програмою «Нова українська школа у поступі до цінностей».¹

Учні закладу освіти постійно беруть участь у конференціях, лідерських зборах, вони є представниками Національної дитячої ради при Уповноваженому Президента України з прав дитини. Вже 9 років поспіль учні закладу освіти займають керівні посади в Лізі старшокласників Черкаської області. За цей час успішно реалізовані проєкти шкільного, міського, обласного та всеукраїнського рівнів.

У рамках діяльності Ліги старшокласників Черкаської області реалізовані проєкти: «Від серця до серця», «Ми – патріоти України», «Творча майстерня», «Сучасна молодь – майбутнє України», «Герої не вмирають», «Козацька толока», «Козацький стан», «Одягни Україну у вишиванку», «Знай наших».

Двадцять учнів закладу освіти, які є лідерами ДГО «ЮНІКС» і дійсними членами Черкаського козацького полку з реєстровими грамотами, беруть участь у щорічній смолоскипній ході до дня вшанування Холодноярської республіки.

У Черкаській спеціалізованій школі I–III ступенів № 28 ім. Т. Г. Шевченка Черкаської міської ради Черкаської області створено «Галерею пам'яті», присвячену Революції Гідності в Україні та загиблому в 2014 році під час виконання службових обов'язків випускникові закладу освіти Віталію Вергаю. Активно діє козацький курінь ім. Віталія Вергая, а джури козацьких роїв «Ратиборець» та «Пекельна хоругва» щороку беруть участь у змаганнях Всеукраїнської віськово-патріотичної дитячо-юнацької гри «Сокіл» («Джура») та посідають призові місця на міському та обласному рівнях. Окрім цього, були учасниками Всеукраїнських змагань «Гетьманська Україна» та «Закарпатська Січ–2022», вишколу «Джура-Прикордонник-2021». Лідери ДГО «ЮНІКС», що діє у закладі освіти з 1996 року, є членами Національної дитячої та молодіжної ради при Президентові України та Всеукраїнської ради старшокласників (спільноти юних лідерів України), постійно ініціюють благодійні та патріотичні заходи: «Обличчя моєї України», «Пазл Миру», «Прапор добротності», акція-флешмоб «Повертайся живим», Всеукраїнський збір-конференція до Дня Гідності і Свободи-2022, «Відкрий своє серце» (створення комфортних умов у закладах освіти для внутрішньо переміщених дітей), участь у роботі дитячого патріотичного радіо «Паляниця» на підтримку Збройних Сил України.

Зважаючи на воєнний період, робота зі здобувачами освіти у межах виховної системи закладу освіти набула дещо іншого формату. Лідери учнівського самоврядування активно долучаються до волонтерської

діяльності та залучають учасників освітнього процесу до такої роботи: проводять благодійні акції, ярмарки, концерти, кошти з яких спрямовуються на допомогу військовим лінії розмежування та в зоні бойових дій. За період з 2014 року до сьогодні організована допомога вимушено переміщеним родинам внаслідок спеціальної операції АТО-ООС, допомога жінкам-військовослужбовцям в районі проведення ООС, акції збору коштів для покращення матеріально-технічного спорядження особового складу батальйону спеціального призначення «Донбас».

Усі учасники освітнього процесу, співпрацюючи з громадськими та волонтерськими організаціями «Патріот», ГО «Січ», ГО «Наш батальйон», Центром допомоги армії, Всеукраїнською громадською організацією «Об'єднання дружин і матерів бійців учасників АТО», активно долучилися до волонтерської діяльності, яка спрямована на допомогу Збройним Силам України та Теробороні.

У закладі створені творчі майстерні педагогічного та учнівського колективів, які виготовляють різноманітні патріотичні обереги, поробки, малюнки та передають бійцям Збройних Сил України. Учасники лідерських шкільних осередків є організаторами акцій «Лист солдату», «Великодній кошик для захисників», «Солодкий подарунок», «Плетіння теплих шарпеток», «Смаколики для ЗСУ».

Учні, їхні батьки та учителі закладу освіти активно долучилися до Всеукраїнської акції «Смілива гривня», зібравши у підсумку 26 кг монет, які еквівалентні 3 100 гривням. *На осінньому благодійному ярмарку вихованці закладу освіти та їхні батьки зібрали 11 000 гривень, які перерахували у Благодійний фонд Сергія Притули на придбання дронів для українських військових. З серпня 2022 року в закладі освіти організовано виготовлення окопних свічок, кілька партій з яких вже прибули до місця свого призначення на передову.* Така волонтерська діяльність колективу сприяє набуттю дітьми шанобливого й відповідального ставлення, формуванню соціально значущої ініціативності, прагненню здійснювати добрі справи. Багато років заклад

освіти є одним із лідерів волонтерської діяльності та національно-патріотичного руху Черкащини. За добродійство та постійні благодійні акції заклад і лідери учнівського самоврядування неодноразово були відзначені нагородами і подяками від різноманітних волонтерських організацій, спілок та військових частин.

Одним із важливих завдань педагогів КЗ «Золотоніська санаторна школа Черкаської обласної ради» було пояснити учням зміст поняття «патріотизм» через особисту діяльність. Тому було розроблено проєкт «Моя Батьківщина – Україна, Черкащина – серце України», мета якого є формування патріотизму юних українців, самовідданості, активної громадянської позиції, особистої відповідальності й дієвості за долю та єдність країни.

Основними завданнями проєкту є активізація діяльності закладу освіти з виховання у дітей почуття патріотизму; організація виховної роботи та змістовного дозвілля учнівської молоді, успадкування духовних надбань українського народу; посилення моральної складової в загальній системі формування у молоді національної гідності, готовності до виконання громадянських та конституційних обов'язків, особистісних рис громадянина України; виховання дисциплінованості, сумлінності та чесності, виховання у дітей та учнівської молоді шанобливого ставлення до державних символів – Державного Герба України, Державного прапора України і Державного Гімну України, почуття громадянства, освіченості; забезпечення духовної єдності поколінь, підтримка та пропагування сімейних цінностей; здійснення науково-методичного супроводу реалізації завдань патріотичного виховання; створення та наповнення інформаційних ресурсів з питань патріотичного виховання.

У рамках реалізації проєкту у закладі освіти була проведена акція «Жовто-блакитний день», відповідно до якої усі учасники (і малеча, і дорослі) прийшли в одязі жовтого та блакитного кольорів. На ранковому зібранні учні схожі були на розкішний прапор України. Учні виявили неабияку фантазію: кольорові футболки та шорти, джинси, жовті майки, сарафани, жовто-блакитні

стрічки, вплетені у коси, квіточки-заколки у волоссі, капелюхи із кольорового жовтого та блакитного паперу та жовто-блакитні прапорці.

Учні 11 класу КЗ «Золотоніська санаторна школа Черкаської обласної ради» стали ініціаторами акції «Шоколад для захисників». До акції долучилися учні 1–11 класів та працівники закладу освіти. Діти прикрасили свої подарунки листівками, сердечками з побажаннями та подякою воїнам, які захищають Україну. «Ми вдячні Вам за те, що оберігаєте наш спокій, наше майбутнє. Нехай наш шоколад принесе вам радість, адже недарма його називають гормоном щастя. А ще хай зігріє вас наша любов», – пишуть діти у листівках.

Метою акції «Алея героїв Небесної сотні» є розвиток свідомості учнів, підвищення соціальної активності, віднайдення та опанування концепції власної поведінки; формування почуття патріотизму, залучення до діяльності учнів з «групи ризику»; формування активної життєвої позиції; виховання гордості та поваги до духовних надбань людства.

Санаторна школа розташована на території загальною площею понад 7 га, тому щовесни роботи у шкільній родині вистачає. На території закладу освіти була закладена алея Небесної Сотні в пам'ять про загиблих героїв Майдану. Акція стала можливою завдяки тому, що підприємці із Домантова Олена Володимирівна та Олександр Георгійович Кушніренки презентували закладу освіти понад 200 кущів чорної та червоної смородини. Ці щирі душою люди живуть за принципом «Багатий не той, хто бере, а той, хто віддає». Саджанці, вирощені їх руками, завжди приживаються і дають щедрі плоди. Олександр Георгійович розповів шкільній громаді, як доглядати за рослинами. Учні 8–11 класів обережно копали ямки, носили воду, саджали рослини, даруючи їм своє тепло. Навіть дощ не став на заваді у проведенні акції. «Ми повинні пам'ятати минуле, щоб збудувати для себе гідне майбутнє», – ці слова стали для учнів правилом життя.

Минуло кілька тижнів – і на маленьких кущиках смородини з'явилися перші листочки. А вже через рік на кущах з'явилися перші ягідки червоної

смородини. Дивлячись на них, ми будемо згадувати тих, хто віддав своє життя для того, щоб українці мали гідне життя, за нашу волю, за наші права та гідність. Того ж дня у шкільному парку було посаджено 60 берізок та 54 сосни. Понад 80 учнів та працівників закладу освіти вийшли на центральну алею, що веде до Санаторної школи, щоб прикрасити українською символікою каштани, посаджені вздовж алеї. Одне за одним дерева перетворювалися на символ єдності України.

Дитина не народжується з патріотичними переконаннями, її становлення залежить від умов сімейного виховання, психологічних особливостей, її активності тощо. Учні 9–11 класів сприйнятливі для формування патріотичних почуттів внаслідок росту самосвідомості, вони готові включатися у соціальні процеси, їх цікавлять події, що відбуваються в суспільстві. Саме у цьому віці у дітей виникає відчуття причетності до того, що відбувається навколо них, розвивається логічне та критичне мислення. Під час позакласних заходів старші підлітки вчать орієнтуватися в сучасній ситуації, критично оцінювати факти і події суспільного життя, відстоювати свою точку зору. Оскільки патріотизм є інтегральною характеристикою особистості, а правовізнання є суттєвим елементом патріотизму, то технології патріотичного виховання в Санаторній школі застосовуються при проведенні заходів правового характеру. Ефективними вважаємо ті заходи, під час яких учні є не лише пасивними спостерігачами, але й беруть активну участь у обговоренні, дискутують, відстоюють свою точку зору, вчать знаходити аргументи, зіставляти різні точки зору, слухати і аналізувати одержану інформацію та поважати точку зору інших. Практика роботи показує, що старші підлітки проявляють живий інтерес до подій суспільного і політичного життя країни. Враховуючи ці інтереси, вчителі-предметники організовують виховну діяльність так, щоб вона сприяла широкому залученню учнів до громадсько-корисної діяльності, учнівського самоврядування. Для проведення виховних заходів використовуємо масові, групові та індивідуальні форми роботи: аналіз соціальних ситуацій, соціально-проєктну діяльність, ситуаційно-рольові ігри,

соціально-психологічні тренінги, круглий стіл, екскурсії, ігри-драматизації, інтерв'ю, участь в етнічно-художніх виставках.

Для виховання духовних цінностей учнів активно використовується шкільний музейний комплекс. З метою покращення національно-патріотичного виховання, відродження духовності та формування гармонійно розвиненої особистості в Санаторній школі створено 3 музейні кімнати: етнографічна кімната, кімната бойової слави та кімната історії закладу освіти. Робота в шкільних музеях дає відчутні результати. Екскурсії до музеїв допомагають виховувати в учнів почуття патріотизму, свідоме ставлення до надбань науки і культури; розвивають мислення, творчі здібності та певні практичні навички, стимулюють творчу активність особистості. Класні керівники і вчителі-предметники використовують можливості музеїв на уроках і в позакласних заходах. Такі необхідні комплексні освітні завдання як ознайомлення з історією рідного краю, життям видатних діячів міста, формування національної свідомості, патріотизму можна успішно реалізовувати, проводячи екскурсії до музеїв.

Вагомий виховний потенціал має шкільний театр, який має назву «Точка зору». Шкільний театр, звичайно, має свої особливості. На відміну від професійного, завданням якого є виховання глядачів, шкільний театр насамперед виховує учасників вистав – юних акторів, слугує розвитку їхніх творчих сил. Це довготривалий проєкт, навколо якого вдалося об'єднати велику кількість учнів, педагогів, батьків.

Педагогічний колектив *Канівської загальноосвітньої школи I–III ступенів № 4 Канівської міської ради* в рамках реалізації програми з виховання «Нова Українська Школа у поступі до цінностей» також провів досить змістовну роботу інформаційного, організаційного та аналітичного характеру. Творчими групами вчителів опрацьовувалися концептуальні організаційно-педагогічні умови реалізації програми «Нова Українська школа у поступі до цінностей» в освітньому процесі закладу освіти, було узагальнено напрацювання класних керівників щодо форм та методів роботи з дітьми

різновікових категорій. У 2018 році творчою групою педагогів на чолі з заступником директора з виховної роботи обумовлені етапи реалізації вищезначеної програми та затверджені рішенням педагогічної ради закладу освіти.

Вище зазначена програма спирається на духовні та моральні цінності як інтегративне стрижневе ставлення особистості до себе та утворення нею життєвих смислів, проявами яких є визначені базові цінності, а саме:

- любов, що визначає життєві й особисті пріоритети, ідеали, цілі та духовні пошуки дитини;
- повага до інших як прагнення бути порядним у своїй думках, вчинках і діях;
- гідність, що охоплює самоповагу і самооцінку та відображає значущість конкретної людини;
- відповідальність за вчинки у своєму житті;
- совість як вияв самосвідомості та самооцінки власних вчинків;
- свобода як розширення можливостей самореалізації та самоствердження особистості;
- справедливість як регуляція побудови людських стосунків;
- ініціативність як діяльна активність у досягненні мети.

Педагогічний колектив закладу освіти усвідомлював, що сучасний випускник в умовах російсько-української війни, розпочатої РФ проти України повинен бути особистістю з якісно новими життєвими цінностями та компетенціями, і бути не лише носієм знань, а гармонійно розвиненою особистістю з високим рівнем патріотичних почуттів.

Провідною ідеєю педагогічного колективу закладу є творчий пошук, спрямований на впровадження національних традицій, відродження української культури, звичаїв народу, утвердження патріотизму й національної гордості, виховання кращих моральних якостей людини, формування здорового способу життя. Адміністрація і вчителі прагнули, щоб заклад освіти для кожної дитини став осередком становлення громадянина-патріота України, готового брати на себе відповідальність, самовіддано

розбудовувати країну як суверенну, незалежну, демократичну, соціальну державу.

З огляду на це, виховна робота закладу освіти була спрямована на реалізацію таких завдань: національно-патріотичне виховання; виховання національної самосвідомості; виховання в учнів громадянської позиції; виховання поваги та любові до державної мови; формування моральних якостей особистості.

Одним із девізів закладу освіти є: «Добро і милосердя – це два крила, на яких тримається людство». Педагогічний колектив зосереджує увагу учнів на тому, що світ тримається на добрі та на гарних вчинках, тому потрібно не просто говорити про добро та чекати його від інших, а реально діяти, намагатися зробити світ кращим своїми добрими, корисними справами. Як результат Канівська загальноосвітня школа І–ІІІ ступенів № 4 Канівської міської ради проводить благодійні акції та заходів на допомогу Збройним Силам України. Це їхній внесок у Перемогу.

Освітній процес *Моринського ліцею з дошкільним підрозділом імені Тараса Григоровича Шевченка Звенигородської міської ради Черкаської області* насичений ідеями Тараса Шевченка, а його принципи та погляди покладені в основу гуманної педагогіки, яку впроваджує та підтримує педагогічний колектив.

На думку педагогічного колективу, події останніх років дають підстави стверджувати, що переважна більшість дітей та молоді виявляють високу патріотичну свідомість. Це є, безумовно, свідченням дієвої системи виховної роботи закладів освіти, а саме: національно-патріотичного виховання учнів, виховання загальнолюдських цінностей, таких як милосердя і доброта, любов і повага, терпіння та взаємодопомога.

У жорстоких реаліях воєнного стану в Україні перед педагогічним колективом закладу освіти постало важливе завдання – об'єднання зусиль педагогічної та громадської спільнот на засадах взаєморозуміння, співробітництва щодо захисту прав та свобод, оволодіння дітьми

універсальними цінностями та моделями поведінки, які складають основу світової культури.

Уся Моринська ліцейна родина (педагоги, учні та їхні батьки) з початку повномасштабного вторгнення стали єдиним щитом допомоги ЗСУ, вимушеним переселенцям та всім, хто потребує підтримки сьогодні. Конкретні добродійні справи, проєкти, акції, ініціативи ліцею – це те, чим насичене щоденне життя здобувачів освіти в сьогоднішніх умовах. Національно-патріотичне виховання, побудоване на духовних і загальнолюдських цінностях є основним завданням педагогічного колективу ліцею.

У рамках реалізації програми «Нова українська школа у поступі до цінностей» в ліцеї проведено багато заходів, акцій та проєктів. Розглянемо деякі з них.

Починаючи з 2014 року Моринський ліцей постійно проводить благодійні акції та надає волонтерську допомогу нашим захисникам, адже багато їхніх земляків, колишніх випускників були і нині перебувають на захисті східних кордонів України. З початком повномасштабного вторгнення РФ на територію України заклад освіти активно продовжує колективну волонтерську роботу. На базі ліцею перероблено близько двох тонн м'ясної продукції для виготовлення консервації. Хліб та хлібобулочна випічка, м'ясні та рибні страви, консервація та соління, заготівля лікарських трав та цілющих чаїв – це далеко не повний перелік продовольчої підтримки. Ліцеїсти постійно пишуть листи та малюють малюнки зі словами подяки воїнам, виготовляють патріотичні обереги та плетуть маскувальні сітки.

Назви благодійних акцій самі говорять за себе. Так, Акція «Замість квітів – ліки» передбачала збір лікарських засобів, акція «Шапка – зверху каска» – збір та виготовлення власноруч шапок, шкарпеток, рукавиць, теплої білизни, акція «Разом до Перемоги!» – збір продуктів харчування та засобів гігієни. Акція «Подарунок для солдата. Пакунок вдячності» – благодійний захід до Дня

святого Миколая, запропонований Президентом ліцею для вітання захисників в зоні активних дій.

На благодійному ярмарку «Освітній фронт – разом до Перемоги!» зі збору коштів на підтримку ЗСУ ліцей виручив 7 500 гривень. Така діяльність є яскравим підтвердженням виховання молоді на загальнолюдських, національних, духовних і моральних цінностях.

Заходи з національною складовою – це та змістова виховної роботи, яка постійно присутня в освітньому процесі ліцею (День української хустки, творча майстерня Самчиківського розпису, День вишиванки, Шевченківські дні, День Соборності, Вшанування Небесної Сотні, День Гідності Свободи тощо). З 24 лютого 2024 року цей список поповнився і скорботними подіями.

Так, ліцеїсти долучилися до ініціативи «Віртуальна дошка подяки від дітей захисникам України» аби залишити свою вдячність та привітати воїнів ЗСУ з нагоди Дня Захисника та Захисниці України. Провели також велопробіг до Дня козацтва, відвідавши пам'ятні місця в селі та поклавши квіти до могил загиблих воїнів-односельців у російсько-українській війні та вшанували хвилиною мовчання колишніх випускників.

Прищеплюють любов до України і різноманітні проєкти, зокрема, проєкт «Я люблю Україну». Такі заходи дають можливість краще пізнати рідну країну, її звичаї, традиції, культуру, історію.

Одним із напрямів діяльності *Смілянського навчально-виховного комплексу «Загальноосвітня школа I ступеня – гімназія імені В. Т. Сенатора Черкаської області* в рамках проведення експериментальної роботи є інноваційні практики, пов'язані із проведенням соціально значимих проєктів учнівського самоврядування як чинника духовного зростання особистості підлітків. Ці інноваційні практики дозволяють поєднати виховання й навчання з реальним життям, уможлиблюють використання знань, умінь і навичок для вирішення практичних завдань. Тому вже багато років у закладі практикується залучення дітей до соціально значущих проєктів, в яких під час спілкування та

взаємодії підлітки формують піклувальне мислення, вибудовують власну систему цінностей та практичних здатностей.

Привертає увагу розроблена технологія КТС «Воїни світла, воїни добра» патріотичного спрямування, яка об'єднала небайдужих лідерів і була спрямована на вирішення важливих питань сьогодення – допомоги воїнам, що перебувають в зоні ООС, популяризації волонтерського руху, подальшої співпраці з волонтерами.

Таким чином, участь членів учнівського самоврядування в прийнятті рішень, оцінка альтернатив і наслідків сприяє процесу формування та свідомого вибору духовних цінностей. Учні більш готові до компетентної участі в житті суспільства.

Реальним фактором становлення демократичних традицій у міжособистісному спілкуванні учнів 10–11 класів є реалізація моделі проектної діяльності. Доцільним є використання технологій КТС, у яких гімназисти набувають широкого спектру соціальних навичок: отримують додаткові знання, оволодівають новими вміннями й навичками, мають можливість презентувати результати своєї діяльності. Техніка флешмобів забезпечує творчий підхід до роботи учнівського колективу, зацікавленого в перспективах своєї діяльності. Усі форми роботи, що реалізуються в діяльності учнівського самоврядування дають можливість гімназистам набути організаторський досвід і досвід самоорганізації, підвищують ефективність управління дитячим колективом, сприяють розвитку особистого й творчого потенціалів та їх входженню в систему суспільних відносин.

Впровадження інноваційних практик на Хмельниччині

Освітнянами Хмельниччини звернено увагу на те, що в програмі ««Нова українська школа» у поступі до цінностей» визначено особистісно орієнтоване навчання і виховання як таке, що вимагає психологізації освітнього процесу шляхом підвищення психологічної компетентності всіх його учасників: учнів,

вчителів та батьків учнів. Отже, значна роль у вирішенні цього завдання належить психологічній службі системи освіти, яка має функціонувати як єдина система, що сприяє створенню умов для когнітивного й соціального розвитку особистості, збереження психічного здоров'я та надання психологічної підтримки всім учасникам освітнього процесу.

Відповідно до програми «*«Нова українська школа» у поступі до цінностей»* особистісно орієнтований підхід зосереджує увагу педагога на особистості дитини, її власному моральному досвіді, внутрішньому світі, що сприяє розкриттю творчого потенціалу учнів, їхніх кращих моральних якостей, утверджує свободу морального вибору, а також протистоїть усередненню чи нівелюванню особистості дитини.

У контексті радикального оновлення системи освіти психологічна служба *Гімназії № 1 Шепетівської міської ради Хмельницької області* сприяє покращенню умов для розвитку кожного суб'єкта освітнього процесу, здійснює психологічну підтримку й надає допомогу учням, учителям та батькам учнів.

Налагодження здорової, безпечної психологічної взаємодії між усіма учасниками освітнього процесу – це головна місія психологічної служби *Гімназії № 1 Шепетівської міської ради Хмельницької області* в контексті програми «*«Нова українська школа» у поступі до цінностей»*.

Реалізуючи комплексний підхід відповідно до програми «*«Нова українська школа» у поступі до цінностей»* [12] для створення безпечного та комфортного середовища соціально-психологічною службою було охоплено усіх учасників освітнього процесу (учні, педагоги та батьки учнів). Відповідно у закладі був створений новий освітній комфортний простір, який мотивує дітей, емоційно «заряджає», сприяє позитивному розвитку емоційної сфери дитини та зняттю емоційної напруги. З метою створення безпечного освітнього середовища систематичним є проведення предметних днів або тижнів, зокрема: тижні протидії булінгу, акції «16 днів проти насилля», День безпечного інтернету, День толерантності тощо.

У результаті цілеспрямованого проведення системи заходів поступово виникає нова система цінностей та цілей освіти, тому сучасна освіта орієнтована на психологічну культуру, яка виражається у самоорганізації, саморегуляції, життєдіяльності педагога, у ставленні особистості до себе, оточуючих та необхідність формування критичного, креативного і піклувального мислення в учнів.

Відповідно до програми «Нова українська школа» у поступі до цінностей» окреслено основні навички критичного та піклувального мислення: гнучкість, зосередженість, аналіз та запам'ятовування інформації; визначення ключових аспектів, що містяться у явному або прихованому вигляді нової інформації; порівняння та спостереження (виявлення рис подібності й відмінностей об'єктів); генерування ідей, розробки виважених рішень; ефективне комбінування знань; формулювання критеріїв оцінювання інформації або ідей, перевірка правильності тверджень; терпимість до невизначеності та багатоваріативності; відкритість для інших ідей, терпимість до інших точок зору, відмінних від власних; уміння будувати прогнози, логічність висновків; активне сприйняття інформації.

Основними навичками піклувального мислення є: урахування інтересів та почуттів інших людей; орієнтація на діалог у спілкуванні; орієнтація на самоосвіту, саморозвиток; здатність до поповнення та генерації знань; уміння оцінювати, наскільки власні дії є корисними для суспільства і держави.

Аспектами психологічного супроводу педагогів відповідно до програми «Нова українська школа» у поступі до цінностей» є: психологічна готовність педагогів до змін та інновацій; попередження професійного вигорання педагогів; усвідомлення педагогами своєї ролі щодо створення сприятливих умов для успішної адаптації першокласників; особливості педагогічної взаємодії в контексті Нової української школи.

Підсумовуючи експериментальну роботу з реалізації програми «Нова українська школа» у поступі до цінностей» слід зазначити, що діяльнісний зміст організації освітньо-виховного простору *Гімназії №1*

Шепетівської міської ради Хмельницької області систематичне проведення заходів відповідно до запропонованих програмою форм і методів організації освітнього процесу, оновлення матеріально-технічної бази закладу у відповідності до сучасних вимог доводить, що педагогічний колектив закладу сміливо йде на виклики сьогодення: створює умови для виховання національного самоствердження учнівської молоді на провідних ідеях національного відродження, незалежності, соборності, мужності та єдності у боротьбі з російським загарбником.

Упродовж проведення експерименту оновлено зміст, форми і методи науково-теоретичної і методичної підготовки педагогічних працівників закладу щодо виховання національного самоствердження в учнівській молоді; організовано роботу педагогічного колективу на реалізацію основних напрямів виховної діяльності: «Я – особистість» – особистісний аспект, «Я – Ти, Інший» – міжособистісний аспект, «Я – Ми, родина, громада, суспільство, народ, нація» – національно-ціннісний аспект, «Я – громадянин Української держави» – політико-правовий аспект, «Я – Всесвіт» – духовно-ціннісний аспект; реформовано позаурочну виховну роботу шляхом запровадження інноваційних виховних технологій у сучасне національно-патріотичне виховання учнівської молоді; забезпечено умови для самореалізації кожного члена шкільного колективу та національного самоствердження учнівської молоді.

Випускники закладу освіти – конкурентно спроможні, із сформованими компетентностями для життя у сучасному суспільстві. Педагоги пишаються своїми випускниками, які у складі прикордонних військ, військово-морського флоту, ПВО, ТРО, на передових позиціях стійко і професійно захищають нашу українську землю, як тому вчили їх батьки, педагоги *Гімназії № 1 Шепетівської міської ради Хмельницької області*.

Таким чином, вивчення інноваційних практик виховання смисложиттєвих цінностей у дітей та молоді на основі апробації програми ««Нова українська школа» у поступі до цінностей» дозволяє зробити висновок

про розмаїття думок і підходів освітян і науковців в аспекті розвитку духовно-моральної особистості, здатної бути повноцінним суб'єктом суспільно значущих соціальних взаємин, відповідальним громадянином України, патріотом своєї рідної землі. Апробація програми «Нова українська школа» у поступі до цінностей» дає змогу виявити не лише найсуттєвіші ознаки, основні тенденції соціально-педагогічної парадигми виховання, використання у практиці виховання форм і соціально-педагогічних технологій в аспекті національно-патріотичного виховання, а й зрозуміти перспективи такого виховання в освітньому процесі.

Світлана Бойко, Людмила Павлова

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Бех, І.Д., Журба, К.О., Киричок, В.А., Чорна, К.І., Назаренко Г.А., Шкільна, І.М. Система патріотичного виховання дітей та учнівської молоді в умовах модернізації них суспільних змін. (Навчально-методичний посібник). Київ, Педагогічна думка, 2011.
2. Бех І.Д. Особистість на шляху до духовних цінностей: монографія / І.Д. Бех. Київ –Чернівці: «Букрек», 2018. 320 с.
3. Бех І.Д. Особистість у сьйві духовності: монографія. Київ – Чернівці : «Букрек», 2021. 244 с.
4. Бойко С. Виховання національно свідомої особистості в умовах російсько-української війни (на основі застосування нових експериментальних технологій в освітній сфері України). *Проблеми освіти*. 2022. Вип.1 (96). С. 223-235. URL: <https://imzo-journal.org.ua/index.php/journal/article/view/60>
5. Бойко С. Залучення учнівської молоді до розвитку громадянського суспільства у рамках проведення педагогічних експериментів усеукраїнського рівня. Участь молоді у розвитку громадянського суспільства в Україні: колективна монографія / Палагнюк Ю.В., Костева Т.Б., Соловійова А.С. та ін.; пі дзаг. ред. Проф. Ю.В.Палагнюк, доц. О.Л. Файчук. Миколаїв: Іліон, 2021. С.198–241.
6. Бойко С.М., Самойленко Г.Е. Виховання громадян-патріотів України на Дніпропетровщині: результати дослідно-експериментальної роботи в закладах загальної середньої освіти за 2015–2020 роки. Збірник наукових праць «Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах», 2020. № 71. Том 1. С.96–101. URL: http://pedagogy-journal.kpu.zp.ua/archive/2020/71/part_1/18.pdf
7. Виховання смисложиттєвих цінностей підлітків: досвід і практика виховання. Методичні рекомендації / Журба К.О., Бех І.Д., Докукіна О.М., Федоренко С.В., Шкільна І.М. Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2022. 143 с. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/732107>
8. Журба К.О. Діагностика осмисленості життя учнями основної і старшої школи у процесі виховання смисложиттєвих цінностей. Гірська школа Українських Карпат, 2016. №15.С. 113–118.
9. Журба К.О. Сучасні програми та концепції, орієнтовані на виховання смисложиттєвих цінностей. Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді. 2017. Кн. 1.С. 214-226.

10. Зубалій М.Д., Остапенко, О.І., Шаповалов, Б.Б. Концептуальні засади реформування військово-патріотичного виховання дітей та учнівської молоді України. Фізичне виховання в рідній школі, 2016. № 6. С. 33–35.

11. Наказ МОН від 06.06.2022 № 527 «Про деякі питання національно-патріотичного виховання в закладах освіти України та визнання таким, що втратив чинність, наказу Міністерства освіти і науки України від 16.06.2015 № 641» URL: <https://imzo.gov.ua/2022/06/08/nakaz-mon-vid-06-06-2022-527-pro-deiaki-pytannia-natsionalno-patriotichnoho-vykhovannia-v-zakladakh-osvity-ukrainy-ta-vyznannia-takym-shcho-vtratyv-chynnist-nakazu-ministerstva-osvity-i-nauky-ukrainy/>

12. Програма «Нова українська школа» у поступі до цінностей / укл. Бех І.Д., Алексєєнко Т.Ф., Журба К.О., Кириленко С.В., Кириченко В.І., Корецька Л.В., Остапенко О.І., Пруцакова О.Л., Харченко Н.В., Шкільна І.М. Київ, 2018. 40 с. Режим доступу: <https://ipv.org.ua/prohrama-nova-ukrainska-shkola/>

13. Програма виховання смисложиттєвих цінностей підлітків в умовах євроінтеграційного поступу України / укл. Журба К.О., Бех І.Д., Доукіна О.М., Федоренко С.В., Шкільна І.М. Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2022. 27 с. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/732109>

14. Смисложиттєві цінності сучасних підлітків в умовах євроінтеграційного поступу України: монографія / Журба К.О. (ред.), Бех І.Д., Доукіна О.М., Федоренко С.В., Шкільна І.М. Кропивницький: Імекс-ЛТД, 2022. 155 с. URL: <https://lib.iitta.gov.ua/id/eprint/732092>

15. Філіпчук Г. Національна ідентичність: культурно-освітній вимір: монографія. Чернівці: Друк Арт. 2016.

16. Шкільна І.М. Використання інноваційних форм та методів виховання моральної самосвідомості старших підлітків у позакласній діяльності. Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді. 2016. Кн. 2. С.315–324.

17. Шкільна І.М. Теоретичний аспект формування національно-культурної ідентичності у старших підлітків. Теоретико-методичні проблеми виховання дітей та учнівської молоді. 2017. Кн. 2. С.345–357.
